

mustafa armağan

AVRUPA'NIN 50 BÜYÜK YALANI

8. BASKI
27.000 ADET

AVRUPA'NIN 50 BÜYÜK YALANI
Mustafa Armağan

TİMAŞ YAYINLARI | 2073
Osmanlı Tarihi Dizisi | 38

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Emine Eroğlu

EDİTÖR
Adem Koçal

KAPAK TASARIMI
Ravza Kızıltuğ

1. BASKI
Temmuz 2009, İstanbul

8. BASKI
Eylül 2011, İstanbul

ISBN
978-975-263-999-7

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24 Faks: (0212) 512 40 00
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com**.tr**
timas@timas.com.tr

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE CİLT
Sistem Matbaacılık
Yılanlı Ayazma Sok. No: 8
Davutpaşa-Topkapı/İstanbul
Telefon: (0212) 482 11 01

YAYIN HAKLARI
® Eserin her hakkı anlaşmalı olarak
Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir,
İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

AVRUPA'NIN 50 BÜYÜK YALANI

Mustafa Armağan

TİMAŞ

MUSTAFA ARMAĞAN

Urfalı bir anne-babanın çocuğu olarak Cizre'de doğdu (24 Şubat 1961). İlk ve orta öğrenimini Bursa'da tamamladı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun olduktan sonra çeşitli yayınevlerinde editör olarak çalıştı. 1995-1996 arasında İzlenim dergisinin, 2000-2002 arasında da Da (Diyalog Avrasya) dergisinin yayın yönetmenliklerini yürüttü. Halen serbest yazar olarak çalışmaktadır.

Sosyal Bilimler Ansiklopedisi (Risale Yayınları, 4 cilt, İstanbul 1988) ve Osmanlı Ansiklopedisi (Ağaç Yayıncılık, 7 cilt, İstanbul 1993) adlı çok ciltli çalışmaların yayın koordinatörlüklerinde bulundu. M. M. Şerif'in 4 ciltlik A History of Islamic Philosophy adlı edisyonunu, İslâm Düşüncesi Tarihi adıyla (İnsan Yayınları, İstanbul 1990-91) yayına hazırladı.

Türkiye Yazarlar Birliği tarafından 3 defa ödüle layık görüldü: Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası (Fritjof Capra'dan, Tercüme dalında, 1989); Şehir, ey Şehir (Deneme dalında, 1997); Osmanlı: İnsanlığın Son Adası (Fikir dalında, 2003).

Yayınevimizdeki Diğer Eserleri

Osmanlı Tarihinde Maskeler ve Yüzler (2005)
Osmanlı'yı Kuran Şehir: Bursa ya Şehrengiz (2006)
Ufukların Sultanı: Fatih Sultan Mehmed (2006)
Küller Altında Yakın Tarih (2006)
İnsan Yüzlü Şehirler (2006)
Yakın Tarihin Kara Delikleri / Küller Altında Yakın Tarih 2 (2006)
Efsaneler ve Gerçekler / Küller Altında Yakın Tarih 3 (2007)
Korku Duvarını Yıkmak / Küller Altında Yakın Tarih 4 (2009)
Paşaların Hesaplaşması / Küller Altında Yakın Tarih 5 (2010)
Osmanlı'yı İmparatorluk Yapan Şehir: İstanbul (2007)
Büyük Osmanlı Projesi (2008)
Osmanlı'nın Mahrem Tarihi (2008)
Avrupa'nın 50 Büyük Yalanı (2009)
Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı-1 (2009)
Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı-2 (2009)
Kır Zincirlerini Osmanlı (2010)
Osmanlı: İnsanlığın Son Adası (2010)
Fatih'in Rüyası (2010)
Cemil Meriç'in Dünyası (2010)
Türkçe Ezan ve Menderes (2010)
Geri Gel Ey Osmanlı! (2010)
Osmanlı'nın Kayıp Atlası (2010)
Tek Parti Devri (2010)
Kazım Karabekir'in Gözüyle Yakın Tarihimiz (2011)
Bulutları Delen Kartal/Cemil Meriç ile Konuşmalar (2011)
Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak (2011)

i ç i n d e k i l e r

Sunuş/ 7

I. BÖLÜM - AVRUPA BİLMECESİ

1- Avrupa, "Avrupalı" mıdır? /15

2- Avrupa: Doğulu mu, Batılı mı? / 22

3- Avrupalı olmak ne demektir? / 31

4- Avrupa, İslam olmadan tanımlanabilir mi? / 34

5- Avrupa'dan İslam damgası silinebilir mi? / 42

6- Batı, bilinçaltındaki İslam'dan kurtulabilir mi? / 48

7- Avrupa neden bu kadar geriydi? / 51

8- Avrupa'da demokrasi nasıl gelişti? / 56

II. BÖLÜM - AVRUPA'NIN YALANLARI

9- "Yunan mucizesi" var mıdır? / 63

10- Magna Carta yalanı / 66

11- Rönesans yalanı / 72

12- Bilimsel devrim diye bir şey var mı? / 78

13- Sanayi Devrimi'nin gerçek yüzü nedir? / 82

14- Salgın hastalıklar modern tıp sayesinde mi önlenmiştir? / 87

15- Siyonizmin derdi neydi? /90

16- Avrupa'nın üzerinde dolaşan Doğu Despotizmi hayaleti / 94

17- Batı'nın üstünlüğü tezi, emperyalizmin gerekçesi mi? /104

18- Sinderella'nın kanlı ayakkabıları nasıl makaslandı? /110

19- Matbaanın müridi Gutenberg miydi? /114

20- İngiltere Kraliçesi Alman mı, Rus mu? /117

21- Shakespeare gerçekten yaşadı mı? /124

22- Shakespeare sufi miydi? /128

23- Don Kişot Müslüman mıydı? /132

24- Siz hâlâ "Truva atı"na mı inanıyorsunuz? /137

25- Florence Nightingale ölüm meleği miydi? /141

26- Neron Roma'yı yakmış mıydı? /153

27-Hitler kimdi? /158

III.BÖLÜM - AMERİKA'YI KİM KEŞFETTİ?

28 - Amerika'yı Çinliler mi keşfetti? /167

29 - Kolomb, Amerika'ya Kudüs'ü fethetmek için mi gitmişti? /174

30 - Kovboylar zenci miydi?/179

IV.BÖLÜM - İFLAS EDEN TANRIÇA

31- Cinsellik ile ölüm arasında bağ var mı? /185

32- "Güzellik" modern bir efsane mi? /189

33- Feminizm iflas mı etti? /193

34- "Erkek egemenliği" bir masal mı? /198

35- Batı'da annelik bitiyor mu? /201

36- Feminizm kadını kurtardı mı? / 204

V. BÖLÜM - ÇAĞDAŞ BİLİMSEL MİTOLOJİ

37- Einstein'in beyni hangi sırları çözecek? / 213

38- Çağdaş bilimsel mitoloji / 217

39- Aydınlanma neyi karartıyor? / 221

40- Galile bir efsane mi? / 226

41- Galile pisa kulesinde deney yaptı mı? / 239

42- Kopernik güneşe mi tapıyordu? / 243

43- Kopernik, devrimini bir Müslümandan mı çaldı? / 249

44- Darwin yargılanmış mıydı? / 253

45- Voltaire zındık mıydı? / 259

46- Nobel'in bilinmeyen yönleri / 266

47- Sekülerizasyon efsanesi / 270

48- Modern Haritalar emperyalizmin sözcüleri mi? / 275

49- Haritalar nasıl yalan söyler? / 291

50- Ortadoğu nasıl icad ve imal edildi? / 297

Sonsöz/303

Sunuş

Daha doğrusu,
vaziyetin derinliklerine nüfuz edildikçe,
"Avrupa" bir duman gibi uçup gidiyor.
Hüseyin Cahit Yalçın [1]

Mitler, diyor Rollo May, ruh sağlığımız için ziyadesiyle gereklidir. Mitler olmasa şizofreni kaçınılmazdı. Delirmek işten bile değildi. Bir başka deyişle insanlığın ruh sağlığı mitlere, efsanelere emanet. Modern insanın yalnızlık duygusunun devası olarak mitlere dört elle sarılmasının psikiyatrik açıklamasını şöyle yapıyor Rollo May:

> Mitler, iç benimizin dış dünya ile ilişkisinde kendi kendini yorumlamasıdır. Mitler, toplumumuzu birleştiren anlatılardır. Mitler ruhlarımızı diri tutma ve bize, zor ve çoğunlukla da anlamsız bir dünyada yeni bir anlam bağışlama işleminin özüdür. Güzellik, aşk, büyük fikirler gibi ebediyetin özellikleri mitin dilinde aniden veya tedricî olarak ortaya çıkar. [2]

Mitlerle yalnızlığımızı paylaşırız, demiş Hannah Green. Mitler sayesinde anlamsız bir dünyada kendimizi evimizde hissederiz. Düşünmeye, sorgulamaya olan "marazî" eğilimlerimizi törpüler mitler.

1 Hüseyin Cahit Yalçın, "Avrupa nerede", *Yedigün*, Sayı: 141, 20 İkinci teşrin (Kasım) 1935, s. 5.

2 Rollo May, *The Cry for Myth*, Delta Books, 1992, s. 20.

ler. Bize akıl ve duyguyu beraberce tatmin edecek bir sağlıklı sofra sunar ve arayışımızın fuzuli olduğunu belletir.

Modern mitler, hiç de eskisinden daha az yaygın değildir. Hatta at oynattıkları alana girerek onları sınırlandıran dinin, Peter Berger'in deyişiyle sosyal kubbesi eski mukavemetini yitirdiği için insanların mitlere karşı daha dayanıksız ve donanımsız bir durumda kaldıklarını dahi söyleyebiliriz.

Eskiden Yunanlılar Poseidon'a inanıyorlardı mesela ama onun Deniz ve Deprem Tanrısı'nın kendisi değil, denizin ve fırtınaların özelliklerinin teşhis'i, yani bir kişiliğe bürünmüş, müşahhaslaşmış hali olduğuna inanıyorlardı. Bu "öz"ün etrafına yüzyıllar boyunca bulanmış olan efsanelerin gerçekliği temsil ettiğine kadim Yunanlılar bile inanmıyor, onların hakikatin özünü daha edebî olarak aktaran ve akılda kalmasını temin eden "numaralar" olduğunu biliyorlardı.

Modern Çağ'ın mitleri, bilimsel kılıkta da olsa yaşamaya devam etmekte, modern insanın akıl sağlığını garanti altına almanın bir aracı olarak serbestçe akmaktadırlar kültürün verimli yatağında. O zaman tekrarlamakta beis yok: Yunanlılar devrinde mitler gerçeği yenilir yutulur hale getirmek için gerçeğin etrafına bulanan şeker iken, bugün gerçeği, hem de "bilimsel" gerçeği üreten bir imtiyazlı konuma kavuşmuş bulunmaktadır. Böylece, Horkheimer ve Adomo'nun sözünü ettiği Aydınlanma ile birlikte en inatçı mitler, geçmişin mitlerine bol bol rahmet okutmuştur.

Bu kitap bir mit çözümlemesi değil, Tanzimat'tan sonra put haline getirilmiş olan Avrupa/Batı büyüsünün bozulması için zihinlerimize salınan yalanları deşifre etmeyi amaçlayan bir fikir arkeolojisi çalışması. Bir medeniyet değiştirmesi sürecinde belki de kaçınılmaz olarak yakalandığımız hastalığın mitler ve yalanlar şeklindeki tezahürleri üzerine yeniden düşünme çabası. Avrupa'nın asırlık yalanlarına, gecikmiş bir karşı duruş belki.

3 Paul Veyne, *Yunanlılar Mitlerine İnanmışlar Mıydı?,* Çeviren: Mehmet Alkan, Ankara, 2003, Dost Kitabevi, s. 28.

Belki de bu medeniyet değiştirmesi sürecinde bu mitler ve yalanlar olmasa, babasız geçen günlerimizde gerçekten çıldıracaktık. Ancak çıldırmayışımızın bedeli hiç de daha hafif bir hastalık olmadı. Zihinlerimiz felç oldu. Kilitlendi. Dondurucuya sokuldu. Ağzına susturucu takıldı. Başka türlü düşünemez hale getirildi.

Ne kendi tarihimizi kendi gözlerimizle görüp okuma şansımız kaldı, ne de bu kitapta ortaya konulduğu gibi Avrupa/Batı tarihini. İkisinde de gözlerimiz yerinde yoktu. Ve bakan gözler bize ait değildi.

Mesela şöyle bir konuşma sahnesi tasarlayalım:

Osmanlı ilerledi: Nereye? Avrupa'ya doğru. Osmanlı geriledi. Nereden? Avrupa'dan.

Gördüğümüz gibi bütün bir Osmanlı tarihini Avrupa eksenli olarak okuyoruz. Neden bir Hindistan'ın Goa limanına çıkarma yapan Osmanlı, Viyana'yı kuşatan Osmanlı kadar yer almaz tarihlerimizde? Ona Avrupa açısından baktığımızdan kuşkusuz. Osmanlı hep Batı'ya gitmiş, Doğu'yla hiç ilgilenmemiş. Nereden biliyorsun? diyorum. Cevap geliyor: Ama öyle değil mi? Bir televizyon programında emekli bir general "Osmanlı'nın Kafkas politikası yoktur" deyince kendisine sormuştum: Özdemiroğlu Osman Paşa'nın III. Murad dönemindeki Kafkas seferlerini biliyor musunuz? Osman Paşa'yı bile bilmediği ortaya çıkmıştı. Ayıp değil mi? Bir asker nasıl kendi tarihindeki bunca önemli işler yapmış bir başka askeri tanımaz? Ve tanımadığını da böylesine fütursuzca nasıl söyleyebilir?

Osmanlı tarihini bile Avrupa tarihinin kuyruğuna takarak anlatıyorsak, bizzat Avrupa'nın kendi tarihinde durum nedir, varın, tasavvur edin.

İki tespit yapalım burada: Avrupa kendi tarihini merkeze alarak bir dünya tarihi yazdı, bir. Kendisi dışındaki dünya tarihini kendisinin rol oynayıp oynamadığına göre bir sıralamaya sokarak yeniden yazdı, iki.

Dolayısıyla biz Avrupa tarihine bakarken tek katlı bir çarpıtma işlemi karşısına bocalıyor değiliz. Bu çarpıtma, önce kendimizi kenara fırlatan ve merkezden uzaklaştıran bir etki yapıyor, o merkezin gözüyle kendimizi konumlandırınca bu defa merkezin ne olduğunu da

o merkezin yazdığı tarihten öğrenmeye kalkıyoruz. Yani merkez hem sizin tarihinizi belirliyor, hem de öğrenmenizi istediği kendi tarihini. İşlem, katmerli. Bu yüzden büyü bozma işlemi de çift aşamalı olmak durumunda.

Şimdiye kadar Osmanlı tarihi ve yakın tarih üzerine yazdığım yazı ve kitaplarda büyük ölçüde bu tarihin kendimize bakan yüzünü, elimden geldiğince çarpıtmalardan uzak bir tarzda okumaya çalıştım. Bu defaki görevim daha ağır. Çünkü tabu'nun kendisine dokunuyorum. Avrupa'nın yalanlarına.

Amacım, bazılarının zannettiği gibi sevgili okurlarımı şaşırtmak değil. Şaşıracağız belki elimizdeki kitabı okurken ama bu, şaşırtmayı amaçladığım için değil, asıl tarihin yüzüne dokunurken ortaya çıkan yeni görüntüler yüzünden olacak.

Unutmayalım ki, şaşırmak, düşünmeye başlamanın ön şartıdır. Düşündükçe Sezai Karakoç'un "Fecir devleti" adlı anıtsal şiirindeki mısralar akmayacaktır ruhumuzun kanallarına:

Yırtılsın inkârın zarı
Reddin şeddi yıkılsın
İnancın fecri doğsun
Ağsın sabah yıldızı gibi ufkumuza
Batı ve Doğu bütün anlamıyla
Açılsın önümüze bir kitap gibi.

***

Bir kitabın her zaman görünmeyen kahramanları vardır. Onlar her daim yanı başımızdadırlar ki, bu yüzden hatırlanmazlar. Elinizdeki kitap da bu görünmeyen kahramanların emekleriyle yoğrularak huzurunuza çıkıyor. Bu defa onlardan söz etmeden geçmeyeceğim.

Öncelikle en bezgin olduğum ve "Bu kitap bitmeyecek, en iyisi vazgeçelim" dediğim anlarda bile sarsılmaz tutkusuyla kitaba benden fazla sahip çıktığını bile söyleyebileceğim sevgili editörüm Adem

Koçal'a sabrından, ısrarından ve emeklerinden dolayı teşekkür etmek istiyorum. O olmasaydı en azından elinizdeki kitap çok rahatlıkla 'bir başka bahara' kalabilirdi. Timaş Yayınları'nın genel yayın yönetmeni Emine Eroğlu Hanımefendi de dağınık bir projenin bir kitap dokusuna bürünüş sürecindeki heyecan, teşvik ve önerileriyle kitabın içinde nefes alıp veriyor diyebilirim. Kendisine bu bilgiden heyecan duyan tavrı için teşekkür ediyorum. Son olarak bu bunaltıcı sıcaklarda yıldırıcı tashihlerimi geç saatlere kadar çalışmak sureliyle metne kaydeden sabır anıtı operatörümüz Sibel Yalçın Hanıma ve kapak çalışmasıyla metne yüzünü kazandıran Ravza Kızıltuğ kardeşime şükranlarımı sunuyorum.

Tabii değerli okurlarımın da, yalnız samimi mesajları ve dikkatli sorularıyla değil, aynı zamanda yalanlara karşı açtığımız savaşa verdikleri manevî destekleriyle de kitabın her satırında benimle beraber yürüdüklerini söylemem lazım. Beraber yürümeye talip son kişi kalıncaya kadar sürecek yolculuğumuz.

Yıllar önce çalınmış tarihi geri getirmek üzere çıktığımız yolun yeni bir konağında tekrar buluşmak üzere huzurlarınızdan ayrılırken en büyük arzumun, Yavuz Sultan Selim gibi, 'Şimdi O'na kavuşmak vaktidir' diyen kişinin yüzüne anlamsız nazarlarla bakabilmek olduğunu söylemeliyim.

Mustafa Armağan

Ümraniye, 25 Haziran 2009

50 büyük yalanı

I. BÖLÜM
AVRUPA BİLMECESİ

Kısaca bir tek ‘Avrupa’ yok, pek çok ‘Avrupalar’ var.

G. Delanty ve C. Rumford

1

Avrupa, "Avrupalı" mıdır?

Türklerin Avrupalı gibi davranmasını
garantilemenin yolu, onlara
Avrupalı gibi davranmaktan geçer.

G. L. Lewis

Ben hâlâ oradayım. Nerede mi? Tarihçi Hodgson'ın sorgu odasında. Hani şu Doğu ve Batı kavramlarını yüzyıllardır sıkıştırıldığı yerlerden oynattığı ve üstünü başını temizlediği *The Venture of Islam* adlı kitabında Hodgson, asırlık bombardımanlar sonucunda medeniyetin diyez-bemollerini ayırd edemez hale gelen kulağımıza eğilmiş, şu uyarıcı sözleri fısıldıyordu:

> Modernlik, zorunlu olarak modern-öncesi mazinin kültürel geleneklerini dağıtır. Ne var ki, Batı'da bu dağılma nisbeten ılımlı olmuştur: Batı nisbeten gelenekseldir, zira modern toplumun bütün ana özellikleri, belirsiz bir geçmişle süreklilik arz eden geleneklerden gelişmiştir. Aksine, Batılı olmayan topraklar, özellikle de Müslümanların yaşadığı topraklar saf moderndir. Müslümanlar Batı'dakinin aksine, geleneklerinden haşin bir şekilde kopmuşlardır. Modern dünyanın sorunlarının özünde, geleneksel bir Batı ile acımasız bir biçimde modern olan dünyanın geri kalanı arasındaki çelişki vardır.[1]

1 Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam*, cilt 3, The University of Chicago Press, 1974, s. 428.

Alışmışız 'modern' olanı Batı'yla, geleneksel olanı da Doğu ve İslam'la özdeşleştirmeye, elbette Hodgson'ınki gibi akıl burkan yaklaşımlar, siperlerimizden içeri düşmüyor bir türlü. Bu yüzden "Gelenekçi Batı" ve "Modern Doğu" tamlamalarını dahi yadırgıyor naif kulaklarımız. Kendimizi kolayca, Batı'da imal edilen o "Doğulu" (Oryantal) çerçevenin göbeğine monte ediyor ve bu ikiliği daha en baştan doğru kabul ederek yola çıkıyoruz.

Tabii Batılı olmak bir üstünlük duygusu verdiği ve modern çağın statü standardı haline geldiği için de, kendimizi zirvedeki Batı ile ölçmeye; onun karşısında küçük görmeye, azgelişmiş, gelişmemiş, hasta adam vs. gibi aşağılayıcı sıfatlarla yargılamaya bayılıyoruz.

Oysa meseleyi dünya tarihi veya küresel tarih bağlamında ele aldığımızda, Batı'nın insanlık tarihini baştan başa kat eden kesintisiz bir serüven olduğu masalını bir kenara bırakmamız ve "Batı çuvalı"nın içine tıkıştırdığımız birçok avare unsuru boşaltmamız gerekiyor. En önce de, Batı medeniyetinin daha baştan itibaren Doğu'dan büsbütün farklı bir kulvarda, kendi yolunda yürüdüğü ve insanlık tarihinde benzersiz (*unique*) bir medeniyet vücuda getirdiği, nihayet, tarihin hep merkezinde bulunduğu ve "tarihin sonu"nu getirdiği gibi içi boş savları, kıyasıya sorgulamamız gerekiyor.

"Doğu biziz! Aydınlık biziz!"

1867 yılında Sultan Abdülaziz Avrupa seyahatine çıkmış, böylece kendi hükümranlığı altında bulunmayan bir ülkeye resmen ayak basan ilk Osmanlı padişahı olmuştu. Bu seyahat Paris, Londra ve Viyana gibi Avrupa başkentlerini haftalar öncesinden hareketlendirmiş ve basın günlerce padişahı ve yanındaki Türkleri (bunların içinde sonradan padişah olacak V. Murad ve II. Abdülhamid de bulunuyordu) konuşmuştu.

İşte bu sırada Abdülaziz'in Paris'e gelmesinden etkilenen *La Press* adlı Fransız gazetesi, "Avrupa artık dünyanın merkezi haline geldi" diyebiliyor, "Doğu biziz! Aydınlık biziz!" naraları atabiliyordu.[2]

2 Aktaran:Taner Timur, *Osmanlı Çalışmaları*, İstanbul 1987, Verso Yayınları, s. 267.

Düşünün, 1867 gibi epeyce geç bir tarihte, Avrupa'nın dünyanın merkezi olduğu fikri, bizzat Avrupalıların gözünde dahi kesinleşmiş değildi. Daha gerilere gidersek, 1760'larda, 1660'larda ise o muzaffer "Avrupa hegemonyası" efsanesinin yerinde yeller estiğini görürüz.

Peki, bunun sebebi nedir?

Dünya değişmekte, Avrupa da kendi değişimini yaşamaktadır. Donmuş, sabit bir Avrupa çekirdeği, Avrupa'nın "özü" veya "kalbi" diyebileceğimiz değişmez bir yapı olmadığına göre, Avrupa'yı birleşik bir bütün gibi göstermek gayesiyle geliştirilmiş olan bir proje karşısındayız. Yani birileri Avrupa'yı daha en başından birleşik gibi göstermek istiyor ve biz de bu iddiayı can u gönülden kabul edip bağrımıza basıyoruz. Sanki evvel eski, Avrupa'yı tanımlayan ve diğer toplumlardan ayıran bir Çin Şeddi varmış gibi konuşuyoruz.

Oysa Avrupa, kendini tarihin bir noktasında Avrupalı olmuş bulmadı. Unutmayalım ki, *Avrupa toplumları da tarih içinde Avrupalılaşmıştı.* Tıpkı bizim Osmanlılaşmamız, İran'ın Safevileşmesi, Rusya'nın Ortodokslaşması gibi.

Kaldı ki, Avrupalılığın rükünlerinden sayılan Hıristiyanlık bile temel değil, arızî ve Avrupa'ya sonradan monte edilen bir hadisedir; zira o fetihler çağında (özellikle 11. yüzyılın o kavga kıyamet günlerinde) İslamiyet, pagan (putperest) Avrupa'ya Hıristiyanlıktan önce ulaşma şansını bulsaydı, özellikle kuzey Avrupa'nın Müslüman olması işten bile değildi. Nitekim Alparslan'ın Anadolu'ya girdiği tarihlerde Papa, İskandinav halklarını Hıristiyanlaştırmak için kuzeydeki Viking ülkelerine peş peşe misyonerler gönderiyor, kralları Hıristiyanlığa girmeye teşvik ediyordu.

Şair ve eleştirmen T. S. Eliot, "*Avrupa Kültüründe Birlik*" başlıklı sık sık alıntılanan makalesinde, romantik bir havada, Avrupa'yı Avrupa yapan unsurun Hıristiyanlık olduğunu söyler.[3] Ne var ki, bizim de sık sık başvurduğumuz bu beylik iddia, fukara yorganı gibi, açıkla-

3 T. S. Eliot, *Kültür Üzerine Düşünceler*, Çeviren: Sevim Kantarcıoğlu, Ankara 1981, Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 120-138.

dığı olguyu o kadar başına çekmektedir ki, ayaklarının açıkta kaldığını fark etmemektedir.

En basiti, mezhep mensuplarının birbirlerini acımasızca kesip doğradıkları o Otuz Yıl Savaşları, Engizisyonlar, Osmanlıların Avrupa'daki müttefikleri Fransa'ya "Bu ne rezalet!" diye ültimatom vermesine yol açan korkunç St. Barthelmy Katliamı (1572) gibi binlerce din kökenli terör hatırası, Hıristiyanlığın, Avrupa'yı birleştirdiği kadar onun içine asırlar boyunca nifak tohumları ektiğini de yeterince ortaya koymuyor mu? Kaldı ki, Rönesans bile ilhamının bir bölüğünü paganizmden almamış mıydı? Ya spor? Olimpiyatlar 1896'da Atina'da, Hıristiyanlık öncesi putperest Yunan kültürünün küllerinden diriltilmedi mi?

Avrupalı doğulmaz, Avrupalı olunur!

Sonuçta Avrupa Avrupalılaştı ama nasıl başardı bu işi?

Malûm, Avrupa'nın Karanlık Çağları 5. yüzyıldan başlar, 8. Yüzyılda (711'de) Tarık bin Ziyad'ın kendi adını taşıyan Cebelitarık (Tarık Dağı) Boğazı'nı geçerek İspanya kıyılarına adımını atmasına kadar sürer. (4 bin kişi kadar olduğunu bildiğimiz adamlarına gemileri yakma emrini verdiği, olsa olsa şık bir yakıştırmadan ibarettir.)

Emeviler, Vizigotların egemenliğindeki İber yarımadasında, en basitinden, toprağı sulama tekniğinin dahi unutulduğunu görürler şaşkınlıkla. Pirinç, yine bir Müslüman hediyesi olarak Avrupalı halkın kursaklarına Endüslüslü yıllarda inmeye başlar. En önemlisi de, bir medeniyetin olmazsa olmaz şartı olan farklı kimliklerin bir arada yaşama pratiği yeniden neşv ü nema bulur Batı Avrupa'da. Kral Alfonso'nun türbesinde Latince, İbranice ve Arapça kutsal ibarelerin yan yana yer almış olması, Müslüman hoşgörüsünün Avrupa'yı batı ucundan aydınlatmaya başladığının çarpıcı bir kanıtı olarak günümüze gülümsüyor. [4]

Ters örnekler de ufuk açıcı olabilir.

4 Örnekler için bkz. Maria Rosa Menocal, *The Ornament of the World*, Little, Brown and Company, 2002.

Müslümanların medar-ı iftiharı olan İdrisi adlı haritacımız o meşhur haritalarını Napoli Kıralı II, Roger'in sarayında, onun adına yapmıştır. Yani bu haritaların finansörü, bir Abbasi Halifesi değil, bir Norman Kralı'dır. Öte yandan, Fatih'in İstanbul kuşatması öncesinde şehirden kaçıp İtalya'ya sığınan bazı filozoflar olduğunu biliyoruz (ama Kritovulos ve Amirutzes gibi kalanlar da vardı). Bizanslı filozofların en meşhurlarından olan Plethon'un, fetihten sonra Edirne ve Bursa'ya giderek oradaki ulema ile temas kurduğunu, dahası, onlarla yaptığı müzakereler sonucunda ufkunun açıldığını ve Bizanslılara anlatamadığı bazı Yeni-Eflatuncu fikirlerini (nitekim bir ara Bizans'ta sapkınlıkla suçlanmıştı) Müslümanlarla daha rahat paylaştığını görmekteyiz. Ve yazdığı kitaplardan birisi, daha Fatih'in sağlığında, 1462 yılında Arapçaya tercüme edilmiş ve devrin aydınları tarafından da tartışılmıştı.[5]

O zaman, "Osmanlı-Bizans karşılaşmasında kim Doğulu, kim Batılıdır?", sorusu akla geliyor ister istemez. Yeni-Eflatunculuğu yasaklayan Bizans mı, yoksa bu felsefeyi, yalnız onu mu, Homeros'un Truva savaşını anlattığı *İlyada* destanını da tercüme ettiren Osmanlı mı Batılı bir tavır içindedir?

Mesela yaygın olarak ama o oranda da yanlış olarak Osmanlı'nın kapılarını Avrupa'ya kapattığı söylenir. Bu lafları edenler nedense "dil oğlanları"nın varlığını unuturlar. Tercüman olarak istihdam edilen dil oğlanları Hıristiyan kökenlidirler; kabiliyetli olanlar saraya alınır, orada bir Osmanlı olarak eğitilir ve memur olunca yönetimi Avrupa ahvalinden haberdar ederlerdi. Mesela Macar kökenli olup Murat adını almış bir dil oğlanı, entelektüel ilgileri de gelişmiş biri olmalı ki, Romalı filozof Çiçero'nun *De Senectute* adlı eserini Türkçeye çevirmişti. Hem de ne zaman? Daha 16. yüzyılda! Bir de Polonya'da Avusturya işgaline karşı isyan eden Bohemyalılar meselesi var. Kristalleriyle ünlü bu şehrin asilzadeleri, kendilerini kurtarması için Osmanlılardan yardım istemiş, ancak yardımın yetişmesine vakit kalmadan isyan bastırılmıştı.

5 Bu konuda geniş bilgi için benim *Ufukların Sultanı* adlı kitabıma bakılabilir (İstanbul 2008, Timaş Yayınları)

Fransız düşünür Bruno Latour, "Geçmişimiz değişmeye başlıyor" diyor, bununla Avrupa'nın geçmişine dair tarihçiler cephesinden gelen yeni kımıltıları kast ediyordu. Doğru, Avrupa 19. ve 20. Yüzyıllarda kendini seyrettiği aynalardan daha sahicisini istiyor. Kendisine hep *dünyanın en güzel kadını* mesajını yollayan yalancı aynalardan usanmışa benziyor ve yüzüne yeniden bakmak ihtiyacını hissediyor.

Yakınlarda Fransız İhtilali'nin tarihini yazanların aslında onun yapılmasına katkıda bulunan söylemin izinden gittikleri, dolayısıyla tarihi yapanlar ile yazanların aynı kampta yer aldıkları tezi, Francis Furet'nin sarsıcı kitabıyla[6] gündeme geldi. Oysa biz artık Fransız İhtilali'nin yörüngesinden çıkmış bir dünyada yaşıyoruz. Öyleyse artık İhtilalin tarihini 200 yıl önceki mantık doğrultusunda yazamayız! Mesela Bastille hapishanesini basanların ihtilalle hemen hiçbir ilgilerinin bulunmadığı, bütün dertlerinin, İsviçreli silahlı askerlere karşı Paris'in savunmasına adam toplamak olduğu, hapishaneyi de özgürlük adına değil, mahkûmlardan yardımcı bir birlik oluşturmak için işgal ettikleri belgelerden ortaya çıkıyor.

Biz hiç modern olmadık ki!

Avrupa, geçmişinin aynalarını değiştiriyor. Gelin görün ki, çarpık çurpuk da gösterse, biz eski aynalarımızdan vazgeçmeye pek niyetli görünmüyoruz. Avrupalı tarihçiler, 18. yüzyıldan beri Avrupa'yı adeta İlâhî bir nefha gibi tarihin merkezine iten ve oraya konumlandıran yaklaşımları bir kenara iterek, bir zamanlar alelacele halının altına süpürülmüş bulunan bilgileri itinayla toplayıp önümüze sunuyorlar. Bu yeni Avrupa tarihinde İslamiyet, hak ettiği yeri alırken, Avrupa - Osmanlı ilişkileri de, klasik şablonların ötesinde nâfiz (delici) bir bakışla değerlendiriliyor.

Hatta Bruno Latour gibi modernliğin başta Avrupa olmak üzere bütün dünyaya bir yalan söylediğini, sonra da bu yalanı ciddiye alıp üzerine bir modern dünya masalı kondurduğunu söyleyenler bile çıkıyor. Kitabının ismi de çok manidar: "Biz Hiç Modern Olmadık ki"

6 François Furet, *Interpreting the French Revolution*, Fransızcadan çeviren: Elborg Forster, Cambridge University Press, 1978.

(*We Have Neuer Been Modern*). "Kimsenin modern olduğu filan yok. Modernlik hiç başlamadı. Modern dünya diye bir şey hiç olmadı." Bunlar Latour'un cesur çıkışından tadımlık numuneler.[7]

Daha başkaları da (birazdan genişçe göreceğimiz gibi G. Delanty ve C. Rumford mesela) Avrupa medeniyetinin çeşitli salkımlanmaları (*constellations*) bulunduğunu, oysa klasik Avrupa-merkezli söylemde sadece Batılı Yahudi-Hıristiyan salkımın Avrupa'nın kendisiymiş gibi sunulduğunu söylüyorlar. Avrupa'yı oluşturan diğer iki salkımlanma Rus-Slav ve İslam-Türk medeniyetleridir. Yazarlara göre, "Avrupa modernliği" tek bir salkımdan oluşmuyor; bu üç büyük medeniyet, beraberce inşa etmiştir Avrupa'yı. Öyleyse Avrupa, Avrupa'dan ibaret değildir; olmamıştır da; hatta olmayacaktır da.

Bazılarınızın zihnine bir kıymık saplandığının farkındayım: "Öyleyse biz Avrupalı mıyız?"

Kabul etmemiz lazım ki, büyük soruların cevapları tek şıklı olmaz. Hem Avrupalıyız, hem değiliz. Tıpkı Avrupa'nın hem Avrupalı, hem de Asyalı, hem Doğulu, hem Batılı olduğu gibi!

7 Bruno Latour, *We Have Never Been Modern*, Fransızcadan Çeviren: Catherine Porter, Harvard University Press, 1993, s. 46-47.

2

Avrupa: Doğulu mu, Batılı mı?

Ama, en başta da şimdiki zamanın kendi
kendisiyle çağdaşlığından kuşku duymak gerek.

Jacques Derrida

Kafamızda bir sıcak savaş: Doğu-Batı savaşı. Kim bilir kaçıncı raunduna çıkıyoruz kendi kendimize gelin güveyi olduğumuz bu 'hayalî' savaşın? 'Zaten Batı hep böyledir, hiç değişmez', demek, beylikler üstü bir beylik hüküm değil de ne? Öbür tarafta da aynı terane: Doğu korkulan, ama aynı zamanda arzu edilen bir Batılı-olmayan birim olarak resmedilmiş zihinlerde. O da en az bizimki kadar temelsiz, bizimki kadar harcıâlem, bizimki kadar sinsi bir kurgu.

Doğu ne, Batı ne? Bir buçuk asırdır tartışıp durduğumuz bu 'iki dünya', gerçekten böylesine simetrik karşıtlar şeklinde konumlandırılmak için hangi şahadetnamelerle çıkıp geldiler önümüze? Kimler onlara 'Sen Doğu'sun', 'Sen Batı'sın' dedi? *Avrupalılaşma* diye başladığımız serüvenin adı gün geldi *Garplılaşma* oldu, sonra *Batılılaşma*, *Modernleşme*, şimdi de *Küreselleşme*. Yine de bütün bu terimleri tek bir çuvala koyup hepsinin etiketlerinin üzerine yeni etiketler yapıştırmak suretiyle meseleyi halledivereceğimizi zannetmek bir başka kolaycılık olmaz mı?

1 Jacques Derrida, *Marx'ın Hayaletleri: Borç Durumu, Yas Çalışması ve Yeni Enternasyonal*, Çeviren: Alp Tümertekin, İstanbul: 2001, Ayrıntı Yayınları, s. 70.

Belki şöyle bir çıkış yolu deneyebiliriz bu girift labirentten:

Değişim süreçlerini anlamak için mecburen bazı yerlerine yaftalar yapıştırıyoruz. Nihayet geçmişte yaşayan insanlar da kendi dönemlerindeki süreçleri anlamak ve anlamlandırmak için bunlara belli isimler veriyor ve süreçleri o isimlerin prizmasından seyretmeyi tercih ediyorlardı. Ama süreçlere yakından bakıp çözümlemeye kalkınca sınırların erimeye başladığını, isimlerin silikleştiğini görürüz.[2]

İbn Haldun için bu süreç bir kavimler ve aşiretler devirdaimiydi. Şehirlileşen ve yerleşik düzene geçenlerin birkaç nesil zarfında sönen coşkun enerjileri, dışarıda bekleyen soğuk hava gibi aşağıdan girerek toplumları havalandırıyor ve kan değişimiyle yeni bir enerji üfleniyordu toplumsal bedenlerine; yani şehirlerine.

Bunun çevrimsel (devrevî: *cyclical*) bir süreç olduğunu düşünmüştü İbn Haldun. Biz ise ilerleyen bir süreç olarak düşünüyoruz. Sonuçta ilerleme, insanın dünyası sonsuz seçenekle tıka basa dolu olmadığı için bir yerde tekrara, tekrar da her seferinde yeni bir konumu kapladığı için bir ilerleme zehabına kapı aralıyor.

Değişimi ister tekerrür eden bir süreç olarak düşünelim, isterse ilerleyen bir çizgi dâhilinde kavrayalım, biz, insanlar olarak yaşadığımız sürece anlam katabilmek için belli bir isim veriyoruz, hatta bizimki gibi toplumlar bunu hemen kavramsallaştırarak belli bir söyleme dönüştürüyor. Ancak zamanla öyle bir hale geliyoruz ki, söylemimizin kendisi, olan bitenleri yutuyor; biz de olan bitenin değil de, söylemimizin gerçek olduğunu düşünmeye başlıyoruz. İşte asıl tehlike de orada sinsice gülümsüyor düşünceye.

Doğu-Batı, Avrupa-İslam, şimdilerde *Batı-İslam* çatışması şeklinde vaz ettiğimiz söylemsel düzen, tekrarlana tekrarlana öyle bir Frankestein'a dönüşüyor ki, sonuçta, bunlar bir realiteyi ifade eden kavramlar olmak yerine, neredeyse realitenin yerini alıyor. Adeta küreselleşme olgusu, küreselleşme kelimesinin içinden görülür oluyor. Avrupa, Asya, İslam vs. kelimeler de aynı şekilde sanki arkalarındaki tarihî ve aktüel realite olmadan bir anlamları varmış gibi ele alınıyor.

2 Alexandre Koyré, *Bilim Tarihi Yazıları* I, Çeviren: Kurtuluş Dinçer, İstanbul 2000, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, s. 1-2.

Biz kelimeleri kullanırken, onlar bizi kullanmaya, kendi iktidar savaşlarına bizi alet etmeye başlıyorlar neredeyse. Böylece kirlenmiş kelimeler ve kavramlar kuyusuna dönüşüyor düşünce dünyamız.

Ve hep bir 'bugün', hâlihazır (*present*) kasidehanları kaplamış durumda ortalığı. Günümüzün gerçekleri başkadır, çağa ayak uyduralım, yoksa... Sanki bugün dediğimiz halkanın bir öncesi ve daha da önemlisi bir sonrası yokmuş gibi, tam da Baudelaire'in sarhoş gemi gibi vitrinlerin önünde yalpalayan modern şehirli 'kahraman'ı tarzında zamanın hep şu anlarında yüzen ve kaypak bugünü arkasına alarak konuşan sözde aydın tiplerinin istilası altında yaşıyoruz.

Derrida'nın sözü şunun için orada: Bugünün kendi kendisiyle çağdaş olup olmadığını öğrenmek için illa ki her toplum bir Hitler ve Stalin tecrübesinden mi geçmek zorundadır?

Biz geçmiş toplumların bizim gördüğümüz gerçeklik bölgelerine karşı gözlerinin bağlanmış olduğunu düşünen (veya zanneden) bir fikir geleneğinden geliyoruz. Oysa Foucault'tan beri biliyoruz ki, insanlık için esirlikten tam özgürlüğe doğru giden hiçbir Kral Yolu bulunmamaktadır. Her dönem, kendi körlüğünün heybesini boynunda taşır. Heybe fark edilmez ama. Atalarımızın yaşadıklarına baktığımızda 'Bunu nasıl olmuş da görememişler' diyoruz kendi kendimize. Ama bizim önümüzde olup da göremediklerimiz yok mu? Olmaz mı?

Durum böyleyken bizim hepimizin bugünle çağdaş olup olmadığımız sorusu yeniden sorulmaya değer. Bugünle çağdaş olanlar kimlerdir? Bugünle çağdaş olmayan çağdaşlar kimlerdir? Asıl önemlisi bu.

Geçmişe bakarken dehlizlerimizi kaplayan aynalardan akan görüntülerin kaçının sahte, kaçının gerçek olduğunu bilmemiz hemeninden mümkün olmuyor ne yazık ki. Geçmişe hep bugünden bakıyoruz ve zannediyoruz ki, bunu yaparken geçmişe doğru ilerleyen, giden biziz. Aslında her anın kendini tüketmesinde giderek hızlanan, tetiklenen bir şekilde üzerimize doğru gelen şeydir geçmiş. Zaman bize doğru akar ve bizi sürekli geleceğe doğru sürer. Bu kör akışa karşı icad ettiğimiz direnç duvarıdır bir yerde tarih ve hafıza. Onlarla zamanın akışına karşı koymaya çalışır, hissemizden sürekli

alınan bugünün elimizde kalan parçaları ile daha doğrusu geleceğin ezilmemiş raylarıyla bir şeyler kurmaya çalışırız.

Yine de bugünün sihrinden soyunmak her daim mümkün olmaz. Çağdaş olup olmadığına aldırmaksızın bugünün mendireğinden bakmayı seçeriz geçmişe ve geleceğe. Bu da, Avrupa ve İslam çatışması temasında olduğu gibi, bizi sanki bugünden geçmişe doğru gidiyormuşuz yanılsamasının içine çeker iştahla.

Oysa işte sancılı romancı William Faulkner ile birlikte haykırıyoruz: Biz geçmişe doğru gitmiyoruz. Üzerimize hamle yapan figürdür geçmiş dediğimiz şey. Üzerimize, yani bugünün çağdaş olmayan dilimlerini çağdaş kılmaya doğru ezici bir hamle...

"Avrupalı büt" karşısında

Vaktiyle şöyle mi yazmıştı Şinasi:

Rûma bir Avrupalı büt vereli revnâk,
Resk-i iklim-i Frenk olmadadır Türkistan.

Beyitte geçen bu "Avrupalı büt", yani put, bence bütün meselenin özeti mahiyetinde. "Batı", bir gerçeklikten ziyade bir imaj. Zihinlerimize oyulmuş. Aynı şekilde düşünür Thierry Hentsch de, Doğu ile Batı'nın zihinlerimizin dışında bir gerçekliği bulunmadığı kanaatinde olanlar safındaki neferlerden sadece birisi. Öyleyse zihinlerimizi bir pas gibi bürüyen bu putlara karşı nasıl bir temizleme ameliyesine girmemiz gerekiyor? Belki bir mit-kıran gemisi yaparak...

Gerard Delanty ve Chris Rumford'un yukarıda kısaca sözünü ettiğimiz ortak kitapları "Avrupa'yı Yeniden Düşünmek", nazenin "bü(s)t"lerimizden Avrupa ve Avrupalılaşma kavramlarına küreselleşme çağında yeni rotalar çizmeyi deniyor.

Yazarlara göre, Avrupa şimdiye kadar hep yönetim ve ulus-devlet düzeyinde ele alındı. İnsan yoktu bu resmin içinde. Sosyal teori denilen alan bile, bir toplum teorisi üretmekten aciz kalmış, daha ziyade kurumsal süreçler ve siyaset yapma tarzları incelenmiş ama

3 Thierry Hentsch, *Hayali Doğu*, Çeviren: Aysel Bora, İstanbul 1996, Metis Yayınları, s. 7.

insanların kendi dünyalarını kültürel olarak inşa etme biçimlerine eğilinmemiştir. Bu alan bütünüyle boştur ve eğer Avrupa'yı anlamak gibi bir derdimiz varsa, bir toplum teorisi ışığında bu alana eğilmemiz elzemdir.

Avrupa hakkında Batı dışında çıkan çalışmaların, genellikle özür dileyici (apolojetik) yanı ağır basarken, asıl radikal 'Batı' eleştirilerinin yine Batı'nın içinden geliyor olması, tabii, ilginç bir görüntü oluşturuyor. Delanty ve Rumford'ın çalışması da radikal eleştiriler ve önerilerle dikkat çekiyor.

Kitabın ilk cümlesi, adeta Batı fikriyatına bir hakaret. "Son yıllarda Avrupa", diyorlar, "bir araştırma ve bilinç konusu haline gelmiş durumda; lâkin buna mümasil bir teorileştirme henüz başarılmış değil." Yani bunca felsefe, bunca sosyoloji, bunca sosyal bilim araştırma ve tartışmaları ve sonuçta Avrupa'nın ne olduğuna dair bir teori henüz ortaya konulamamış olsun. Buna inanmak zor da olsa, gerçek bu yazarlarımıza göre.

Mevcut teorilerin hep millî toplumları ele aldıklarını yazıyorlar. Manuel Castells[4] ve Jürgen Habermas gibilerin büyük ölçekli teorilerinin ise orta boy teorilere tercümesi henüz yapılmış değildir. Habermas'ın Avrupalılaşma üzerine yaptığı çalışma ise normatif bir siyaset felsefesidir, yani olandan çok, olması gerekeni belirlemeyi amaçlar. Ama bu bir toplum teorisi değildir. Oysa toplum ne millî toplumlarla özdeşleştirilebilecek homojen bir birimdir, ne de özcü bir şey. O farklı aktörler ve işlevlerin harekete geçirdiği karmaşık bir bütündür. Hele küreselleşme çağında toplumu katı halde tanımlamaya kalkmak, onu anlamamak demektir. O zaman ona toplum değil de, başka bir şey de diyebilirdik pekâlâ.

Velhasıl, Delanty ve Rumford'un derdi, Avrupalılaşmayı anlamak. Bunun için yeni bir toplum anlayışına gerek olduğunu düşünüyorlar.

Peki neden gereklidir bu yeni toplum anlayışı?

4 Manuel Castells ve üç ciltlik devasa çalışması "Bilgi Toplumu" (*Information Age*) hakkındaki tartışmaları derleyen Türkçe bir edisyon, tarafımdan hazırlanmıştır. Bkz. *Küresel Kuşatma Karşısında İnsan*, Çeviren: Şahabettin Yalçın, İstanbul 2004, Ufuk Kitapları.

İlk olarak Batı sosyolojisi bir sürü toplum teorisi üretmiştir ama bunlar, olandan çok olması gereken toplumun, "hayırlı toplum'un teorileridir. Marx'tan Weber'e kadar bu toplumun peşinde olmuştur sosyal bilimciler. Bu alışkanlık halen AB müzakerelerinde üyeler tarafından bile dışa vurulmaktadır. İkinci olarak, çağ değişimlerini kavramak için gereklidir. Üçüncü olarak ise millî toplumların sınırlarının ötesindeki gelişmeler karşısında böyle bir teori bir ihtiyaç haline gelmiş durumdadır.[5]

Tarihte "Avrupa" var mı?

Tarihçi Norman Davies'in nefis deyişiyle söylersek, Avrupa tarihinin ne olduğunu tartışmak, bugün artık Avrupa toplumunun ne olduğunu tartışmak anlamını taşımaktadır. Dolayısıyla eğer tarih açısından bir analiz yaparsak, buradan toplumun yapısına dair bir sonuç çıkarmamız mümkün olacaktır. O zaman biraz coğrafya ve biraz tarih...

İlk sorumuz şu: Tanımlanmış bir Avrupa uzayı, bir Avrupa mekânı mevcut mudur?

Paul Valery Avrupa'yı, 'Asya kıtasının küçük burnu' diye nitelemişti. Aslına bakarsanız, Avrupa 'kıtası' diye bir kıta da yoktur. 300 milyonluk nüfusuyla Avrupa bir kıta sayılacaksa, o zaman 1,5 milyarlık nüfusu ve aşağı yukarı Avrupa'nın yüzölçümüne denk topraklarıyla Hindistan neden bir kıta sayılmasın? Bunun objektif, Avrupa "zihin kıtası" haricinde sahih bir geçerliliği olduğundan söz edilebilir mi? [6]

Demek ki, kıta ve mekân ölçeğinde net bir sınır çizgisi çizemiyoruz.[7] O zaman tarihten medet umabilir miyiz? Tarih bize "Avrupa"nın

5 Gerard Delanty ve Chris Rumford, *Rethinking Europe: Social Theory and the Implications of Europeanization*, Routledge: Londra ve New York, 2005, s. 1-4.

6 Bu tartışmalar için bkz. Martin W. Lewis ve Karen E. Wigen, *The Myth of Continents: A Critique of Metageography*, California University Press, 1997.

7 Hilmi Ziya Ülken daha 1948 yılında bu gerçeği görmüştü: "Garp kavramının tarihte olduğu gibi bugün de hiçbir kati sınırı yoktur. Eğer bu kelimeyle açık, üniversel dünya medeniyetini anlamıyorsak, o hiçbir şeye delalet etmiyecektir. Bu takdirde Garp medeniyetini muayyen bir kıta ve bir memlekete bağlamağa imkân yoktur."

ortak ve dışarıdakilerden farklı bir kimliği, bir özü olduğunu söyleyebilir mi?

Asıl buna karşı itirazlar giderek dozlarını yükseltmekte. Tarihteki Avrupa nasıl çıktı öyleyse?

Mesela bir İspanyol tarihçi tarafından yapılan araştırma, Fatih Sultan Mehmed'in Bizanslı âlimlerle ilişkisini konu alıyordu. Bunlardan Yorgo (Georg) Amirutzes fetihten sonra da İstanbul'da kalmış, Fatih'in hafız-ı kütüblüğünü (kütüphane memurluğunu) yapmıştı bir süre. Ama daha enteresan olan figür, Roma'ya kaçan bir başka Yorgo'dur. Oradan Fatih'le temas kurmanın yollarını aramış, İstanbul'a gelmiş ve Fatih'teki tükenmez cevheri görmüş, Sultan da ona bir eser siparişi vermiş, bunu kaleme alıp kendisine takdim edince kadri kıymeti bilinir olmuştur. Ancak bir süre sonra Papa Hazretlerinin dikkatini çeken ilişki, Yorgo'nun yakalanıp hapislere atılmasıyla sonuçlanmıştır.

Peki Yorgo, Fatih'te ne bulmuştu? Onda çağdaşı olan Avrupa hükümdarlarından 'fazla' olan taraf neydi acaba?

İspanyol araştırmacı Pedro Badenas daha da ileri gidiyor ve bize Bizans İstanbul'unun son filozofu kabul edilen Yeni-Eflatun'cu Plethon'un Fatih'i ve Osmanlı'yı anlama, hatta Yunanlılıkla Osmanlılık arasında bir telif, Hıristiyanlık ile İslamiyet arasında bir uzlaşma veya en azından bir yakınlaşma girişiminde bulunduğunu söylüyor.[8] Böylece Bizanslı âlimler, fethin barut ve kan kokulu günleri geçtikten sonra, Bizans'ın mirası üzerine oturan bu genç hükümdarı ve onun yönetimini, inancını, geleneklerini daha soğukkanlı bir şekilde anlamaya, daha da ilginci, kendilerini Katolik Avrupa'dan ziyade, 'Müslüman Bizanslılara', yani Osmanlılara yakın hissetmeye başlamalarıdır.

Burada Bizans'ı Batı'nın, Osmanlı'yı Doğu'nun temsilcisi olarak değerlendirmenin yanıltıcılığını bir kere daha görmüş oluyoruz.

Bkz. *Millet ve Tarih Şuuru*, 2. baskı, İstanbul 1976 (ilk baskı: 1948), Dergâh Yayınları, s. 28.

8 Pedro Badenas, "The Byzantine intellectual elites at the court of Mehmet Fatih: Adaptation and identity", www.filol.csic.es/bizantinos/mehmet.html.

Şurası giderek açıklık kazanıyor ki, Bizans, bizim bugün ona verdiğimiz anlamda 'Avrupalı' değildi. Hatta uzun yüzyıllar boyunca Katolik âlemi tarafından Doğulu olarak görüldü, öyle muamelede bulunuldu kendisine. (Nitekim kesine yakın bir ifadeyle söyleyebiliriz ki, Fetih gerçekleşmeseydi kısa bir süre sonra Bizans Latinleşecek, yani *Batılılaşacak*tı.) Dolayısıyla Bizans İslam ile Avrupa ya da Doğu ile Batı arasındaki farazi bir çatışmanın bir kutbuna yerleştirmek zannedildiği kadar kolay değildir.

Aynı şekilde İslam'ı da Avrupa'dan tecrit etmenin, Avrupa mirasının dışına itelemenin ve reddetmenin mümkün olmadığı giderek daha iyi teşhis edilebiliyor. "İslam Avrupa'nın bir parçasıdır, Avrupa mirasının üzerine oturduğu medeniyetlerden birisidir" tespitini yapan yılların sosyal antropologu Jack Goody, Avrupa'yı Hıristiyanlıkla özdeşleştirmenin derin yanılgısına dikkat çekiyordu.[9]

Aynı şekilde bir başka tarihçi, özellikle savaş tarihleri konusundaki uzmanlığıyla dikkat çeken Jeremy Black, tarihin bize anlatılandan çok daha karmaşık ve çok daha az çatışma efsanesi içerdiğine dikkat çekiyor ve İslam ile 'Batı'nın ilişkisinin zannedildiğinden de derinlere indiğine vurgu yapıyor. [10]

Nihayet Jerry Brotton, Rönesans'ın Doğu ve Osmanlı dünyası olmadan anlaşılamayacağını iddia eden yayınlarıyla küresel ilişkiler ağının içine yerleştiriyor perspektifimizi.[11]

Oryantalizmin yapısını çözmek

Örnekler çoğaltılabilir kuşkusuz. Bütün bunlardan çıkan sonuçlardan birisi, kafalarımıza Oryantalizmin armağanı olan Doğu-Batı kutuplaşmasının zincirlerinin büyük ölçüde paslandığı ve yer yer de çatlayıp kırılmaya başladığı olmalı. Çünkü Oryantalizmin işlevini biz -biraz da Edward Said'in şartlandırmasıyla- tek taraflı bir etkilenme süreci şeklinde algıladık.

9 Jack Goody, *Islam in Europe*, Polity Press, 2004, s. 14.

10 Jeremy Black, "*Islam and the West: A Historical perspective*", Foreign Policy Research Institute, Vol. 4, No. 2, May 2003.

11 Jerry Brotton ve Lisa Jardin, *Global Interests-. Renaissance Art Between East and West*, Reaktion Books: 2000.

Oysa Homi Bhabha'nın da belirttiği gibi, Oryantalizmin baş edilmesi güç olan stratejisi, ikili oynamasıdır. Yani bir yandan bir Doğu kurgusu imal ederken, öbür yandan bunun negatif simetriği olan bir Batı kurgusu imal etmektedir ki, bu anlamda Doğu, *Batı-olmayan,* Batı da *Doğu-olmayan* ne varsa bütün unsurları bünyelerinde toplayan saf ve özcü varlıklar halinde kristalize edilmektedir. Aslında Weber'in "Batı şehri" kavramsallaştırması kadar Marx'ın Asya Üretim Tarzı kavramlaştırması da aynı Oryantalist yaralarla maluldür. Bir başka deyişle örtük (*latent*) Oryantalizm, bütün sosyal bilimlerin kılcal damarlarına kadar sinmiş olup orada inceltilmiş, kibarlaştırılmış söylemler halinde, elbette başka kılıklar altında, zuhur etmektedir.

Özetle söylersek, Oryantalizm bir Avrupalı *socius*'un hem dekoderliğini yapmakta, hem de aynı zamanda onu yeniden kodlamaktadır. Böylece metropolitan Avrupalı özne imajı merkezde kalmak üzere dünya yeniden kurgulanmaktadır. Bu oyunda da bizlere kala kala Doğulu bürümcekler altında Batılı modern özneye imrenme ve taklitçilik rolü düşmektedir.

Şimdi soru şudur:

Bu zihinlerimize yeniden kodlanmış rolü oynamayı sonuna kadar sürdürmeye kararlı mıyız, yoksa yeni bir dekoder vasıtasıyla kendimizi tanımlamayı öğrenecek miyiz?

Avrupa'nın Doğulu mu, Batılı mı olduğu sorusu, en az bizim Doğulu mu, Batılı mı olduğumuz sorusu kadar fuzulileşmektedir bu perspektiften bakılınca. Söylemlere, kelimelere savaş emri vermek, onları daha fazla kirletiyor. Biz işaret levhalarına hayran hayran bakmaktan kurtulup onların neye işaret ettiklerine dikkatlerimizi yöneltmek yükümlüğündeyiz. Bir başka deyişle, kodlanmamış gerçekliğe veya kodlanmış gerçekliği, kendi kodlarımızla yeniden anlamlandırmaya doğru adım atmalıyız.

İşte o zaman yukarıda dediğimiz gibi 16. yüzyılda Romalı filozof Çiçero'nun bir kitabının (*De Senectıte*), Murad Bey tarafından Latin-

12 John Pickles, *A History of Spaces: Cartographic Reason, Mapping and the Geo-Coded World*, Routledge: Londra ve New York, 2004, s. 123.

ceden Osmanlıcaya tercüme edilip Kanuni'ye sunulduğunu,[13] öbür taraftan 17. yüzyılda Yazıcıoğlu Ahmed Bican'ın *Envârul-Âşıkîn*'inin Erdelli Janos Hazi tarafından Macarcaya çevrilmiş ve Kanuni'nin Mohaç zaferinden tam 100 yıl sonra, 1626'da bastırılmış olduğunu[14] konuşmaya başlayabiliriz.

O zaman tarihin atmış rengi yeniden canlanacaktır, eminim.

13 Anonim, *Enfants de langue et Dragomans Dil Oğlanları ve Tercümanlar* (Editör:, Frederic Hitzel), İstanbul 1995, Yapı Kredi Yayınlan, s. 17. Zikreden: Aykut Gürçağlar, "Representations of Ottoman interpreters by Western painters", Acta Orientalia, Vol. 57 (2), 2004, s. 231.

14 Gabor Agoston, "16.-17. asırlarda Macaristan'da tasavvuf ve Mevlevîlik", 1. *Milletlerarası Mevlâna Kongresi*, Tebliğler, 3-5 Mayıs 1987, Konya, 1988, Selçuk Üniversitesi Yayınlan, s. 221-231. Aynı yazarın, hayatlarını tamamen veya kısmen Macaristan'da geçirmiş Osmanlı aydınları ile bunların edebî faaliyetleri hakkındaki ilginç bir tebliği için bkz. Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi, *Tebliğler*, III. Türk Tarihi, cilt: 1, İstanbul 1986, s. 1-9.

3

Avrupalı olmak ne demektir?

Bize okulda ve dışarıda Batı denilen bir varlığın mevcut olduğu ve bu Batı hakkında, diğer toplumlar ve uygarlıklardan bağımsız ve onlara karşıt bir toplum ve uygarlık olarak düşünebileceğimiz öğretilmiştir.

Eric R. Wolf [1]

"1994 güzünde Litvanya'daki çeşitli üniversitelerde ders verirken" diyor Cambridge Üniversitesi tarih hocalarından Jonathan Steinberg, "öğrencilerime Avrupa'yı nasıl tanımladıklarını soruyordum. Bana 'Beyaz Rusya sınırının batısındaki her şey' cevabını veriyorlardı. Avrupa onlar için Sovyetler Birliği'nden kurtuluş ve Avrupa Birliği gibi Slav olmayan topluluklara katılış anlamına geliyordu." [2]

Bizim de Avrupa karşısındaki tavrımız, Litvanyalı öğrencilerin tavrından farklı değil esasen. Avrupa, neredeyse, Kapıkule'den itibaren başlayan bir "yeri'dir gözümüzde. "Batımızda" kalır; ama tam da "nerede" başladığı ve bittiği bilinmez. Biraz deşerseniz ortak muhayyilemizi, onun aslında bir toprak parçası, yani coğrafî bir alandan

1 Eric R. Wolf, *Europe and the People Without History* (Avrupa ve Tarihi Olmayan Haklar), University of California Press, 1982, s. 5.

2 Jonathan Steinberg, "What is Europe", Editör: Peter Manland, *The Future of the Past: Big Questions in History*, Pimlico 2002, s. 36.

çok, "bir türlü sahip olamadığımız herşey"i temsil eden "ideal" ve "özlem", daha doğrusu "arzu" nesnesi olarak anlaşıldığını fark ederiz.

Kısacası, bizden olamayacak kadar "yüce" ve bizim ulaşamayacağımız kadar "uzak bir yer"dir Avrupa. Bu yüzden hem coğrafi, hem de fikrî bir farklılık üzerine kuruludur. Avrupa'ya ulaşmak, Avrupalı gibi olmak, Avrupa ile bütünleşmek Türk elitinin vazgeçilmez sevdasıdır hâlâ. (Bilgi Üniversitesi'nin "Avrupa Etütleri" adıyla başlattığı yüksek lisans derslerinin alt başlığını "bütünleşebilmek için" koyması, bu programı koyanların, Avrupa ile "ilişkiler"in bütünleşmekten başka bir alternatifi olamayacağını düşündüklerinin en açık göstergesi değil midir? Bunun tezinin ille çatışma olması gerekmiyor kuşkusuz. Ama uzlaşma, diyalog, farklı kalarak bir arada yaşamak gibi alternatifler neden olmasın? Üstelik bu bizim Avrupa'ya öğretebileceğimiz bir tarih dersi hazinesini içeriyorsa...)

Oysa Avrupalılık, coğrafî bir imtiyaz beratı olmadığı gibi, bir kere Avrupalı olununca yan gelip yatabileceğiniz bir kuş tüyü yatak da değildir. Avrupa yekpare bir siyasî ve kültürel bütün değildir (hâlâ); istisnaları her daim bol olmuş; sınırları da, yapıları da muğlak bir coğrafyadır; tekrar ifade edersek, Avrupalı kimliği, bir defa bulunmuş ve ondan sonra asla ve kat'a değişmeyen, sabit bir kimlik değildir.

Sırayla gidelim:

Avrupa bir coğrafya mıdır?

Cevaplar muhtelif. Hem evet, hem hayır.

Hayır, çünkü Avrupa bir kıta değildir (kıta olsaydı ta kuzeydeki İzlanda adasının ne işi vardı Avrupa'da?). Onu Asya'dan kesin olarak ayırt eden doğal bir coğrafî sınır da bulunamaz. Bakmayın bizim Boğaz Köprüsü'ne "Asya ile Avrupa'yı birleştiriyor" dememize; başkaları da Ural dağlarını ya da Volga nehrini sınır olarak gösteriyorlar.

Evet, çünkü Avrupa'ya özgü gelişmelerin (Aydınlanma, Roma, Yunan, Yahudi-Hıristiyan mirası, Rönesans hümanizmi ve bireycilik, sivil haklar ve demokrasi...) büyük ölçüde bu coğrafyada ortaya çıktıkları ve serpildikleri ortada. 'Peki, bu temellerin ne kadarı Avrupa'ya özgüdür?' diye düşününce, karşımıza çıkan manzara şu

oluyor: Hıristiyanlık da, Yahudilik de, Yunanlılık da, aslında bugün Avrupa diye bildiğimiz coğrafyanın mahsulleri değil. Akdeniz'in doğusundan gelip Avrupa'da vatan tutmuş ve bugünkü filizlenmesini burada başarmıştır her üç temel aktör de.

Remy Brague'ın son derece haklı olarak belirttiği üzere, Avrupalı eşittir Romalıdır. Yani Avrupa'nın dışında doğmuş bulunan bütün bu inançlar ve kültürler, Romalılaştırılarak Avrupa'nın malı haline getirilmiş, Roma'nın filtresinden geçtikten sonra Avrupa kimliğinin kurucu unsurları olmuşlardır. Ama Romalılık, dışlayıcı değil, içine alıcı, hazmedici bir kimliktir ve bu yüzden de sabit bir kimlik olmaktan ziyade, kendisi gibi olmayanları içine aldıkça zenginleşen ve onların getirdiği zenginlikten ürkmeyen o kendinden emin tavrın eseridir.

Bu yüzden de Avrupa'nın İslam'la ilişkisi, son derece öğreticidir. 16. yüzyıla, hatta Voltaire gibi Aydınlanmacıların zamanına kadar İslam'ı temsil eden Osmanlı, (Çin gibi) Avrupa'nın olumsuzluklarına tutulan bir tür ayna işlevini görmüştür. (Voltaire'in Fransa ile mukayese ettikten sonra Osmanlı yönetimine "demokrasi" demekten kendisini alamadığını ileride göreceğiz.) Yani kısmen İslam'ın Avrupalı kimliğin oluşumuna dâhil edilmesi gibi kesişen süreçlerden bahsedebiliriz bu tarihlerde.

Avrupa'nın pek çok düşünürü bugün Avrupa'nın yeterince Avrupalı olmadığını, dahası, Romalılıktan gelen Avrupalı hazmediciliğini hızla yitirdiğini söyleyip dururken, biz Avrupa'yı sanki sabit bir "öz", değişmez bir "coğrafya" ve bir kere üzerimize taktık mı asla çıkartamayacağımız bir tür "rütbe" şeklinde algılıyoruz. Tabii ki, bu hay huy içinde Miguel de Unamuno ve Ortega y Gasset gibi İspanyol aydınlarının, tıpkı şimdiki bizimkiler gibi, 20. yüzyılın başlarında bile "Avrupalılaşalım mı yoksa İspanyollaşalım mı?" tartışmasını yaptıklarını ısrarla gözden kaçırıyoruz.

İspanya'nın özel durumuna döneceğiz. Fakat önce İslâmiyet'in Avrupa ile ilişkisi üzerine Avrupalı tarihçilerin çarpıcı tezlerinden bir kaç tanesini görelim.

4

Avrupa, İslam olmadan tanımlanabilir mi?

Fransız tarihçisi Braudel, İngiltere Kralı VIII. Henry'nin, Kanuni [Sultan] Süleyman zamanında Türk hukuk sistemini incelemek üzere İstanbul'a bir heyet gönderdiğini yazar.

Niyazi Berkes [1]

İslam'ın Avrupa bilincinde vuku bulmuş 'ebedî bir travma' [2] olduğunu söyleyen Edward Said'in çığır açan *Orientalism* (1978) adlı kitabı, 31. yaşını doldurdu. Bu süre zarfında Avrupa'nın Avrupalı olmayan toplumlar ve kültürlerle olan ilişkilerinin tarihi, önceden tahmin edilemeyen ölçüde zenginleşti, renkli saçaklanmalar sergiledi. Oryantalizmin başka toplumların tarihini çarpıtırken, kendi tarihini de çarpıttığı ve bu ikili çarpık imajın ardından 'hayalî bir Doğu' ve 'hayalî bir Batı' inşa ettiği hususu daha sık vurgulanır oldu (mesela Thierry Hentsch'in dikenli kitabı *Hayali Doğu*'sunda bu vurguyu sertleşmiş olarak görmek mümkün [3]).

Bu tespit, bir yandan Avrupa tarihinin üzerine örtülen demogojik ve ideolojik şalı açmaya, öbür yandan da Avrupalı olmayan toplum-

1 Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Ankara 1975, Bilgi Yayınevi, s. 193.

2 Edward W. Said, *Orientalism*, Routledge & Kegan Paul, 1980, s. 59.

3 Thierry Hentsch, *Hayali Doğu: Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı*

ların tarihi üzerine düşürülen emperyal bakışın büyüsünü bozmaya yönelik çift yönlü bir fikrî çabayı tetiklemiş oldu. Böylece tarihlerin içerisinde yıkanıp durulandığı yeni bir kutsal havuz haline geldi tarihçilik mesleği. Tarih yazıcılığı yeniden heyecan verici bir serüvene dönüştü.

Bu yeni evrede, silikleştirilmiş birçok yüzün yeniden aydınlatıldığına tanık olduk ve daha da olacağız. İşaretler bu yönde kuvvetlenerek geliyor üzerimize doğru.

Avrupa ile İslam arasındaki ilişkilerin tarihi de benzer bir menisküs kazasına uğramıştı. Koşmak bir yana yürüyemiyordu besbelli. Marshall Hodgson'un "küresel ve eşit bir tarih" çağrısı, ancak 21. yüzyılın şafağında, o da bazı vadilerde kısıtlı yankılar bulabilmiş durumda. Bu vadilerin sayısı ve niteliği çoğaldıkça sesin kaynağının bizlere hangi vaadlerde bulunduğunu daha berrak bir şekilde anlama imkânına kavuşacağız.

Şimdi bu vadilerde yankılanan seslerden bazılarını yakalamaya çalışalım.

Roma'ya dönüş?

Daha önce görüşlerine kısaca değindiğimiz Fransız düşünürü Remy Brague'ın *Avrupa: Roma Yolu* [4] adlı kitabı, Avrupa'nın yeniden Romalı olmaktan başka çıkar yolu olmadığına ilişkin iddiasıyla şaşırtıcı bir çıkış yapıyor. 'Romalılık' (*Romanitas*), yani kendisi dışındaki kültürleri bünyesine dâhil etmek, içermek (*inclusion*), öteki'ni dışlamamak yönündeki tavrın bugün Avrupa'nın önündeki yegâne seçenek olduğunu söylüyor Brague. Ona göre Avrupa ya Romalı *inclusivist* (kucaklayıcı) tavrına geri dönecek ve İslam başta olmak üzere 'öteki' kültür ve toplumlara kapılarını daha ziyade açacak ya da kendi içine kapanıp Karanlık Çağ'a doğru haşmetli bir dönüş yapacaktır!

Aslında Türkiye Cumhuriyeti yöneticilerinin Avrupa Birliği kapısında kullanabilecekleri yaman bir müzakere argümanıdır bu.

4 Remy Brague, *Avrupa: Roma Yolu*, Çeviren: Betül Çotuksöken, İstanbul 1995, Kabalcı Yayınevi.

Her halükârda 'AB bizimle daha güçlü olacak' türünden karanlığa atılan eprimiş kementlerden daha kuşatıcı ve daha derin bir tez Brague'ınki. Mesela onun Avrupalı olmayı, baştan verili bir konum olarak görmeyen ve Avrupalılığı "Avrupalılaşma" yönünde sonsuz bir çaba olarak değerlendiren şu ufuk açıcı düşünceleri yeterince kışkırtıcı değil midir:

> Avrupa'nın içeriği, tam anlamıyla içeren olmaktır, evrensel olana açılmış olmaktır... Avrupalı kendi kimliğine, ileride doldurmak zorunda kalacağı boş bir çerçeve olarak sahiptir sadece... *Avrupa sürekli bir kendini-Avrupalılaştırma hareketinden başka bir şey değildir...* Avrupa, Avrupalılaşmanın sonucudur, onun nedeni değildir. "Avrupalı" denen mekânın ("Avrupalı" sayılan) sakinleri için tehlike, Avrupalılıklarını kazanılacak değil de baştan elde edilmiş, artık bir serüven olarak değil de konumunun bir kazancı olarak, evrensel bir çağrı olarak değil de bir bölgeselcilik olarak düşünmektir... Bunun sonucu olarak, Roma'nın artık Roma içinde olmaması mümkündür ve "Avrupalı olmayanların" temelde Avrupa'nın şansı olan Romalı tutumu üstlenmeleri ve daha önce Avrupalı olduğunu sananlardan daha çok Avrupalı olmaları mümkündür.[5]

> Böylece "Avrupalılık" kimsenin tekelinde bulunmaz. Onun içerici, kucaklayıcı vasfını hak eden başkaları, günün birinde Avrupalıdan daha Avrupalı olabilirler.

Avrupa'nın çarpık aynaları

Avrupa kimliği hakkında çarpıcı yorumlar içeren bir başka çalışma, Josep Fontana'nın *Çarpıtılmış Bir Geçmiş: Avrupa'yı Yeniden Yorumlamak* adlı harikulade tespitlerle örülü kitabıdır. (Ne yazık ki, Türkçe tercümesinde kitabın ilk ve asıl başlığı olan *Çarpıtılmış Bir Geçmiş*'in (*A Distorted Past*) yayıncı tarafından -nedense- "uçurulmuş" olduğunu belirtmeliyim. Aynı kitabın Litera Yayıncılık tara-

5 Brague, age, s. 144-149.

fından yapılan 2. baskısında bu hatanın düzeltilmiş olduğu memnuniyetle gözlenmektedir.

Gerçek bir tarihçi soğukkanlılığı ve hakikat-perverliğiyle onaya çıkan, eskilerin deyişiyle "müdakkıyk" İspanyol tarihçisi Fontana'nın "aykırı" yorumlarına bolca rastlanan kitabını, derin bir entelektüel heyecan duymadan okumamak kabil değildir.

Fontana'ya göre Avrupa kültürüne, nicedir kendisini ve kendisi haricindeki dünyayı çarpık bir tarzda görmesini sağlayan 'çarpıtıcı aynalar' hâkim olmuştur. Bu yüzden, Avrupa kültürünü, içerisine sıkışıp kaldığı bu çarpıtıcı aynalar dehlizinden bir an önce çıkarmak gerekmektedir. Ancak bu başarıldığı zaman gerçekten "evrensel" ve her kültüre hakkını veren âdil bir tarih kavrayışına ulaşmak mümkün olabilecektir. Aksi takdirde, Avrupa'nın geçmişindeki parlak sayfalar, tarihin karanlıklarını boylama tehlikesi ile karsı karşıyadır.

Josep Fontana Avrupalılara sesleniyor:

Eğer kendimizi duvarların gerisine hapsetmekle ısrar edersek, hem içeriden hem de dışarıdan gelen saldırganların elinde can vereceğiz. Değişen ortama ayak uydurma yeteneğini yitiren bütün toplulukların başına geldiği gibi, böyle bir durumda Avrupalılar ve yarattıkları uygarlık da yok olacaktır. Bu gerçekleşirse, insanlığın tarihinde bir sayfa kapanmış olacak ve bir yenisi açılacaktır.[7]

Avrupa'yı kuran İslam

Bu bölümde ele alacağım üçüncü kitap ise başucumda ne zamandır: *Europe and İslam*[8] (Avrupa ve İslam). Ortaçağ tarihi üstadı Italyalı Akademisyen Franco Cardini'nin imzasını taşıyan bu her satırından bilgi ve ustalık tüten kitap, bilinenlerden son derece farklı ve girift bir Avrupa ve İslam öyküsü dokuyor.

6 Josep Fontana, *Çarpıtılmış Geçmişe Ayna: Avrupa'nın Yeniden Yorumlanması*, Çeviren: Nurettin Elhüseyni, İstanbul 2003, Litera Yayıncılık.

7 Josep Fontana, *Avrupa'nın Yeniden Yorumlanması*, Çeviren: Nurettin Elhüseyni, İstanbul 1995, Afa-Intermedya, s. 190.

8 Franco Cardini, *Europe and İslam*, İngilizceye çeviren: Caroline Beamish, Blackwell Publishers, 1999.

Floransa Üniversitesi'nde Ortaçağ tarihi dersleri veren Cardini, İslam'ın Avrupa'da önyargılar, yanlış bilgilendirmeler ve aleyhte yayınlar yüzünden hakiki mahiyetiyle anlaşılamadığını vurguluyor. Eğer tarihe bu önyargılar, yanlış bilgilendirmeler ve çarpıtmalardan salim olarak bakacak olursak, Avrupa ile İslam arasında sanıldığından daha derin ve güçlü bağların mevcut olduğunu göreceğizdir.

Cardini, kitabında "Avrupa" ve "İslam" söz konusu olduğunda aklımıza geliveren Endülüs İslam medeniyetinin Avrupa'nın oluşumundaki katkısı ve rolüyle yetinmiyor. İtalyan olmanın avantajından yararlanıyor ve bu defa 'Sicilya ve Napoli İslam Medeniyeti'nin izlerini takip ederek Avrupa medeniyetine bir tür beşiklik görevi yapmış olan "İtalyan kültüründe İslam faktörü"nü genişlemesine ve derinlemesine mercek altına alıyor.

Franco Cardini bir yerde 827 tarihinde vuku bulan Sicilya'nın Müslümanlarca fethi ve Palermo'nun kuşatılması sırasında Napoli şehri idarecilerinin Bizanslılara karşı Müslümanlara yardımcı olduklarından, hatta Müslümanları, kendilerini Bizanslılardan ve Longobardi Prensleri'nin tasallutundan korumaları için bizzat ülkelerine davet ettiklerinden bahsediyor. (Nitekim Tarık bin Ziyad da Vizigotlar ve Yahudiler tarafından davet edilmemiş miydi İber yarımadasına?) Yine mesela, Max Weber'in o yere göğe sığdıramadığı ve modernliğin beşiği saydığı Hıristiyan Avrupa sahil şehirlerinin ("Batı şehri") Avrupa'ya mahsus bir "başarı" olmaktan ziyade, *İslam'ın Avrupa'daki yayılmasının doğrudan bir ürünü* olduğunu belirtiyor. (Sosyologlarımızın kulakları çınlasın!)

Tarih, bir kez daha tepetaklak oluyor Cardini'nin satırlarında. Nitekim Alvaro'nun şikâyetlerinden, 9. yüzyıl Kurtuba'sında Hıristiyan din adamlarının Arapça hüsnühat (hat sanatı) meşk ettiklerinin) öğreniyoruz. Alvaro'ya göre, Kurtuba'da bulunan papazlar hattatlığa kendilerini o kadar kaptırmışlar ki, Tevrat ve İncil'i, hatta Kilise Babaları'nın eserlerini çoğaltma işini dahi ihmal etmeye başlamışlardır.

Ya Sicilya'daki Arap şiirinin gökçe sesleri? "İçlerine sinmiş derin hüzünden dolayı bu şiirleri dinlemeye yürek dayanmaz", diyor Car-

dini. Ve İtalyan şiiri üzerinde gezinen Sicilya Arap şiirinin gölgesine bir bıçak gibi sokuyor kalemini.

Cardini, İslamiyetin İtalya'daki etkisinin sürekliliğine delil olarak şunu da zikretmeyi ihmal etmiyor: Müslüman Sicilya'nın Normanlarca geri alınmasını müteakip kurulan yeni Hıristiyan idaresinde, eski rejimin Arap kökenli memurları, sadece alt düzey memurluklarda değil, bizzat divanda dahi görev almaya devam etmişlerdi! Böylelikle yazar, Norman Krallığı'na Müslümanların katkısına dikkat çekiyor.

Kısa devre yapan Avrupa!

Cardini'ye göre, aslında Avrupalı halkların bilinci, 18. yüzyıla kadar İslamiyet'e karşı bugün gördüğümüz türden bir önyargı seliyle kaplanmış değildi. Ne var ki, 19. ve 20. yüzyıllarda Batı kültürü tam anlamıyla bir "kısa devre" yaptı. Bunun sonucunda Arap veya İslam kültürüne ait olan ne varsa, Avrupa kültürünün 'ötekisi' olarak kabul edilmeye başlandı ve kültürün iliklerine kadar işlemiş bulunan İslam damgası, büyük bir gayretle Avrupa'nın çok-renkli yüzünden kazınmaya ve sökülmeye çalışıldı. Ama nafile. "İslam, Avrupa'yı etkilemiştir" demek bile hafif kalır tarihçimize göre; çünkü 'İslam, Avrupa'nın doğrudan doğruya *kurucu unsurudur'*. Tarihçimiz bir adım ileri giderek diyebilirdi ki, İslam olmasaydı "Avrupa" da olmazdı.

Eğer, diyor Cardini, antik coğrafyacıların tasvirlerinin ötesine gidip de "modem Avrupa" kavramı ile "Avrupa kimliği"nin nasıl ve ne zaman doğduğunu kendi kendimize soracak olursak, İslam'ın, onun vücuda gelmesinde (negatif de olsa) belirleyici bir faktör olduğunu fark ederiz.

Mohammad anda Charlemagne'ın yazarı Henri Pirenne gibi bazı tarihçiler (paradoksal olarak) Hz. Muhammed'i Avrupa'nın 'kurucu babası' olarak selamlıyorlarsa da, benzer bir rol neden Osmanlı padişahları olan Fatih Sultan Mehmed veya Kanuni Sultan Süleyman'a da atfedilmesin? Onlar ki, Avrupa kıtasının sakinlerini, mesela Protestanların resmen tanınmasını sağlayarak pozitif, aynı zamanda Avrupa'yı, kendilerini savunmak ve tanımlamak zorunda bırakarak *negatif* bir yoldan biçimlendirmişler ve böylece Avrupa kimliğini ve

oluşması için son derece gerekli olan "öteki" duygusunu geliştirmelerine yardım etmişlerdir.

Küresel bir tarihe doğru

Bir başka deyişle, İslam'ı aradan çıkardığınızda, Avrupa tarihinin geçmişini olduğu gibi bugününü de boydan boya yırtmış ve sakatlamış oluyorsunuz. Anlam alanı daralıyor Avrupa'nın. Sonuçta, Avrupa tarihi kadar dünya tarihi de anlaşılmaz bir hale geliyor. Bu yüzden Avrupa-İslam ilişkilerine geçmişte olduğundan daha nafiz bir nazarla ve daha cevval bir paradigma ışığında bakmak zorundayız.

Daha önce düşüncelerinden söz ettiğimiz Hodgson'a göre İslam'ın Batılı / Oryantalist tarih-yazımı tarafından sadece Batı'ya yaptıkları hizmetler meyanında "lütfen' ele alınmış olması, Avrupa veya Batı-merkezli bir tarih önyargısının eseridir ve kökleri 16. yüzyıla kadar uzanır. Halbuki bütün bu önyargıların bilincinde olarak - çünkü önyargılardan tamamen arınmak mümkün değildir- bakıldığında İslam, kendisinden önce Afrasya (Afrika- Avrupa -Asya) coğrafyası içerisinde kültürel ve siyasi olarak tecrit edilmiş olan pek çok yerel medeniyeti kendi 'birliği' içerisine katmış ve İslam medeniyeti diye, dışarıdan bakıldığında bir birlik arz eden ama aynı zamanda yerel kültürleri de ezip yok etmeyen, onlara muhtariyet (özerklik alanları) tanıyan bir 'dünya medeniyeti' ortaya koymayı başarmıştır; bu özelliğiyle de Doğu ve Batı medeniyetlerinin rahatça etkileşimde bulunmalarına mükemmel bir zemin hazırlamıştır. O kadar mükemmeldir ki bu zemin, 16. yüzyılda Avrupa'nın Asya'daki diğer medeniyetlerin seviyesine ulaşmasına imkân tanımakla kalmamış, modernliğin evrenselci bakışını kazanmasının da birinci dereceden etkeni olmuştur.

Küresel bir süreç olarak ele alır modernliği Hodgson. Ancak İslam medeniyetinin etkisi ve zirai üretimin şartlarının düzeltilmesi çabaları sayesinde genel olarak Asya'da büyük ölçekli sosyal yatırımlar modern Batı'dakinden önce başlamış durumdaydı. Örneğin Sung dönemi Çin toplumunda zirai şartları aşma yönünde zaten bir sanayi devrimi sürecine girilmişti. Keza İslam toplumu da, eşitlikçi ve kozmopolit (burada çok-kültürlülük anlamına gelmektedir) bir yapıya sahip olduğundan modernliğin altyapı şartlarının yavaş yavaş olgunlaştığı

bir başka ve vazgeçilmez örnektir. Fakat eğer İslam dünyasında modernlik zuhur etseydi, bir ulus-devlet karakterindeki Batı deneyiminin tersine "bir süper-ulema ve bir süper-şeriatın" kalkanı altında eşitlikçi bir evrensel devletle şekillenecekti modern dünya.

Avrupa ve İslam ilişkileri, "Doğu-Batı Çatışması" veya "Uygarlıkla Çatışması" şeklinde düşmanlık çerçevesinde yeniden üretmek yerine, alış-veriş ve etkileşim ağının temasları ve temassızlıklarının diyalektiği noktasından ele alınmalıdır. Daha doğrusu, Küresel Tarih'in yakın unsurlarının etkileşimleri şeklinde, Eğer Gotik mimarinin İslam'ın etkisiyle vücut bulduğunu ya da Venedik'teki San Marco meydanının mimari dizaynının Şam'daki Emevi Camii çevre düzenlemesinden etkilendiğini[9]; Müslümanların Avrupa'ya İspanya ve Portekiz kanalıyla sadece bilimsel ve felsefi abideleri değil, aynı zamanda sulama teknikleri ve tarım yöntemlerini de miras bıraktıklarını, daha önemlisi, "polity", yani birlikle yaşama pratiğini bir tohum olarak diktiklerini görmezden gelirsek, ne Avrupa'yı, ne de "biz"i anlama imkânını bulabiliriz.

Jacques Derrida'nın dediği gibi Avrupa hafızasının çağrısı, Avrupa'yı 'bölünen uzantı'ya, yani İslam da dahil olmak üzere Avrupalı olmayana açma çağrısıdır. Hiçbir zaman Avrupa olmayana, hiçbir zaman Avrupa olmayacak olana açmak demektir bu çağrı. Sadece bütünleşmek değil, farklılığını koruyarak var olmasını sağlamaktır amaç. [10]

Bugün Avrupa'nın 18. yüzyıldan bu yana içine girdiği "kısa devre"nin tamiri de İslam'la yeniden yüzleşerek mümkün olacaktır. Çarpıtılmış geçmişin salimen hatırlanmasıyla elbette...

9 Deborah 1 toward, *Venice and the Hast: The Impact of the Islamic World on Venetian Architecture* 1100-1500, New I laven: Yale University Press, 2000, s. 2.

10 Jacques Derrida, *"Öteki uzantı", Avrupa Nerede Bitiyor?/ Where Does Europe End?*, İstanbul 1993, Helsinki Yurttaşlar Derneği Yayınları, s. 43-44.

5

Avrupa'dan İslam damgası silinebilir mi?

> Gerçekte Avrupa hiçbir zaman tamamen dünyanın geri kalan kısmından tecrit edilmemiş ve tamamen Hıristiyan olmamıştır... İslam Avrupa'nın bir parçasıdır, İslam mirasımızın bir parçasıdır.
>
> **Jack Goody**

Yukarıdaki sözler bundan 20 yıl kadar önce söylense, hele hele söyleyeni bir de 'Batılı' olsaydı, hayret damarlarımızı alabildiğine şişirebilir, hayranlık hormonlarımızı hoyratça ateşleyebilirdi. Hatta bu zât-ı muhteremin ne zaman Müslüman olacağını merak eder, "Yoksa Müslüman oldu mu?" sorusunu gökkubbemizin tavanına gururla asabilirdik.

Artık nedense aynı derece yadırgamıyoruz bu tür gönül okşayıcı sözleri. Bu yüzden 3 Ekim 2005 akşamı, İngiltere Dışişleri Bakanı Jack Straw, Avrupa Birliği'nin Türkiye ile müzakerelere başlayacağını basına duyururken, muhabirlerden gelen sorular üzerine, "Türkiye zaten Avrupalı" mealinde bir konuşma yaptığında pek fazla da yadırganmamış veya hayret nidaları yükselmemişti Türkiye'den. Yoksa Avrupa asırlık rüyalarından uyanıyor, "Haçlı ruhu''nu Boğaz'ın platin renkli gövdesinde kurban mı ediyordu? Avrupa ruhu, bu defa olsun Türkiye'ye hayırhah nazarlar mı yöneltiyordu?

İngiltere'de Jack Straw'un adı 'nezih adam'a (*decent man*) çıkmıştır. Centilmendir, hukuk tahsil etmiştir, bir süre avukatlık yaptığı

da biliniyor. Bu yüzden zaman zaman Britanya tarihine yönelik son derece cesur eleştirel (özeleştirel) çıkışlar yaptığını da öğrenebiliyoruz biyografisinden. İngiliz emperyalizminin Hindistan'da, Filistin'de, Irak'ın sınırları çizilirken defalarca hatalar yaptığını ve bu hataların faturalarını şimdiki neslin ödediğini dahi söyleme cüretini gösterebilmişti. Gerçi İngiliz 'ulusalcı' tarihçilerinin bu tespitlere katılmadıklarını ve Straw'un tarih bilgisiyle alay ettiklerini de biliyoruz ya, o başka mesele...

Yine de 21. yüzyıl başlarında bir İngiliz Dışişleri Bakanı'nın kalkıp "Araplara hiç vermeyi düşünmediğimiz şeyleri vaat ederek onları aldattık" yollu günah çıkartan demeçler vermesi sık rastlanır bir durum değil. Bu, 21. yüzyıl başlarında dünya dengelerinde bir şeylerin değiştiğinin, Avrupa'nın 20. yüzyıla iyi başlayıp fena bitiren ve bir anlamda 'köşeye sıkışan', kendi kendini yıkan, kendi eliyle dünya üzerinde mihver olma özelliğini yitiren, kan kaybeden bir 'kıta' olduğunun bariz bir göstergesi.

Ve aslında, Avrupalı politikacıların, İslam fundamentalizmi tehdidini aşabilmek adına soft (*ılımlı*) İslam'ı saflarına çekmek, bu yönde politikalar oluşturmak ve AB'yi bunun için bir 'Hıristiyan kulübü' olmaktan çıkarmak gibi çeşitli aşamaları olan bir politikayı yürürlüğe koyduklarını söyleyebiliriz.

Yine de politika her şey demek değildir. Kültür ve inanç, tarih ve sanat, politikanın tıkadığı delikleri açma kabiliyetine fazlasıyla sahiptir ve bu vasfıyladır ki, Avrupa ve İslam arasına çekilmek istenen Çin Seddi'ne karşı olanca kuvvetleriyle direnen ve yukarıya aldığımız cümlesinde Jack Goody'nin dilinde ifadesini bulan "Avrupalı İslam" imajı ağır aksak doğma yolundadır.

Sadece Avrupa'da değil, onların hayırhah cümlelerine artık pek fazla şaşırmayan bizde de doğuyor. Böylece 'Siyasal İslam' ile 'Siyasal Avrupa' arasındaki sınırlar giderek belirsizleşiyor, sınırın her iki yanına gidiş gelişler hızlanıyor; engellerinden sıyrılan zihinler rahatlayınca tarihe de daha objektif bir tarzda bakma imkânı doğuyor.

Nitekim Bediüzzaman Said Nursi de, iki Avrupa olduğunu söylemiş ve ikinci, sapmış olan Avrupa'nın "tek gözlü dehası"ndan söz etmemiş miydi bize? Dalâletteki Avrupa aslına rücu ederse, İslam'ı

daha iyi anlayabilecek ve hakikatin kapısına yaklaşmış olacaktı ona göre.

Tam adı Tom Rankine Jack Goody olan *Avrupa'da İslâm Damgası* adıyla dilimize kazandırılan *Islam in Europe* (Polity Press, 2004) adlı kitabın yazarı, 20. yüzyıl antropoloji ilminde söz sahibi usta bir araştırmacıdır. 1919 doğumlu; demek ki, 90 yaşında.

Goody, Cambridge Üniversitesi'nde uzun yıllar hocalık yapmış ve akrabalık ilişkilerinden yemek ve çiçek kültürüne, okuryazarlıktan vahşi dediğimiz insanların evcilleştirilmesi sürecine değin çok zengin bir çalışma spektrumu oluşturmuş bulunuyor. Nitekim emekliliğinden sonra, kariyeri sırasında edindiği bu zengin birikim, onun eserlerine daha cesurca nüfuz etmiş ve peş peşe, Avrupa-merkezci bakışın şaşılıklarını ve hatalarını ortaya döken kitaplar yayınlamaya başlamıştır.

Avrupa'da İslam Damgası'na giden yolda önemli uğraklar olarak değerlendirilebilecek bu çalışmaların ilki, *Batı'daki Doğu* (*The East in the West*, Cambridge, 1996) oldu. Burada özellikle Batılı sosyal bilimlerin iliklerine kadar nüfuz etmiş bulunan 'Doğu sorunu'nun deşifre edildiğine şahit oluyoruz. Aslında 'Batı' dediğimiz Avrupa merkezli kategori, özcü, cevheri bir veri olmayıp tarih içerisinde oluşmuştur ve bu oluşum, Çin, Hint ve İslam kültürlerine çok şeyler borçludur.

O zaman Batı'nın gövdesinde hazmedilmemiş bir Doğu oturmaktadır ve bu Doğu'yu yok saymak, paradoksal bir şekilde, Batı'nın gövdesinin yarısını uçurmak demektir. Dolayısıyla Batı, kendisini dahi Doğu olmadan tanımlayamaz hale gelmiş ama bunu sürekli olarak inkâr edip durmuştu. Weber'in sosyolojisine kadar nüfuz etmiş bulunan bu izole edilmiş Batı algısı, kendisini hep artı ve pozitif kutupta görmüş, Doğu'yu da eksi ve negatif kutba postalamakta tereddüt göstermemiştir.

Peki, bunun sonucunda kaybeden kim oldu? Elbette, kendisini eksik ve yanlış tanıyan Batı. Onun için Doğu-Batı ilişkileri, bize klasik sosyolojinin babaları tarafından sunulduğu biçimiyle değil, daha gelişmiş, daha incelikli teknik ve yöntemlerle araştırılmalıdır.

Goody bu işi burada bırakmadı, sorgulamalarına tam gaz devam etti ve 2001 yılında iki yeni kitapla karşımıza çıktı. Bunlardan birincisi, *Kapitalizm ve Modernlik*: *Büyük Tartışma* (*Capitalism and Modernity: The Great Debate,* Polity Press, 2004) başlığını taşıyordu. Burada kapitalizmin neden yalnız Avrupa'da ortaya çıktığı meselesini kurcalıyor ve bunun yine Avrupa'ya münhasır bir üstünlük olarak algılanmasındaki hatalara dikkat çekiyordu.

Hümanizm mi dediniz? Mesela Çin filozofları Avrupalılardan çok daha güçlü hümanistlerdi. Şehirler Avrupa'da mı ortaya çıkmış dediniz? Peki Ahmedabad ne güne duruyor? Bireycilik Batı'ya özel, öyle mi? Peki kuzey Gana'daki Tallensi'de yaşayan kabilelerin gençleri nasıl oluyor da diğer kabile üyelerinden böylesine pervasızca farklılaşabildiler? Fabrika tarzı üretimin bile Çin'den Avrupa'ya geldiğini iddia ediyordu yazarımız.

Aynı yıl yayınlanan *Avrupa'da İslam Damgası (Islam in Europe*)[1] adlı kitabı ise tek kelimeyle, Goody'nin bu yıpratıcı birikiminin hülasası mahiyetinde. İz süre süre İslam'ın Avrupa açısından tartışılmaz kıymetini tespit eden yazar, Marx'a imalı bir göndermede bulunarak başlıyor kitabına. Hani Karl Marx (ve F. Engels) *Komünist Manifesto*'nun başında, "Avrupa'nın üzerinde bir hayalet dolaşıyor. Bu hayalet komünizmdir" demişti ya; Goody bu sözü İslam'a uyarlıyor ve aslında Avrupa'nın üzerinde dolaşan hayaletin İslam olduğunu söylüyor.

Biliyorsunuz hayaletler ölümsüzdür! Kovarsınız, yine gelir, konar yanı başınıza. İşte İslamiyet'in Avrupa kıyılarından görünen manzarası: Bir hayalet (İslam) Avrupa'nın ruhunu ele geçirmeye çalışmakta ama bütün Haçlı seferlerine ve emperyalist müdahalelere rağmen, şimdi Çin Seddi'nin arkasında değil, bizzat içindedir. Avrupa'da on milyonlarca Müslüman yaşamaktadır ve bu, İslam'ın artık bizzat Avrupa'nın içinde nefes alıp verdiğini gösterir. Zaten 8. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa'dan ezan sesi hiç eksik olmamıştır ki.

1 Jack Goody, Avrupa'da İslam Damgası, Çeviren: Şahabettin Yalçın, İstanbul 2006, Etkileşim Yayınları.

Öyleyse? Goody'nin Batılılara teklifi, İslam'la çatışmayı bir tarafa bırakıp onu anlamak için çaba göstermektir:

> Avrupalılara hatırlatmak istiyorum ki İslam'la ne tür sorunlarınız olursa olsun, onları 'geri kalmış' kategorisine sıkıştırıp bir kenara atmayın. İslam Avrupa üzerinde, İspanya ve Akdeniz'e 8. yüzyıldaki yürüyüşünden beri çok önemli bir rol oynamış bulunuyor. Bunu 14. yüzyılda Doğu Avrupa'ya girmeleri ve hemen ardından kuzey steplerine doğru hareketlenmeleri takip etmiştir. Bugün bütün Batılı milletlerin bünyelerinde milyonlarca Müslüman yaşamaktadır. İslam ile Avrupa arasındaki potansiyel çatışmayı azaltmak istiyorsak, bu dinin geçmişi ve bugünü hakkında bir şeyleri anlamaya ihtiyacımız var demektir. İslam'a veya diğer dinlere karşı olan mevcut güvensizliğimize son vermek zorundayız. Bu fevkalade başarılı olmuş dünya çapındaki dinin amaç ve etkilerini değerlendirebilmek ve onun müminlerini, Avrupa'nın kendisi gibi, Ehl-i Kitab'dan biri olarak ele almak zorundayız.

Böyle diyor Jack Goody Avrupalılara. Peki bize ne söylüyor?

Kitabın en hoş tarafı da bu, aslında. Zihinlerimize kazınan 'Avrupa'nın hakiki Avrupa değil, onun başarılı bir imaj çalışmasının ürünü olduğunu öğreniyorsunuz.

İspanya'dan Sicilya'ya, oradan Balkanlar'a ve Orta Avrupa'ya kadar uzanan bu bereketli hilal içinde Avrupa'nın, Roma'nın yıkılışının ardından içerisine düştüğü 'barbarlık' ortamından Tarık bin Ziyad'm meşalesiyle nasıl uyandığının tarihini okuyorsunuz. Avrupa'nın İslam'la beraber ve İslam'a karşı olmak üzere çift yüzlü kimlikle şekillenen dünyası, tarihî bir dekor önünde bir bir ortaya konuluyor. Tarımı unutan bir kıtaya sulama tekniklerini öğretmekten tutun da, Endülüs'te hoşgörü ve bir arada yaşama pratiğinin cennetini tesis etmeye kadar yığınla olgunun Avrupa'ya İslam kanalından taşındığı net bir biçimde sergileniyor.

Bir şey daha: Avrupa'nın kendisi ile Avrupa'nın imal edilmiş görüntüsü, imajı birbirine kesinlikle karıştırılmamalıdır. Avrupa, kendisini gövdesinden mahrum etmek istemiyorsa, karanlıklara ittiği ve son dönemde fundamentalizmle özdeşleştirmeye giriştiği bu hayaletle yeniden yüzleşmek, kimliğinin karanlıkta bıraktığı yüzüne eğilip bakmaya cesaret etmek zorundadır. Aksi halde korkulan hiç

bitmeyecek, her asırda bu hayalet, üstünde yeni bir kılıkla kıtanın yanı başında bir daha tüneyccektir.

Mesaj iki tarafa birden aslında: Bizdeki *hayalî* Avrupa'da, Batı'daki *hayalî* İslam da hayalet giysilerinden soyunmalı ve gerçek dünyada yüzleşmelidirler. Goody'nin yaptığı şey, bu şekilde bir yüzleşmenin Avrupa açısından taşıdığı önemi vurgulamaktan ibaret. Belki bizden de birileri çıkar ve zihnimizde inşa edilen *hayalî* Avrupa'nın üzerindeki boyaları dökerek Avrupa ile olan ilişkilerimize yeni bir yön kazandırır.

Galiba 3 Ekim 2005'ten sonraki dönemde -şimdilerde biraz gaz kesmiş gibi görünse de- Avrupa ile olan ilişkilerimizde en fazla ihtiyacımız olan şeylerden biri de bu. Jack Straw'un yaptığının bir benzeri yani. "Nerede yanlış yaptık ve bu noktaya nasıl geldik?" sorusunun arkeolojisi bir başka deyişle.

Ya da soru şu mudur:

Acaba *Avrupa'nın mim'siz medeniyeti*, Jack Goody gibi sözcüleri eliyle *mim*'i ait olduğu noktaya koymaya başladı mı?

6

Batı, bilinçaltındaki İslam'dan kurtulabilir mi?

> Güçlü anıların toprağı, dünyanın beşiği, ilahi inançların pınarı Doğu; Batı sana sahip olmak istiyor; seni fethedeceğiz, annelerine saygılarını sunmak ve onu yüceltmek için yanıp tutuşan sevgi dolu çocuklar gibi sana serbestçe saygılarımızı sunabilmek istiyoruz.
>
> **Hippolyte de Villeneuve**[1]

Batı'nın Doğu'yu, özellikle de "Akdenizli Doğu" olarak İslam'ı oryantalist söylem içerisinde yeniden üretmesi demek olan 'Hayali Doğu', Thierry Hentsch'in yetkin bir üslupla dile getirdiği gibi, 'Batılıların kafasında' mevcuttur sadece ve oradan değişik telkin kanalları ile Doğululara da benimsetilmektedir. O kadar ki, Hentsch'e göre "Batı, karşıt terimiyle aynı nedenlerle içimizde var olan bir düşünce. Ama biz onu tanımlamaya hiç gerek duymayız: O bizim kendimizdir." [2]

Hentsch'in sözünü ettiği, Batılıların içinde var olan karşıt terim ya da düşünce, kitabında olağanüstü zengin örneklerle desteklediği İslam'dır ve kitabı okuduktan sonra Batı felsefesinin, sosyolojisinin, antropoloji ve edebiyatının bu öteki'ni, yani İslam'ı sindirip hazmetme; ama onun üzerinden kendi kimliğini kurma çabasının Avrupa'da

1 Aktaran: Thierry Hentsch, *Hayali Doğu*, s. 67.

2 Age, s. 7.

Jung'un yorumladığı rüyanın geçtiği Toledo şehri ve altından akan Tage (Taj) ırmağı eski bir kartpostalda böyle görünüyor. Kartpostalın arkasında 31 Aralık 1921 tarihi var.

ne denli geniş ve yoğun bir uğraş alanı oluşturduğuna hayret ediyorsunuz.

Kuşkusuz Batı bilinci, yeraltına ittiği, sakladığı, üzerini örttüğü bu korku dolu muammadan hiçbir zaman tam olarak yakasını sıyıramayacaktır. Günümüzde yeni-oryantalizm diye ortaya çıkan daha rafine Doğu'yu temsil biçimlerinin gerçek tedirginliği, günün birinde yeraltındaki devin tekrar uyanabileceği, kendisini temsil edecek uygun bir söylem biçimi bulacağı yolundaki endişeden kaynaklanmaktadır.

Batı'nın bilinçaltındaki İslam'ın tezahürlerini sadece oryantalist söylemde değil, psikanaliz gibi nispeten daha 'bilimsel' bir disiplinde bulmak bunun için bizi çok da şaşırtmamalı. Carl Gustav Jung'un bir hastasının rüyasını yorumlarken Batı zihniyetinin karanlık dehlizlerinden, bastırılmış Endülüs İslam medeniyetinin nasıl bütün gümrahlığıyla fışkırdığını görmek gerçekten de ilginçtir.

Rüya, nevrotik bir Fransız genci tarafından görülmüş olup İspanya'da eski bir Müslüman bilim merkezi olan Toledo'da (Tuleytula) geçmektedir. Ancak Toleda, İspanyol Engizisyonu'nun da merkezi olmuştur. Rüyasında karanlık bir yeraltı sarnıcına girmek ve içindeki bir kupadan şehrin anahtarı anlamına gelen hançeri almak isteyen genç, yeraltındaki karanlık su (sarnıç) ve kupayı bekleyen bir

yılanla karşılaşınca bir arkadaşını (gölgesini) gönderir aşağıya. Ancak Mağripli, yani Arap olan genç arkadaşı da yılan, mağara ve karanlık sulardan ürküp yukarı kaçar. [3]

Rüyadaki yeryüzü, Jung'a göre, Hıristiyanlığı (veya Avrupa'yı), yeraltı (sarnıç) ise bir şekilde yeryüzüyle teması olan İslam'ı temsil etmektedir. Kral IV. Alphonse'un Endülüs'ten Müslümanları kovması ya da Hıristiyanlaştırması, İslam'ın bu şehrin kültüründe yeraltına itilmesini, bastırılmasını getirmiştir. Keza yılanın da, Batı kültüründe kendisinden olmayanı yaftalamak için kullanılan "şeytan" olduğu düşünülürse, İslam'ın Avrupa'da iki yönlü bir kuşatmaya uğratıldığı anlaşılır. O hem yeraltına *itilmiş*, hem de şeytan ilan edilerek *dışlanmıştır*.

Bu rüyada İslam'la özdeşleşen karanlık ve ondan duyulan korku, Ban bilincini baştan sona istila etmiş gibidir. Fakat bu karanlık, hiç beklenmeyen bir zamanda, bir hayalet gibi hortlamakta ve Batılı bilinci yaran bir uçurum oluşturmaktadır. Tıpkı nevrozlu hastanın yeraltına inip kendi benliğinin karanlık yüzüyle yüzleşememesi örneğinde görüldüğü gibi Batı da İslam'la gerçekten yüzleşebilse belki bilincinde bir aralık oluşacak ve kendisini gerçekten tanıma sansını bulacaktı.

Hastanın şahsında Avrupa medeniyeti, kendisiyle yüz yüze gelme şansını yine elinden kaçırmıştır. Jung son olarak şunu söyler: "İçimizdeki karanlıkları göze alamazsak bütünlüğümüze asla ulaşamayız."[4] Ancak bu fırsatı Avrupa'ya hatırlatma çabası sona ermiş değildir. Kitabımızın ileriki sayfalarında okuyacağınız Don Kişot ve Shakespeare örnekleri, bu noktanın deşifre edilmesini amaçlıyor.

Oraya geçmeden önce Batı modernliğinin hikâyesini İslam tarihinden okuma çabalarından birine kısaca eğilmemiz gerekiyor.

3 Rüyanın tamamı ve yorumu şu kitaplarda bulunabilir: C. G. Jung, *Analitik Psikolojinin Temel İlkeleri,* Çeviren: Kâmuran Şipal, İstanbul 1982, Bozak Yayınları, s. 142-157; C. G. Jung, *Bilinç ve Bilinçaltının İşlevi*, Çeviren: Engin Büyükinal, İstanbul 1982, Say Yayınları, s. 284-308.

4 Jung, *Bilinç ve Bilinçaltının İşlevi*, s. 308.

7

Avrupa neden bu kadar geriydi?

> Avrupa bir tehlike geçiriyor. Kısaca: Kayboluyor. Bu tehlike politik değildir... Hür olmayan, yani şahsiyetini kaybeden, müsbet ve ilme inanmayan bir Avrupa, haritası üzerinde kaybolmuş demektir.
>
> **Sadri Ertem**[1]

Atlas Okyanusu'nda epeyce ümitsiz günler geçirdikten sonra nihayet Ümit Burnu'nu (Cape of Good Hope) dolaşarak Hint Okyanusu'nun enginliğine açılan Portekizli kâşif Vasko Da Gama'nın gemileri, 1498 yılında yıpratıcı bir yolculuk sonunda Hindistan'ın Kalküta limanına yanaşmayı başarmıştı. Bu cıvıl cıvıl, rengârenk, hayat ve envai türlü malla dolu Şark limanında düzinelerce ırk ve dinden insanın yanında Tunuslu bir Müslüman tüccarla da karşılaşması, Avrupa şehirlerinin bunun yanında fakir kalan piyasalarını iyi bilen Vasko Da Gama için gerçek bir şans olmuştur, der tarihler. Tanıştığı bu tecrübeli "Moorish" tüccar, üstelik Kastilyaca konuşabiliyor ve Hindistan halklarının olduğu kadar canlı piyasanın da girdisini çıktısını avucunun içi gibi biliyordu.

Sonunda Portekizli kâşifin yıldızı parlamıştı. Tunuslu ahbabı sayesinde hem bu meçhul diyardaki işlerini rahatça görebilirdi, hem de gurbet elde iki çift kelam edecek bir dost bulmuş oluyordu.

Fakat bu rastlaşmadan şu pek de sorulmayan ters soru uç veriyor:

1 "Kaybolan Avrupa...", *Yedigün*, Sayı: 292,11 Birinciteşrin 1938, s. 6.

Acaba 15. yüzyıl sonlarında Eski Dünya'da yaşayıp da Hindistan'ı bilmeyen ve ona ulaşamayanlar bir tek Avrupa'nın sakinleri olmasın? Çünkü Hint ekonomisi, o sırada dünyanın süper gücü olan Çin ve son olarak Memlûkler, yakınlarda da Osmanlılar tarafından handiyse komşu kapısı haline getirilmiş ve bölgenin ticari insiyatifi önemli ölçüde ele geçirilmiş bulunuyordu. Bu geniş coğrafyada "Osmanlı" kelimesinin karşılığı olarak kullanılan "Türk" sözü, halk nezdinde muteber bir nesne haline gelmişti.

Hatta Mozambik'de hüküm süren Müslüman Şiraz Sultanı'nın, ilk karşılaştığı zaman meşhur Vasko da Gama'yı "Türk"(!) zannedip kendisine bu yüzden hürmet gösterdiğini dahi biliyoruz kaynaklardan.[2] Neden mi? Çünkü, bu Müslüman deryasında yabancı gibi görünmemek ve kimi şerlerden uzak kalabilmek için Müslüman kıyafetine bürünmek ihtiyacını duymuştu kâşifimiz. [3]

Bu hurda bir ayrıntı gibi görünen nokta, aslında bizi tarihin derinlerine çekecek kurşun gibi ağır bir soruyu sormaya kışkırtıyor:

Kitaplarımızda o yere göğe sığdırılamayan *Keşifler Çağı,* kimin keşifleridir Allah aşkına? Bir Hintli, bir Madagaskarlı veya bir Kuzey Amerika'da yaşayan Kızılderili için "keşfedilmek" hangi komik anlamı taşır? Keşfedilmek(!) onlar için çok da anlamlı, onur verici ve hatta etraflarında yeni barbarlar görmekten öte bir boyut içermeyeceğine göre, Avrupa kıtasının 15. yüzyılın sonlarına doğru içine girdiği bu geç kalmış coğrafî keşifler sürecinin "evrenselliği" de sorgulanmalı değil midir?

Merak buyurmayalım. Sorgulanıyor da zaten.

Sonuçta bu keşifler ancak Avrupalı beyaz özne açısından değerli ve anlamlı eylemler değil midir? Bizi, olsa olsa adına "Avrupa" denilen emperyalist maskeli bir uygarlığın doğuş öyküsü olarak ilgilendirmelidir; daha fazla değil.

Peki öyleyse "biz", yani Avrupalı olmayanlar, bu Avrupa'nın sayesinde dünyaya açıldığı keşiflerin tarihini sanki kendi tarihimizin asli bir parçasıymış gibi özene bezene neden okuruz ve okuturuz, üs-

2 Bu ilginç ayrıntı için bkz. Cemalettin Taşkıran, "The Ottoman-Portuguese relationship in the 16th century", CIDC Insight, No: 21, October 1998, s. 109.

3 John T. Faris, *Real Stories of the Geography Makers*, Ginn and Company 1925, s.84.

tüne üstlük ‘onların’ bu sözde başarılarından sanki kendi eserimiz gibi gurur duyarız? Anlamak pek kolay değil.

Öyle ya, bu ilgimiz sahici, yani ‘meçhul diyarları keşif' gibi salt beşerî bir merakın ürünü olsaydı, dünyanın en uzun mesafe kat etmiş gezgini unvanına sahip İbn Battuta’yı, Hindistan'da akıl almaz maceralara atılan Seydi Ali Reis’i, haritalarını uzaydan bakan bir gözle yapmayı nasıl başardığına hala akıl sır erdirilemeyen Piri Reis’i de merak eder, okur ve okul kitaplarımızda onlara da insanlığa katkı yapanlar arasında hak ettikleri yeri ayırırdık.

Ama ara ki bulasın! Varsa yoksa Kristof Kolomb, Macellan, Vasko da Gama, Batholomew Diaz şu bu...

Bence asıl sorgulanması gereken husus, zihinlerimizin çıkarıldığı bu “deplasman” (*displacement*) mantığıdır. Belki de “Oryantalizm” dediğimiz Doğu üzerindeki fikrî egemenlik uğraşının asıl başarısı da, zihinlerimizin deplasmana çıkarılması, daha doğrusu kendi sahamızın sonsuza dek kapatılarak maçlarımızı hep deplasmanda oynamamız gerektiği imajını zihinlerimize şaşırtıcı bir derinlikte kazıma konusunda gösterdiği el çabukluğunda aranmalıdır.

Velhasıl, silah gücüyle işgal edilebilen yöreler askerle, edilemeyenler de zihnen esir alınmış, bu iş de beyinlerimizi “doğululaştırarak” becerilmiştir. Bir başka deyişle, bedenlerimizin coğrafyamızda kalmasına izin verilse dahi, beyinlerimiz bir kavanozda esir alınmış ve ancak kendimizi batıya endekslememiz şartıyla “özgür” ve “bağımsız” kalmamıza izin verilmiştir.

Zamanla deplasmanda olduğumuzu da unutmuşuzdur ya, neyse. Hem rakip takımın seyircisini kendi seyircimiz zannetme gafletimiz, bu “prozak tesiri” temelinde anlaşılabilir ancak.

Mesela Zenge Ho adlı Çinli bir Müslüman (Moğol) amiralin 1421 yılında doğudan batıya doğru muazzam boyutlardaki gemilerle (bu gemiler o denli iri cüsseliydiler ki, yanlarında Kristof Kolomb’unkiler tam anlamıyla gemi maketi gibi kalıyordu) gerçekleştirdiği büyük keşif yolculuğunu neden okuyamıyoruz kitaplarımızda da, Macellan'ın tersinden, yani batıdan doğuya doğru giriştiği yolculuğun ‘inanılmaz’ öyküsünü, cerci hocaların gittikleri köylerde belledikleri

klişeleri tekrarlamaları gibi papağan misali sıralıyor, daha da kötüsü, bundan hemen hiç gocunmuyoruz?

Bunun sebebi ne olabilir? Üzerinde biraz düşünelim.

Ancak baştaki sorumuzun yanma uğramadan bu hafta vedalaşmaya hiç niyetim yok sevgili okur.

Sorumuz şu: Avrupalılar neden 15. yüzyılda can havliyle deniz aşırı diyarlara keşfe çıkmışlardı?

Benim cevabım şu 4 maddede toplanıyor:

Yaklaşık bin yıllık Karanlık Çağlar yüzünden ve ardından İslam güneşinin zuhuruyla siyasî, ticarî ve kültürel alaka ve bilgilerinin tam olarak kesilmese bile ancak Müslümanlar üzerinden sürdüğü Asya ve Afrika kıtalarını o çağda hakikaten keşfe muhtaç bulunan milletler, bir tek kıtalarının karanlığına sıkışıp kalmış olan Avrupa'nın sakinleriydi.

1. Işığın ve tabii zenginliğin geldiği Doğu'dan mahrum olmak, Avrupa ahalisi için ikinci bir ölüm anlamına gelecekti.
2. Hint ticareti üzerinde tekel kurmuş olan Venedik ve Osmanlı tüccarlarının haksız rekabetinden kurtulup Avrupa piyasasına birinci elden mal götürüp satmak istiyorlardı.
3. Avrupalıların dillerinden düşürmedikleri ve İslam aleminin ötesinde yaşayan Prester John adlı bir efsanevi Hıristiyan kralına ulaşmak ve ondan yardım almak istiyorlardı. Nitekim Kristof Kolomb'un da, Vasko da Gama'nın da ona ulaşmak için yanlarında "hediyeler" götürdüklerini biliyoruz. [4]
4. İşte bilim tarihini yazanlara göre, coğrafî keşiflerin arkasında yatan temel güdülerden birisi, Doğu'da yaşadığı bilinen ama cismi bir türlü bulunamayan (!) bu güçlü Hıristiyan Kralı bulmak, kendisiyle temasa geçtikten sonra ondan gücünü Batı'daki Hıristiyanlarla birleştirmesini istemekmiş. Böylece Müslümanlara asırlardan beri bir türlü verilemeyen ağızlarının payını vereceklerini boşu boşuna ummuş Avrupalılar. (Belki Başkan Bush da Afganistan'da, Irak'da, Suriye'de aramaktadır onu. Bulur mu? Bilinmez. Bulmasa bile icad edeceği kesin.)

4 G.R.Crone, *The Discovery of the East*, Londra 1972, Hamish Hamilton, s. 150 vd.

Böyle bir hurafeyi bizim tarihimiz için anlatsak, memleketimizin güzide akl-ı evvelleri anında üzerine çullanır ve 'Zaten bu kafa yüzünden geri kalmadık mı?' teranesine yeni bir melodi daha eklemenin zevkiyle sarhoş olurlardı. Ama aynı hurafelerin Avrupa'da ortaya çıkmış olduğunu Avrupalıların kendileri bas bas bağırsa, gördüğünüz gibi, ya görmezden gelinir ya da ört bas edilir, ilerlemenin kıblesi olarak kabul ettikleri Avrupalılığa kat'iyyen leke sürülmez.

İçinizde hala İstanbul'un fethiyle önü kapanan ve sıkışan Avrupalıların kendilerine bir çıkış yolu bulmak için keşiflere koyulduğunu düşünenler varsa coğrafya tarihi konusunda çok sayıda eseri bulunan G. R. Crone'un "Doğu'nun Keşfi" adlı fikir kışkırtıcı kitabının 9. bölümünü okuyabilirler[3]. Meğer ne çok şeyi yanlış biliyor muşuz? diye düşünüyorsunuz kitabı okudukça.

Mesela Crone der ki: Akdeniz'de baharat ticaretinin azalması, keşiflerin sebebi değil, tam tersine, sonucudur. Yani Akdeniz'in Hint ticaretine kapanması, Osmanlılar yüzünden değildi, çünkü Venedikliler ile Osmanlılar bu zengin ticaret ağının üzerine oturmuş ve bir tür tekel kurmuşlardı. Onlar pekala Avrupa'ya ihtiyacı olan baharatı satıyorlardı. Ancak burada ilişki tersinedir. Yani Avrupalı tüccarlar, Venedik-Osmanlı tekelini kırmak için bu ticaret yoluna el koyan Portekizlilerin öncülüğünde yağlı yolu keşfettikten sonradır ki, Akdeniz'de baharat ticareti gerilemeye başlamıştır.

Sebebi sonuç, sonucu sebep yapan ve bütün hikayeyi Avrupa cephesinden yazan bir tarihçilikle nereye kadar gidebileceğimizi görelim artık. Bir şeyi daha: Avrupa'nın telaşı, uzun süre geç ve geri kalmışlığını telafi çabasından kaynaklanıyordu. Asırlardır Avrupa'nın aleyhine devam eden bu fark, ancak 18. yüzyılda kapanacaktır.

Bunu kim mi söylüyor? Cambridge Üniversitesi Yayınları'ndan çıkan "Batı Uygarlığının Doğulu Kökleri"[6] adlı kitabında John M. Hobson adlı Amerikalı akademisyen. Batı uygarlığının evrenselliğini sorgulamak isteyenlere duyurulur...

5 Vasko da Gama 2. defa Kalküta limanına vardığında bir yerli burada ne aradığını sormuş, o da; "Hıristiyanları ve baharatı" diye cevap vermişti. Bkz. Carlo M. Cipoila, *Yelken ve Top*, Çeviren: Aslı Kayabal, İstanbul 2003, Kitap Yay., s. 70.

6 John M. Hobson, *The Eastern Origins of Western Ciuilisaton*, Cambridge University Press, 2004.

8

Avrupa'da demokrasi nasıl gelişti?

> Yeni nesil 20. yüzyıla kaçınılmaz olarak bizimkilerden farklı bakacaktır. Büyük sorunların Avrupalı sorunlar olamayacağı, Avrupa -Rusya dahil-, Amerika, Asya ve Afrika arasındaki ilişkilerin hakim olacağı bir dünyada doğacak olan yeni nesiller, bir önceki neslin dikkatini tamamen işgal eden konuların çoğuna pek az ilgi duyacaklardır.
>
> **Geoffrey Barraclough**

Türkiye'de zannedilir ki, Avrupa ülkelerinde demokrasi, halka, altın bir tepside sunulmuştur. Yine zannedilir ki, genel oy hakkı, yani erişkin yaşa gelmiş bütün vatandaşların seçmen olarak oylarını serbestçe kullanabilmeleri hakkı, Avrupa ülkelerinde Rönesans ve Aydınlanma'yla başlamış ve ondan sonra da aynıyla, hatta gelişerek kesintisiz bir çizgide sürüp gitmiştir. Yine zannedilir ki, demokrasi, taraflar arasında başlangıçta varılan bir uzlaşma ve sözleşmeden sonra sarsılmaz bir şekilde yerleşmiştir Batı toplumlarına.

Oysa tarihin aynasına baktığımızda Avrupa'da demokrasi, aristokrasiyle burjuvazinin, burjuvaziyle işçi sınıfının, Katoliklerle Protestanların vs. birbirlerine karşı kanlı dayatmalarının, katliamların, kitlesel kıyımların, kanlı devrimlerin, diktatörlüklerin, isyanların sosyal hayatın çeperlerini çatlatacak raddeye kadar zorlamasıyla kazanılmış hakların toplamı olarak çıkar karşımıza.

Sonra, bugün çok fazla Batı'ya has özellikler olarak alkışladığımız insan hakları, laiklik, demokratik seçimler, sıradan halka oy hakkı tanınması, sendikal haklar... bir gecede bağışlanmış ihsan-ı şahaneler olmaktan çok uzaktır ve bu kanaate kapılmamızın sebebi, Avrupa tarihini az veya yetersiz bilmemizdir.

Mesela "genel oy hakkı"nın, İngiltere ve Fransa'da bazı kesimler tarafından çok şiddetli tepkilerle karşılandığını biliyoruz. Ünlü romancı, *Madame Bovary*'nin yazarı Gustave Flaubert'in genel oy hakkına -ki 1850'de III. Napolyon zamanında tanınmıştır- "insan ruhunun utancı" diyerek karşı çıktığını, halkın daima aptal, beceriksiz ve çocuksu olduğunu buna delil olarak gösterdiğini biliyor muydunuz? Aslında Flaubert'in bu tavrının altında yatan korku, halkın oy hakkını kullanmak suretiyle iktidarı ele geçirdiğinde *büyük aptallıklar* yapmak suretiyle ülkeyi ve uygarlığı felaketten felakete sürükleyeceği korkusudur.

Oysa Flaubert, binlercesinden bir örnek sadece. Ya diğerleri?

1832 yılında İngiltere Parlamentosunda bir reform tasarısıyla gündeme getirilen ve o zamana kadar sadece şehirlerde oturan varlıklı erkeklere tanınan oy verme hakkını, yılda en az 10 sterlin vergi ödeyen şehirli erkeklere de tanır. Ne var ki, yer yerinden oynamıştır. (Tabii kadınlara oy verme hakkının çok sonra, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleştiğini biliyoruz.) Gerçi bu ciddi adım bile yetişkin erkek nüfusun yüzde 90'ından fazlasını demokratik sisteme katılmaktan mahrum bırakıyordu. Ancak bu kanunla "ilk kez sınaî, ticarî ve profesyonel üst sınıflara oy kullanma hakkı tanınmış oluyordu."

Bu kadarcık hak bile nice müşkilatla geçmişti Avam Kamarasından. Bacayı saran endişe şuydu: Ya bu 'barbar', ne yapacağı belli olmayan aptallar güruhu, 10 sterlinlik vergiyi ödeyip de oy verme hakkını kazanırlarsa? Doğrusu bu meşum sürecin nerede duracağını kestirmeye kimsenin gücü yetmeyebilirdi.

Demokrasi gelebilirdi elbette. J. R. M. Butler adlı tarihçi, 1832 Reform Tasarısı üzerine yazdığı klasik eserinde demokrasinin gelişinin, belli kesimleri nasıl "öcü geliyor" çığlığı gibi korkuttuğunu, demokrasinin, zannedildiğinin tersine o yıllarda krallar ve lordlar için ne denli hayati bir tehlikeyi içerdiğini son derece veciz bir dille şöyle anlatır:

> 1831'de demokrasi sözcüğü günümüzdeki sosyalizm sözcüğüne benzer bir ilişki içinde konumlandırılıyordu. Bu sözcük belirsiz bir dehşet uyandırıyordu. Demokrasi "gelebilir"di ve eğer saygıdeğer sınıflar beraberliklerini muhafaza etmezlerse... bir felaket halinde ve her şeyi kapsayacak şekilde "gelecek" idi. Demokrasi gelirse, Krallar ve Lordlar ortadan kalkacaklardı ve bütün tanımlamaların eski sınır çizgileri silinip gidecekti.[1]

Bu tarihten 35 yıl sonra, yani 1867'de ikinci reform tasarısı geçer parlamentodan. Nihayet orta sınıf, hatta işçi sınıfı oyunu kullanabilecektir. Ne var ki, bir şehirde en az bir yıldır ikamet etmek ve yine yalnız aile reisleriyle sınırı kalmak şartıyla. Kırsal kesimlere yine kapalı kalmıştı demokrasi. Bu şartın "demokrasiye karşı bir siper" olacağını savunanlar çıktığı gibi, tasarıya karşı çıkıp bu hakları 'genişletme'nin ülkeyi "karanlıklara savuracağı" kehanetinde bulunan muhafazakâr milletvekilleri dahi bulunuyordu.

Liberal milletvekili Robert Lowe daha da ileri gidip işçiler ve yoksullara oy hakkı verilmesinin, zenginlerin malını mülkünü yağmaya açacağını iddia ediyordu. Lowe, "...iktidarı mülkiyetin ve zekânın ellerinden alacak ve onu günlük varolma mücadelesi zorunlu olarak bütün hayatını dolduran adamların eline verecek... bir öneri"yi uygarlığın en vahim tehlikelerinden biri olarak görüyordu.

Yalnız onlar mı? Düşünürler de katılmışlardı bu koroya. Sir Henry Maine ve sonradan -*Türkiye'de de Kitlelerin İsyanı* adlı eseriyle ünlenen- Gustave Le Bon daha da ileri giderek, demokrasilerin 19. yüzyılda ortaya çıkmalarına Avrupa'nın yatıp kalkıp şükretmesi gerektiğini ileri süreceklerdi. Onlara göre eğer demokrasiler 19. yüzyıldan önce ortaya çıkmış olsalardı, Avrupa (onlar 'insanlık' demeyi tercih ediyor) tarihindeki büyük adımların çoğu atılamayacaktı.

Keza İngiltere'de güç bela parlamentodan geçen Yoksulluk Yasası'na ve işçilerin kaza sigortasına da benzer gerekçelerle karşı çıkıldığını okuyoruz tarihten. İsyanlar çıkmıştı. Bu yasanın hükmü, muhalefetin baskısıyla ülkenin kuzeyinde askıya alınmıştı. Yoksullara pa-

1 Bkz. Albert O. Hirschman, *Gericiliğin Retoriği*, Çeviren: Yavuz Alogan, İstanbul 1994, İletişim Yayınları, s. 104. (Bu bölümde Hirschman'in kitabından yararlanılmıştır.)

ra yardımı yapılmamalıydı, çünkü bu onları tembelliğe alıştırır, yan gelip yatmalarına yardım ederdi sadece. Nitekim 19. yüzyılın sonuna doğru Avrupa'nın başlıca sanayi ülkelerinde kaza sigortası gündeme geldiğinde, işverenler ve çeşitli "uzmanlar", işçilerin sırf sigortadan tazminat alabilmek için birbirlerini sakatlayabileceklerine dair pek çok iddiada bulunmuşlardı. (Jack London'ın bir romanında yer alan o çarpıcı sahnede gördüğümüz gibi her kolunu, bacağını çarka kaptıran işçiye tazminat ödemeye kalkılırsa bunu öğrenen bütün işçiler ellerini kollarını sakatlayıp alacakları tazminatla koca fabrikatörleri iflasa sürüklerlerdi ne de olsa!)

Görüldüğü gibi demokrasiden korkanlar, oy hakkını elde eden işçi ve yoksulların mülkiyet sahiplerinin imkânlarını kısıtlayacağından, hatta mülklerinin yağmalanacağından söz ediyorlardı. Sokaktaki adama bu hakların tanınması, bir 'aptallar yönetimi'ne yol açacak, bu da aristokrasi ve burjuvazinin zekâ ve birikimle oluşturduğu zenginliği tehdit edecek, dolayısıyla medeniyet yeniden barbarların tehdidi altına girecekti.

Demokrasi, Avrupa'ya sorunsuz bir şekilde gelmemişti. Bu mücadelenin çeşitli safhaları olmuş ve demokrasiye karşı çıkan bir grup da her zaman varlığını korumuştur. Bugün bile, az da olsa Charles Maurras (*Action François*) gibi Fransa'da monarşiyi, yani krallığı savunanların olması, bunun bir göstergesi.

Türkiye de aynı süreci, gecikerek ama benzer bir yürüyüşle aşmayı deniyor. Ne de olsa "Şimdi bu ülkeyi Hasolar ile Memolar mı yönetecek?" sözünün söylenmesinin üzerinden sadece 60 yıl geçti.

II. BÖLÜM

AVRUPA'NIN YALANLARI

Avrupa'da "karanlık Ortaçağ", engizisyon mahkemelerinin yoğunluğu ve beraberinde getirdikleri "cadı" davaları açısından bakıldığında (bilinenin aksine 5. yüzyılda değil) 16. yüzyılda başlar ve 18. yüzyıla kadar devam eder.

Mehmet Okyayuz

("Ernst Bloch'un gözüyle Alman Aydınlanması",
Doğu Batı, Sayı: 7, Mayıs-Temmuz 1999, s. 159.)

9
"Yunan mucizesi" var mıdır?

> Yunanlılar ortak bir mekan içinde bütünleşmiş ve ortak bir hükümdara bağlı değillerdi. Dil dışında onları birleştiren pek fazla şey yoktu ve o bile kayda değer lehçe farklılıkları göstermekteydi. (...) "Yunan" kavramının "barbar" kavramıyla aynı zamanda yaratıldığı açıktır.
>
> **Josep Fontana**

Antik Yunanlıların insanlık tarihinde eşi menendi olmayan bir "mucize" gerçekleştirdikleri tezi, kendi karanlık dünyasına fener tutmak için çırpınan Avrupalı aydınları, mal bulmuş Mağribî'ye çevirmiş olup bu "çürük ipliğe hülya dizmeye" kalkmışlardır.

Neden Avrupalı aydınlar bu denli gayretle atıldılar "Yunan mucizesi" nin üzerine?

Rönesans yıllarında Avrupalı aydınlar ele gelir neleri varsa bunları Müslümanlardan aldıklarını pekala biliyor ve aslında Müslümanlar karşısında içine düştükleri ağır aşağılık kompleksinden kurtulabilmek için onların haricinde bir tutamak arıyorlardı da ondan.

İşte sözde "Yunan mucizesi", aydınların Müslümanlar karşısında içinde düştükleri bu iflah olmaz aşağılık kompleksine bir tür sahte de-

va olarak sunulmuş ve bulunduğunda, nicedir göklerde aradıkları Arşimet noktası işlevi görmüştü. Yani kültürel kaldıraç...[1]

Nitekim "Yunan mucizesi" iddiası, hiçbir işe yaramadıysa bile, güney Yunanistan topraklarının Osmanlı Devleti bünyesinden koparılması için Avrupa çapında Romantik bir heyecan ve eylem dalgasına yol açmıştı; aralarına İngilizlerin cins şairi Lord Byron'ın da katıldığı giderek sesi yükselen uluslararası propagandalar, büyük güçlerin de desteğini arkasına alarak nihayet 1832 yılında bağımsız bir Yunanistan devletinin kurulmasıyla sonuçlanacaktı.

Oysa ne o gün Yunanistan topraklarında yaşayanlar Eflatun ve Aristo'nun torunlarıydılar, ne de ortada herhangi bir "mucize" bulunuyordu. Üstelik Martin Bernal'in *Black Athena* adlı 4 ciltlik çalışmasında yetkinlikle ortaya çıkarttığı gibi, "Yunan mucizesi" diye bilinen malum uygarlığı kuranlar, bildiğimiz Yunanlılar değil, siyah derili Afrikalılardı, yani Fenikeliler ve Mısırlılar!

Martin Bernal bir Çin tarihçisi iken, ilgisi zamanla Yunan (Grek) medeniyetine ve onun Afrika ve Asya'daki kökenlerine yöneliyor. Araştırdıkça görüyor ki, bugün hemen bütün "uygarlık tarihleri "nde tadından yenmez iltifatlara boğulan "Yunan mucizesi", bir efsaneden ibarettir.

Yalnız Martin Bernal'in iddialarının en kuvvetli delili, bizzat Yunanlılardan gelmektedir. Meşhur Heredot'tan şair Homer'e, filozof Eflatun'dan tarihçi Tukidides'e kadar pek çok kaynağa başvuran Bernal, bu hükemâ'nın (bilgelerin) Yunan medeniyetini kendinden önceki medeniyetlerden, özellikle de Mısır ve Fenike'den bağımsız, yeni ve özgün bir oluşum gibi görmediklerini, hatta medeniyetlerini besleyen kaynakların buralardan geldiğinin pekala bilincinde olduklarını gösteriyor. Hatta yazardan, şöhreti çağları aşan geometrici Öklid'in ömrünün neredeyse tamamına yakınını Mısır'da geçirdiğini öğrenmek, Avrupa'nın yalanlarına ne denli mesafeli yaklaşmak gerektiğini bir kere daha gösteriyor olmalı.

1 "Yunan Mucizesi" iddiası için bkz. Gilbert Murray, *Yunan Medeniyeti Niçin Ebedidir?*, Çeviren: Osman Derinsu, İstanbul 1940, Güzel Sanatlar Akademisi Neşriyatı, No: 11.

Bu durumda iki Yunanistan modeli çıkıyor karşımıza. Birincisi, antik Yunan'ın kendisi, İkincisi de 18, yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında, özellikle ırkçı ve romantik hareketler tarafından icad edilen "Yunan mucizesi". Yazarımız bu iki olgunun dikkatle ayrılması gerektiğinin altım çiziyor kitabında.

Avrupa medeniyetinin çocukluk dönemi olarak adlandırılan Yunan medeniyetinin aslında Doğulu değil, batılı bir kaynağa bağlanması, Asya ve Afrika'nın ürünü olduğunun vurgulanması elbette bugün bu mirasın rantını yemekte olan Yunanistan devletini rahatsız etmiştir ve karşı atağa geçerek Amerika Birleşik Devletleri'nde *Black Athena*'nın satıldığı kitapçılara, panzehir kabilinden yazdırdığı kitapları (mesela Mary Lefkowitz'in *Not Out of Africa*'sı[2]) dağıttırmakta ve her *Black Athena* alana bir tane de panzehirinden bedava verilmesini sağlamaktadır. (Adamlar sermayeleri ellerinden gitmesin diye neler yapıyor, değil mi? Bir de bizim gibi dört bir taraftan makineli tüfek hücumuna uğrasalardı, neler yapmazlardı?)

Kuşkusuz Bernal'le sınırlı olmayan bu anlamlı çıkış, egemen Avrupa medeniyetinin temellerinden birinin daha çökertilmesi anlamına geliyor. Eğer o çok şişirilen "Yunan mucizesi" balonu, Doğu/Afrikalı medeniyetlerin bir uzantısı, hatta Fenikelilerin Yunanistan'ı sömürgeleştirip kurdukları uygarlığın kalıntısı ise, arkeolojiden sanat tarihine, siyasî düşünceler tarihinden felsefe ve bilim tarihine kadar pek çok alanın tarihlerinin sil baştan yazılması anlamına gelmektedir.

Bernal, hakikati gizleyen beyaz (Aryanist) tarihçilerin fesatlığına inanır; 19. yüzyılda geliştirilen bilimsel yöntemler sadece hakikati gizlemeye hizmet etmişlerdir. Ona göre medeniyet. Afrika'da siyah halklar arasında başlamış, fakat sonradan Avrupalılarca çalınmıştır. Biz "Yunan mucizesi" iddiasında 'çalınmış bir miras" karşısında bulunuyoruz.

2 Mary R. Lefkowitz, Not Out of Africa. *How Afrocentrism Became an Excuse to Teach Myth as History*, New York 1997.

Velhasıl Yunan mucizesi" iddiası, 19. yüzyılın başlarından daha geriye gitmeyen Avrupalı Romantiklerin icad ettikleri bir büyük yalanı, dünya ölçeğinde pazarlama başarısından başka bir şey değildi.[3]

Nitekim Azra Erhat gibi "Yunan hayranı" sanılan bir aydınımız bile *Mitoloji Sözlüğü*'nün Önsözünde "Yunan mucizesi" balonunu şöyle patlatmıştı:

> Son yıllara dek "Yunan mucizesi" diye bir balon uçup dururdu. Batı dünyası insan değerlerinin dile geldiği ve büyük sanat yapıtlarıyla ölümsüzlük kazandığı tek kaynağın Yunan-Roma uygarlığı olduğuna inanırdı. Bu dar görüşlü açıdan bakılınca Yunan mucizesini yaratan asıl kaynak ve etkenlerin ne olduğu araştırılmaz, görmezden gelinirse, bu inancı sarsacak bir bulut ortaya çıktı mı, bile bile ve bilimselliğe aykırı bir tek yönlülükle tartışmaya, giderek kavgaya girişilirdi. [4]

3 Bu önemli eserin ilk cildinin Türkçe tercümesi için bkz. *Kara Atena: Eski Yunanistan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi?* (1785-1985), Çeviren: Özcan Büze, İstanbul 1998, Kaynak Yayınları.

4 Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul 1972, Remzi Kitabevi, s. 8.

10

Magna Carta yalanı

Magna Carta'nın günümüzdeki şöhretinin sebebi,
birkaç yüzyıl önce Sir Edward Cook adlı parlak zekâlı
bir İngilizin hepimizi kandırmış olmasıdır.

Richard Shenkman

Hangi tarih kitabını açsanız, demokrasinin, özgürlüklerin ve anayasacılığın miladı olarak İngiltere Kralı I. John'un bir kısım yetkilerini kısıtladığı söylenen "Magna Carta" (Büyük Berat) adlı belgeyi sürerler önünüze. Eş dost meclislerinde, 'Elin Avrupalısı daha Selçuklular devrinde demokrasinin temellerini atmışlar, oysa bizimkiler...' türünden gevezeliklere siz de sık sık rastlamış olmalısınız.

Oysa İngiliz tarihinin çok özel bir durumundan kaynaklanmış olan bu istisnai nitelikteki belgenin 13. yüzyıl başlarındaki İngiltere toplumu için dahi "ilerici" bir adım olmadığını bilmekte fayda vardır.

Evet, Magna Carta zannedildiği gibi 'ilerici' değil, 'gerici', biraz hafifleterek söyleyelim 'devrimci' değil, 'tutucu' bir belgedir. Ama bakın, neden?

Bir kere 1215 yılında Magna Carta'nın Kral I. John tarafından imzalanan (pardon, Kral I. John, imza atmayı bilmediği için mührünü basmıştır ve o zaten o çağlarda kutsal (mavi) kan taşıyan bir hükümdarın herhangi bir belgeye bizzat imzasını atması, düşüklük alameti

sayılırdı.[1] nitekim Osmanlı padişahları da tuğra çektirirlerdi fermanlarına) orijinal nüshası değil de, yüzyıllar sonrasında çoğaltılmış olan kopyaları elimizdedir.

O halde ilk sorumuz şu olacak: Tarihte böylesine muazzam bir çığır açtığı söylenen belgenin neden orijinaline sahip değiliz?

Ayrıca, yukarıda dediğimiz gibi, bu belge, gerici olmasa bile tutucu (*conservative*) bir belgedir, çünkü I. John, baronların ve kilisenin sırtına yeni vergiler yüklemek ve kiralarını artırmak istiyor, dolayısıyla merkezî hükümetin gelir pastasını büyütmeye uğraşıyordu. Baronlar ise tam tersine, eski düzende ödemekte oldukları vergilerin ve imtiyaz (ayrıcalık) beratlarının aynen devam etmesi için bastırıyorlardı. İşte aralarında savaşa kadar gidecek olan anlaşmazlığın gerçek sebebi buydu.

Burada tuhaf olan, Kral'ın merkeziyetçi tavrının, modern devlete giden yola daha uygun olmasıdır, yani Kral, bu ölçüye göre ilericidir. Oysa baronlar, feodal ayrıcalıkların ve merkeziyetçiliğin karşısında kendilerini savunan bizdeki "ayanlar" gibidir ve gelişmeyi kösteklemeye çalışmaktadırlar.

Ancak modern tarihi yazanlar, bize olayları tam tersine çevirerek anlattıkları için sözkonusu belgenin mantığına da ters düşmektedirler. (Magna Carta'nın neden böyle tuhaf bir şekilde okunduğunun sebebine aşağıda değineceğim.)

Bir yıl önce tahta çıkan Kral John 1214'te meydana gelen Bouvins muharebesinde, Papa'nın kendisini adam etmek için üzerine saldığı Fransız Philip Augustin'in kuvvetlerine yenildi.[2] Bunun üzerine isyan eden baronlarla onlara karşı duracak gücü kalmayan Kral arasında 15 Haziran 1215 günü Runnymede'de 63 maddelik bir ateşkes antlaşması (*truce*) imzalandı. İşte o "ateşkes belgesi"dir Magna Carta dediğimiz.

Ateşkes imzalanmıştır imzalanmasına ama yeni bir savaşın da eli kulağındadır. Nitekim kuzeyli baronlar, imzayı (daha doğrusu antlaş-

1 Richard Shenkman, *İnsanlık Tarihinde Büyük Yalanlar*, s. 106.

2 William H. McNeill, *History Handbook of Western Civilization*, The University of Chicago Press, 1953, s. 353.

manın mühürlenmesini) beklemeden her an başlayabilecek olan savaşa hazırlık yapabilmek için müsaade isteyip derhal yollarına koyuldular. Çünkü yolları uzundu ve askerleriyle birlikte savaştan yorgun çıkmışlardı; ateşkes bozulursa hazırlıksız yakalanmak istemiyorlardı.

Bu sırada şaşırtıcı bir gelişme oldu ve o zamana kadar John'a kan kusturan Papa, baronlara karşı onu desteklemeye başladı. Kral John ise belgeyi mühürler mühürlemez iki seçkin birliğini Roma'ya gönderip destekçisi Papa III. Innocent'den Magna Carta'nın geçersiz ilan edilmesini rica etti. (O zamanlar İngiliz kralları henüz Anglikan olmayıp Katolik mezhebine bağlıydılar.) Papa da bu masum isteği geri çevirmedi ve Magna Carta'yı geçersiz ilan etti.

Öte yandan Magna Carta, Kral'ın kısa bir süre önce geri aldığı bazı feodal ayrıcalıkların yeniden tanınmasını getiriyordu, sandığımız gibi ayrıcalıkların kaldırılmasını değil. Bir başka deyişle, feodalitenin çözülmesini değil, sağlamlaştırılmasını, tahkimini içeriyordu Magna Carta; dolayısıyla ileriye gidişi değil, eskiye, geriye dönüşü amaçlıyordu.

Aslında mesele siyasi gibi görünmekle birlikte büyük ölçüde askeri bir sorundan kaynaklanıyordu. O zamanlar bir kral veya baronun önemi, sahip olduğu silahlı şövalyelerle ölçülmekteydi. Kral I. John da tahtında rahat oturabilmek için paralı okçulardan kurulu bir ordu teşkil etmek istiyordu ama bunun için paraya ihtiyacı vardı. Hazine tam takırdı. Devletin gelir kaynakları da büyük ölçüde baronların ellerindeydi.

Kral, hazineyi, baronlara vergi salarak doldurabileceğini, böylece tasarladığı güçlü orduyu kurabileceğini düşündü ve derhal harekete geçti. Baronlara önceki krallarca verilmiş olan bazı ayrıcalıkları geri almaya kalktı. Tabii direniş başladı ve sonuçta yenilen I. John, Magna Carta ile baronlara, ellerinden almış olduğu ayrıcalıkları geri vereceğine yemin etmek zorunda kaldı.

Bir başka deyişle, sahip olduğu yetkileri kısıtlanmış, otoritesi sınırlanmış değildi Kral'ın; birkaç yıl önce baronlardan ve kiliseden

gasp ettiği ayrıcalıkları ve yetkisi olmadan getirdiği düzenlemeleri geri alıyordu, o kadar.

Ne var ki, tarihte girişilen bazı hareketlerin amaçlanmamış, beklenmedik sonuçlar doğurması nadirattan değildir. İşte Kral I. John'a Magna Carta'yı imzalatan baronların başına gelen de aynen bu oldu. Onlar ısrarla yeniden feodal sisteme dönülmesi için uğraş verirken, sonraki İngiltere hükümdarlarının, çözümü, tıkanan mevcut düzenin dışında aramalarına yol açmış, böylece tahkim edeyim derken, iyi kötü ayakta duran feodal düzenin yıkılmasını kolaylaştırmışlardı. Tarihçinin yargısı acımasızdır:

> Onlar, savundukları feodal sistemi katletmişlerdi. Sarayın feodal gelirleri dondurulmuştu ve müstakbel krallar umutlarını yeni, feodal olmayan gelir artırıcı yollarda aramak mecburiyetinde kalmışlardı. Baronlar tarafından başlatılan ideal feodal meclisin toplandığına dair de herhangi bir belge yoktur elimizde. Magna Carta'nın dayandığı ilkeler, gedik ve şövalye mülklerinin kiraları gibi konular kısa zamanda unutulup gitti. [3]

Bu sebepledir ki, uzmanlık alanı "Topraksız" (*Lackland*) lakabıyla anılan Kral I. John olan ve *The Reign of King John* (1949) adlı bir akademik kitap kaleme almış bulunan Johns Hopkins Üniversitesi eski öğretim üyelerinden Sidney Painter, açıkça "Magna Carta zamanında demokrasiden eser yoktur"[4] diyebilmektedir. Çünkü, ona göre bu belge, İngiliz feodalizminin resmi beyanlarından biridir sadece.

Sidney Painter'ın altını çizdiği bir başka husus ise merkezi devletle sözleşme imzalanması şeklindeki bu feodal geleneğin modern demokrasilerimizde bir şekilde yaşamaya devam ettiğidir! Aslında feodal düzen yıkılmadı, ruhu modern demokrasilere geçmiş oldu vesselam.[5] (Hep beraber 1808 Sened-i İttifak'ını Magna Carta'nın ül-

3 Sidney Painter, "Magna Carta", Hazırlayan; Herman Ausubel, *The Making of Modern Europe*, Book One: The Middle Ages to Waterloo, New York 1951, The Dryden Press, s. 42

4 "[A]nd had no slightest democratic element in the time of Magna Carta." (s. 42)

5 Painter, agy, s. 42.

kemizdeki 600 yüzyıl kadar gecikmiş bir yansıması olarak gösteren allamelerimizin, 'gözüne gözlük' diyelim mi? [6])

Bu 800 yıllık belgenin kamuoyunda algılanmasının bazı çarpık yönlere de dikkat çekmekte fayda var.

Magna Carta'nın halka jüri önünde yargılanma hakkını tanıdığı söylenir. Halbuki jüri, çok daha sonraki yıllarda İngiliz adalet sistemine girecek olan bir uygulamadır, Magna Carta'yla bir alakası yoktur.

Üstelik Magna Carta bütün İngilizlere yeni haklar tanımış da değildir. Bu haklardan yalnızca özgür insanlar yararlanabilecekti. Oysa 13. yüzyılda İngiltere'de yaşayan insanların çok azı özgürdü. Nüfusun yüzde 80'inden fazlası serflerden oluşuyordu. [7]

Peki o zaman Magna Carta'dan sıradan İngilize ne? diye sorabilirsiniz. Haklısınız. Bir an için Magna Carta'nın İngiltere Kralının yetkilerini kısıtladığını kabul edelim. Peki bunun sıradan bir İngiliz için herhangi bir değeri olacak mıdır? Cevap, hayırdır, zira 1215 yılında sıradan İngilizler Kralın değil, baronların baskısı altında inim inim inliyorlardı. Yani Kral bu belgeyi imzalamamış olsaydı, belki sıradan bir İngiliz için çok daha iyi olabilirdi.[8]

Nihayet şunu belirtelim ki, Magna Carta'nın maddeleri, 4 asırlık uzun bir unutulmuşluktan sonra 17. yüzyılda, Stuart hanedanına karşı çıkan isyanla birlikte yeniden hatırlanmıştı. (O kadar unutmuştu ki, Shakespeare Kral John hakkında 1596-97 yıllarında kaleme aldığı eserde Magna Carta'dan tek kelime ile olsun bahsetmemiştir.[9] O zaman da Kral'ın mutlak yetkilerini sınırlandırmak ve astığı astık

6 Yeri gelmişken sık sık 'bizim Magna Cartamız' olarak lanse edilen 1808 tarihli Sened-i İttifak'ın da orijinal metninin 10 yıl kadar önce bulunduğunu ve onun üzerindeki efsane bulutunun da artık dağıldığını söyleyelim. Bkz, Ali Akyıldız. "*Sened-i İttifak'ın ilk tam metni"*, İslami araştırmalar Dergisi, sayı 2. Aynı metnin daha sonra yazarın makalelerini derlediği bir kitabında da -sadece başlığı değişerek- yer almıştır:

7 Shenkman, age., s. 105.

8 Age., s. 106.

9 "Magna Carta: Büyük Anayasa", Hayat Tarih Mecmuası, Sayı: 7, Ağustos 1965

kestiği kestik tavrını değiştirebilmek için tarihçiler mahzenlerden belgeyi arayıp buldular ve tartışma gündemine koydular. Bu sayede Magna Carta, modern dünyanın aşinası olduğu bir 'özgürlük belgesi' kimliğini üstüne giymiş oldu.

Ancak bu arada maddelerin algılanışında da farklılaşmalar belirdi. Mesela: "Feodal vergiler hariç, hiçbir *scutage* veya yardım, *bölgenin ortak konseyi olmadan çıkartılamayacaktır.*" Şimdi bu madde, aslında Kral'ın ilave feodal vergiler çıkarmadan önce büyük konseyine (yani baronlarına ve rahiplerine) danışması gerektiği anlamındadır. Yoksa modem metinlerimizde geçtiği gibi, "Her türlü vergi halkın rızasıyla olmalıdır ve temsilcilere sormadan vergi çıkartmak tiranlıktır" gibi abuk subuk anlamlara çekilmemelidir.

Keza Magna Carta'nın ünlü maddelerinden birisinde hiçbir hür insanın akranlarının hukuki yargılaması ve toprak hukuku gereği olmadıkça yakalanıp hapsedilemeyeceği vs. ifade edilmiştir. Ama burada dikkat edilmesi gereken nokta, 'akranlarının' (*by his peers*) kelimesidir. Dolayısıyla bu maddede kastedilen şey, baronların sosyal bakımdan kendilerinden aşağıda bulunan kralın yargıçları tarafından dürüstçe yargılanmadıkları ve kraliyet adaletinin saldırganlığını önlemek istedikleridir. Bu madde günümüzde öylesine değiştirilmiştir ki, kitaplarda, "Herkesin bir jüri tarafından yargılanma hakkı vardır" gibi o çağlar için anlamsız bir kılığa büründürülmüştür. [10]

İlahi Magna Cartacılar, kabul edelim ki, yeni vergi koymak için verginin konulacağı halkın rızasını almasını kurala bağlamış olsun bu antlaşma. Peki 1770'lerde Amerika'ya çay ve şeker vergisi koyarken bu İngilizler hiçbir Amerikalıya sormuşlar mıydı size vergi koyacağız, ne diyorsunuz? diye. Zaten sormadıklarına içerlememiş miydi Amerikalılar? Hiç değilse bir temsilcimiz bulunsun İngiliz parlamentosunda ve haklarımızı savunsun demişlerdi ama kimseye dinletememişlerdi.

Diyeceksiniz ki, orası sömürgeydi, kalkıp sömürge halkına nasıl bir vergi isterdiniz? diye sormaları biraz garip kaçardı. Haklısınız belki ama 1815 yılında, yani bizim Tanzimat'ı ilan etmemize sadece

10 Crane Brinton, John B. Christopher ve Robert Lee Whorf, *A History of Civilization, Vol. 1: Prehistory to 1750*, New Jersey 1955, Prentice-Hall, Inc., s. 234.

çeyrek asır varken, Yoksulluk Yasası çıkacağı, bu yüzden vergilerin artacağı söylentisi üzerine sokağa dökülen fakir halkı kılıçtan geçirme emrini veren bu İngilizler değil miydi?

Peterloo denilen bu katliam ile güya "yargılanmadan hiçbir kimse cezalandırılamaz" dediği ileri sürülen Magna Carta "özgürlük beratı" arasında tam 600 yıl vardı. Ama değişen pek az şey vardı. O zaman "ilerleme" (*progress*) efsanesini de sorgulamamız gerekmez mi?

11

Rönesans yalanı

Dönemin kültürel, bilimsel ve teknolojik başarılarının yanı sıra dinî hoşgörüsüzlük, siyasi cehalet, kölelik ile servet ve statüde muazzam eşitsizlikler sözkonusuydu. Buna 'Rönesans'ın karanlık yanı' denilmiştir.

Jerry Brotton

"Rönesans" (*Reneissance*), kelime anlamı itibariyle 'yeniden doğuş' demek (re 'yeniden', *neissance* 'doğuş'tan). Petrark gibi aydınlar tarafından 'aydınlık' kabul ettikleri kendi yaşadıkları çağı, 'karanlık' saydıkları Ortaçağ'dan ayırmak üzere icad edilen "Rönesans" terimi, nedense kültürel ve bilimsel literatürde fazlasıyla ciddiye alınmış ve sanki tarihte böyle etrafı duvarla çevrilmiş belirgin bir dönem yaşanmış gibi resmedilmiştir.

Oysa Avrupa tarihinde Rönesans'ı meydana getiren bilim adamları ve sanat ustalarının yaşadığı ve eserlerini ortaya koydukları bir zaman diliminden söz edebilmekle birlikte, öyle planlı, programlı, tasarlanmış, başı ve sonu belli bir Rönesans dönemini kesinlikle göremiyoruz.

1 Jery Brotton, *The Renaissance Bazaar: From the Silk Road to Michelangelo*, Oxford University Press, 2002, s. 12.

Standart ders kitaplarında 'İnsanın otoriteleri sorgulamaya başladığı dönem' olarak yüceltilen Rönesans'ın kendisi nedense sorgulanmaz, kutsal bir inek gibi çevremizde döner durur. Oysa Lynn Thorndike adlı uzman, daha 1943 yılında kaleme aldığı makalesinde şu itirafta bulunuyordu:

> Hiç kimse Rönesans'ın ayrı bir dönem olarak varlığını ispatlayamadı; hatta bunu yapmak için çaba da göstermedi.

Bir başka deyişle, nasıl oluyorsa Rönesans'ın Ortaçağlardan nasıl ayırt edilebileceğini bilmediğimiz halde, Rönesans'ın varlığı hakkında kesin bir kanaate sahibiz ve ondan net bir dille söz edebiliyoruz.

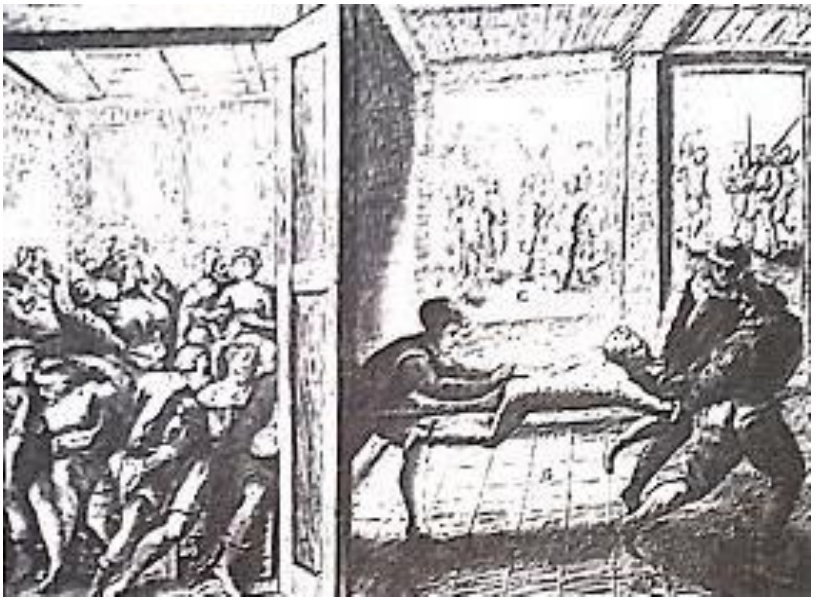
İşte günümüzün en önde gelen tarihçilerinden ve kitapları da iyi kötü dilimize çevrilmiş bulunan Rönesans uzmanlarından Peter Burke, dikkatimizi Rönesans'ın Latin ve Yunan kaynaklarına, yani binlerce yıl öncesine bir 'geri dönüş', hatta antik kültürün taklit edilmesi hareketi olduğu noktasına çeker. Burke'e göre Rönesans aydınları, aslında ilerici değil, gericidirler. Nitekim genellikle Rönesans'ın hümanist yazarları arasında zikredilen ünlü denemeci Montaigne, bazı bakımlardan Rönesans aleyhtarı bir tutuma sahip değil midir?

Burke, kitabında Rönesansı fazla Avrupa'ya kapattık ve onun Bizans ve İslamiyet ile alâkasını görmezden geldik demektedir. Burke, Rönesansı Avrupa merkezli olmaktan çıkarıp "merkezsiz" yapmak arzusundadır.

2 Lynn Thorndike, "Renaissance or Prenaissance?", Hazırlayan: Hazırlayan: Herman Ausbel, *The Making of Modem Europe, Book One: The Middle Ages to Waterloo*, New York 1951 (ilk baskı 1943), The Dryden Press, s. 72.

3 Peter Burke, *Rönesans*, Çeviren: Özkan Akpınar, İstanbul 2000, Babil Yayınları, s. 41. Burke'ün aynı konudaki görüşleri için ayrıca bkz. Peter Burke, *Avrupa'da Rönesans: Merkez ve Çeperler*, Çeviren: Uygar Abacı, İstanbul 2003, Literatür Yayıncılık, s. 2. Mesela Burke'ten alınan şu cümle, Rönesans'ın antik geleneklere geri dönüş temasına güçlü bir vurgu niteliğindedir:

> Çağdaş kültür yeniliğe neredeyse her şeyin üstünde bir değer biçerken, Rönesans'ın büyük kaşifleri bile icat ve keşiflerini, ilk kez kendilerinin adlandırdıkları "Orta" Çağın uzun parantezinden sonra antik geleneklere bir geri dönüş olarak takdim ettiler - ve çoklukla da öyle alımladılar.

Fransa'ın Angouleme şehrinde Protestanların Katolikleri nasıl öldürdüklerini gösteren bu gravürün sol tarafında bir odaya kapatılan ve aç bilaç bekletilen insanlar görülüyor. Oradan teker teker çıkartılan Katolikler bir halatın üzerinden çırılçıplak vaziyette çekiliyor ve birazdan ağır ağır kızartılacakları yere doğru götürülüyorlardı.

Rönesans'ın Ortaçağ'a duyduğu düşmanlık, kültürü kaynaklarından uzaklaştırdığı içindir ve bu yüzden bu karanlık çağların kendilerini ayırdığı döneme dönülmesini, kaynaklarla yeniden buluşmayı teklif etmesi tabiidir. Tabiî olmayan nokta ise Rönesans'ın yepyeni bir hümanist atılım dönemi olduğunu iddia etmektir.

Ayrıca unutulmaması gereken bir husus, Rönesans'ın Avrupa'nın "en karanlık çağı ", yani çağların en karanlığı olduğu gerçeğidir. Mesela Engizisyon mahkemeleri elbette Ortaçağ'da kurulmuştu ama unutulmamalıdır ki, Engizisyon en yüksek etkinliğine Rönesans döneminde ulaşmıştır. Masum insanların kanları cezir dalgaları gibi kabarmış, Kilise, elindeki mülklere el koymak için sayısız kurbanları Rönesans devrinde sapkınlıkla suçlamış, mütecaviz kardinaller sürüyle fahişeyi işkence ve idama mahkûm etmişler, inanılmaz *orgie*'lerin üstadı ve Avrupa'nın zehirci ve yağmacısı Papa VI. Alexander, gayrimeşru evlatlarına altın duka temini için zenginlere ve asilzadelere bitmek bilmez suikastler düzenlemiş, gözde oğlu Cesar Borgia'nın

biraderlerini katletmesine izin vermiş ve bütün İtalya'yı akla hayale gelmedik canavarlıklarla dehşete boğmuştu.

Ayrıca Rönesans üzerine yazılan bilimsel bir kitapta vitrinin arkasına bakma şansını da bulabiliyoruz:

> Duyarlı bir kulak, altın yaldızlı giysiler ve şövalyelerin at üstünde mücadeleleri, sanatçı ve yazarların bitip tükenmez övgüleri, yeni zenginlerin aşırı gösterişi ve zevk düşkünlüğüyle Rönesans'ın tüm görkeminin ardında, sefillerin, intikam gününde patlayarak büyük bir kükremeye dönüşecek olan, alçak sesli ama kesintisiz inlemelerini duyabilirdi. O çağda yoksullara fazla merhamet gösterilmezdi. Ortaçağın "havarice yoksulluğa" karşı hayranlığı ve tapınması olmadığı gibi, günümüzde bunu hissetmeyenleri bile etkileyen sosyal dayanışma duygusu da henüz ortaya çıkmamıştı.

İnançta bir özgürleşme görüyor muyuz Rönesans'ta peki? Tam tersine. Bilime düşmanlıkta Ortaçağ'ı hiç de aratmamıştır Rönesans. Mesela Kopernik gök cisimlerinin yörüngeleri hakkında yazdığı kitabı bastırınca onu suçlamaya girişmişlerdi. Hatta şu meşhur Protestan lideri Martin Luther de açmıştır ağzını, yummuştur gözünü Kopernik'e:

> Bu aptal adam bütün astronomi bilimini alt üst etmek istiyor, fakat Kutsal Kitapların gösterdiği gibi, Yuşa peygamber güneşe yerinde sakin durmasını emretmişti, dünyaya değil.

Hatta Martin Luther'in nispeten ılımlı bir sistem olan Ortaçağ şeytanbilimini (*demonology*) azdırdığını ve modern şeytan hurafesinin Avrupa kültürüne girmesinden sorumlu olduğunu da biliyoruz.

Bu çok geniş bahsin bizi ilgilendiren tarafı, Rönesans'ın aslında Ortaçağ Avrupa kültürünü belirlemiş olan Arap kültürüyle temasa ve sürtüşmeye girmek suretiyle, bu çatışmadan doğmuş bulunmasıdır. 12. yüzyılda Avrupa'nın bitkisel hayattan uyanması, doğrudan doğruya Arap-İslam kültürü sayesinde gerçekleşmişti.

Bir tıp tarihi kitabına bakılırsa, Rönesans'ın ilk büyük kavgası, İbn Sina'ya sarılan muhafazakârlar ile Galen'in yeni metinleri uğruna

4 Preserved Smith, *Rönesans ve Reform Çağı*, Çeviren: Serpil Çağlayan, İstanbul 2007, İş Bankası Yayınları, s. 98.

mücadele veren radikaller arasında cereyan etmişti.[5] Böylece o zamana kadar büyük ölçüde etkisinde kaldıkları Müslüman bilim adamlarına tepki gösteren Rönesans dönemi tıp alimleri, Arap hocalarına savaş, hatta isyan bayrağı açmışlardı. Hatta bunlardan öncü kabul edilen Jean Fernel'in Arapların bilimini kötüleyip Latinlerin yaptıklarıyla nasıl övündüğünü biliyoruz. Şöyle savunmuştu hocalarını Fernel: "Arap dışkıları Latin balıyla tatlandı" (*faeces Arabam melle latinitatis conditae*).

Yine de Tubingen Üniversitesi'nin 15.-16. yüzyıllardaki, yani Rönesans dönemindeki müfredatına baktığımızda İbn Sina'nın *el-Kânûn fi't-Tıbb*'ını, Râzî'nin *Kitâb el-Mansûr*'unu görmek ilginçtir. Bu da Peter Burke'ün "Rönesans'ın merkezsizleştirilmesi" ya da çokmerkezli hale getirilmesi dediği şeydir; bir başka deyişle Avrupa'nın ve İtalya'nın merkezde olduğu bir Rönesans tasvirinden vazgeçilmesi anlamına gelir.

Böylece Rönesans, kelime anlamı itibariyle gerçek bir 'yeniden doğuş' olmak için gerekli motivasyonu, sonradan takbih edecek olsa bile, İslam kültürünün haiz olduğu dinamizm sayesinde elde edebilmişti. Fakat aynı yıllarda Timurîler ve Osmanlıların dünyasındaki ihtişamlı hamleye gözlerimizi kapatırsak, hele Çin medeniyetinin 15.-16. yüzyıllardaki canlılık ve üretkenliğini ihmal edecek olursak, mevcut Rönesans resmi de parlaklığından çok şeyler yitirecektir.

Sonra Rönesans bazı bakımlardan ileri olmak bir yana, Ortaçağ'a göre geriydi de. Mesela Rönesans insanı, bugünkü temizlik anlayışı açısından bakılırsa, Ortaçağ insanından çok daha "pis"ti. Bir makale, o dönemde yıllarca yıkanmayan, hatta silinip temizlenmeyen insanlardan bahsediyor. Oysa Ortaçağ'da iyi kötü temizlenme imkânı bulabilmişlerdi insanlar. Rönesans'ta insanlar neden sudan korkmaya başlamışlardı, tam olarak bilinmiyor. Ancak sebep her ne olursa olsun, pisliğe alışılmış, yıkanmamak normal kabul edilmeye başlanmıştı. Banyo, ancak ve ancak tıbbî gerekçelerle onaylanan bir "işlem"di. İyi kötü Roma medeniyetinden ayakta kalan halk hamam-

5 Victor Robinson, *The Story of Medicine*, New York 1944, The New Home Library, s.241

larının da ortadan kalktığı zaman dilimi, ne gariptir ki, Rönesans'ın başladığı kabul edilen 16. yüzyıla rastlamaktadır.

Nitekim bir bilim tarihçisi, Alexandre Koyré Rönesans'ın siyah-beyaz portresini çizmekte kararlıdır:

> Rönesans çağı dünyanın tanıdıkları içerisinde eleştiri ruhunu en az taşıyan çağlardan biri olmuştur. En yoğun, en derin boş inanç çağı, büyücülüğe, gözbağcılığa duyulan inancın şaşırtıcı bir biçimde yayıldığı, Ortaçağınkinden sonsuzcasına daha yaygın olduğu bir çağdır; bu çağda müneccimliğin gökbiliminden -Kepler in dediği gibi zavallı akraba- çok daha büyük rol oynadığını, müneccimlerin kentlerde, krallar yanında resmi konumları olduğunu iyi bilirsiniz. Bu dönemin edebî ürünlerine bakarsak, en başarılı eserler, klasiklerin Venedik basımevlerinden çıkmış güzel çevirileri değildir; cin-peri bilimi, büyücülük kitaplarıdır.
>
> Bilim tarihçisi üstad Koyré tevazu göstererek 'iyi bilirsiniz' diyor gerçi ama kendisi söylemese nereden bileceğiz ki?

6 "Ortaçağ Avrupası'nda banyo", *Hayat Tarih Mecmuası*, Çeviren: Eser Tutel, Sayı: 12, Ocak 1966, s. 84 (yazar belirtilmemiş).

7 Alexandre Koyré, *Bilim Tarihi Yazıları I*, Çeviren: Kurtuluş Dinçer, İstanbul 2000, Tübitak Yayınları, s. 13.

12

Bilimsel Devrim diye bir şey var mı?

> Geçmişe ilişkin anlattığımız hikâyelerde kaçınılmaz biçimde "Biz"den bir şeyler vardır. Bu, bir tarihçi için en ciddi problemlerin başında gelir ve ne denli iyi niyetle olursa olsun, buna karşı bazı özel yöntemler olabileceğini düşünmek son derece yararsızdır.
>
> **Steven Shapin**

Bazı modern yalanlar tekrarlana tekrarlana zamanla zihinlerde apaçık ve saygıdeğer doğrular katına terfi edebiliyor. "Bilimsel Devrim" (*Scientific Revolution*) terimi bunlardan biridir. Elimde Türkçesi 1935 yılında basılmış olan Gaston Bachelard'ın *Yeni İlmî Zihniyet*[1] adlı kitap var; kitap 20. yüzyıl başlarında bilimde meydana gelen değişimlere ve Newton çağıyla mukayeselere tahsis edilmiş onca sayfasına rağmen tek bir kere olsun bize 'bilimsel devrim'den söz etmemektedir. Bu durum ilk bakışta şaşırtıcı görünse de, aslında bizim kavramları nasıl büyük ölçüde son yıllarda imal edilmiş temeller üzerinden algıladığımızın da çarpıcı bir misalini oluşturmaktadır.

California Üniversitesi'nde sosyoloji ve bilim araştırmaları profesörü olarak çalışan Stevin Shapin, *Bilimsel Devrim* adlı kitabında bize şaşırtıcı bilgiler veriyor.

1 Gaston Bachelard, Yeni İlmî Zihniyet, İstanbul 1935

Shapin'e göre "bilimsel devrim" terimi ilk kez 1939 yılında ortaya atılmıştır, yani gerçekleştiği varsayılan tarihlerden yaklaşık 300 yıl kadar sonra. Yine de bu terimi bir kitabın kapağında görmek için bir 15 yılın daha geçmesi gerekecektir (1954). Yani hepi topu 70 yıllık bir ömrü bulunan bu kaygan terimin düşünme yeteneğimizi ve bilim tarihini anlama çabamızı böylesine felç etmesi de gösteriyor ki, aslında resmen bir "büyücülük" olayıyla karşı karşıyayız. Diğerinden tek farkı, bu büyünün bilimsel bir kılıkta yapılıyor olması. (Kopernik ve Newton bölümlerinde ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, büyünün bilimden kopması hiç de tereyağından kıl çekercesine bir suhuletle gerçekleşmiş değildir.)

Sivri dilli araştırmacı Steven Shapin, Bilimsel Devrim adlı kitabına bu gösterişli yalanın tarihini yazmakla başlıyor.

Steven Shapin'e göre "bilim" (*science*) ve "bilim adamı" (scientist) terimleri, ancak 19. yüzyılda kullanıma girmiş olup 20. yüzyıl başlarına kadar da yaygınlaşmamışlardır.[2] Bir başka deyişle, bilimin kamuoyu nezdinde bugünkü sarsılmaz ve tartışılmaz itibarını kazanması, neredeyse dün denilecek kadar yeni bir olgudur. Dolayısıyla hem Avrupa, hem de Osmanlı tarihine, bilimin günümüzde kazanmış olduğu nevzuhur çerçeveden bakarsak fena halde çuvallarız.

Shapin'e bakılırsa gerçekte 17. yüzyıl insanı genel olarak "Avrupa'da" yaşamıyordu, "17. yüzyılda" yaşadığını bilmiyordu ve bir "Bilimsel Devrim"in tam ortasında olduğunun da farkında değildi. Nitekim 17. yüzyıldaki genel tabiat anlayışı üzerine Bilimsel Devrim'den tek kelime söz etmeksizin gayet ikna edici bir tarih yazılabileceğinde şüphe yoktur.[4]

Günümüzde 'Bilimsel Devrim' denildi mi, özellikle Türkiye gibi Batı hayranlığının kültürel dokunun derinlerine nüfuz ettiği ülkelerde akan sular durur. Birisi Kopernik, Galile ve Newton'dan söz etti miydi, ayet duymuşçasına manalı sessizliğe bürünür çehreler. Dudaklar

2 Steven Shapin, *Bilimsel Devrim*, Çeviren: Ayşegül Yurdaçalış, İstanbul 2000, İzdüşüm Yayınları, s. 7, dipnot 3.

3 Age, s. 13.

4 Age, s. 10.

bükülür, anlamlı anlamlı kafalar sallanır, 'Elin adamı neler yapmış bizimkiler mışıl mışıl uyurken' tarzında ucuz nutuklara sığınılır.

Oysa meselenin iç yüzü hiç de öyle değildir.

Mesela Newton'un yaşadığı devirde Cambridge Üniversitesi'nin hali niceydi, hiç biliyor muyuz? Okutacak doğru dürüst öğrenci bulamayan üniversite yönetimi, sınıfları doldurabilmek için öğrencilere indirim üstüne indirim yapıyor, hocalar ise okulu müşterilerin gözünde daha cazip hale getirebilmek için, bırakın başarısız olanları sınıfta bırakmayı, talebeye düpedüz sınıf atlatıyorlardı! [5]

Üstelik aynı zamanda bir simyacı ve ilahiyatçı da olan Isaac Newton, buluşlarının bilimsel sonuçlarından ziyade, kafasındaki din kavramı açısından taşıdığı anlamla ilgileniyor, yaptığı dakik hesaplarla Hıristiyanlığın dünyaya nasıl ve ne zaman yeniden hakim olacağına dair kehanette bulunuyordu. Hatta bunun için ayrı bir kitap dahi yazdığını biliyoruz. Üstelik zat-ı devletleri, büyücülükle de iştigal ederlerdi. Nitekim bu yüzden adı, çağdaşları arasında "son büyücü "ye (*the last magician*) dahi çıkmıştır. (Gerçi "son büyücü"nün Newton değil, Einstein olduğunu söyleyenler de vardır.) [7]

Üstelik hiçbir bilimsel kavram ve keşif, kendi zamanlarında bizim zamanımızda kazandıkları sağlamlığa ve güvenilirliğe sahip değillerdi. İnsanların bilim adamlarının söylediklerine hemen inandıkları bir çağ, belki 20. yüzyıla kadar hiç olmamıştır. Her teori veya buluş pek itirazla karşılaşmış ve patent davalarına kadar uzanan (mesela Edison) hiç de bilimsel olmayan pek çok tartışmayı beraberinde sürüklemişti.

20. yüzyılın en dikkate değer filozoflarından Alfred North Whitehead, *Bilim ve Modern Dünya* adlı ilk baskısı 1925 yılında yapılan kitabında bilimsel devrim hakkındaki kanaatlerimizin nasıl bugüne

5 Richard S. Westfall, "Cambridge at the time of Newton", http://www.historyhouse.com/in_history/cambridge/

6 Josep Fontana, *Avrupa'nın Yeniden Yorumlanması*, Çeviren: Nurettin Elhüseyni, İstanbul 1995, Afa- Intermedya, s. 123. Ayrıca bkz. Felipe Fernanez-Armesto, Millennium, Black Swan, 1996, s. 442. (Geniş bilgi için Newton'la ilgili bölüme bakınız.)

7 Bkz. Oğuz Özügül, Aydınlanma Tarikatı, s. 121.

mıhlanmış ve tarihî gerçekliğinden koparılmış bulunduğunu şöyle ortaya koyar.

> Galile dünyanın hareket ettiğini ve güneşin sabit olduğunu söyledi; Engizisyon dünyanın sabit olup güneşin hareket halinde olduğu söyledi; mutlak bir uzay (space) teorisini benimseyen Newtoncu astronomlar ise hem güneşin, hem de dünyanın hareket ettiklerini söylediler. Öte yandan biz bu üç önermeden hiçbirinin aynı şekilde doğru olmadığını söylüyoruz. Benimsenen önermenin gerektirdiği şekilde durağanlık ve harekete ilişkin anlamınızı sabitlediğinizde bu yorumlara ulaşmanız mümkündü. Galile'nin Engizisyon'la tartışması zamanında Galile'nin olguları dile getirme şekli, bilimsel araştırma için gayet faydalı bir prosedür olmakla birlikte kendi başına Engizisyon'unkinden daha doğru bir formülasyon değildi. Neden? O tarihlerde bizim modern izafi hareket kavramlarımız kimsenin kafasında yoktu da ondan. [8]

Dikkat ederseniz, daha 'Bilimsel Devrim'in Müslüman âlimlerden çalınan bilgilerle yapıldığı meselesi üzerinde durmadık. Mesela Kopernik ve Galile'ye gezegenlerin hareketiyle ilgili teorisini ilham eden Nasirüddin Tûsî'nin 13. yüzyıldaki Meraga'da yaptığı buluşuna araştırmacı E. S. Kennedy tarafından "Tûsî çifti" (*Tûsî couple*) adı verilmiştir.[9] (bkz. "Kopernik, devrimini bir Müslümandan mı almıştı?" bölümü.)

Tabii bütün bunlardan haberimiz yoksa, Avrupa'daki "Bilimsel Devrim" efsanesinin gerçekliğine saf saf inanmaya devam etmemizde de şaşılacak bir taraf olmasa gerek.

8 Alfred North Whitehead, *Science and the Modern World*, New York 1959, Mentor Books, s. 164.

9 Kopernik'in İslam bilimiyle ilişkisi üzerine bkz. George Saliba, *İslam Bilimi ve Avrupa Rönesansı'nın Doğuşu*, Çeviren: Günseli Aksoy, İstanbul 2008, Butik Yayınlar, s. 225-268; Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam ve İlim: İslam Medeniyetinde Akli İlimlerin Tarihi ve Esasları*, Çeviren: İlhan Kutluer, İstanbul 1989, İnsan Yayınları, s. 106-111

13

Sanayi Devrimi'nin gerçek yüzü nasıldır?

"Sanayi Devrimi" terimi iki defa talihsizdir. Birincisi, hiçbir bilimsel dayanağı yoktur, İkincisi ekonomik değişimin mahiyetinin aşırı derecede yanıltıcı bir izlenimini içerir. Dahası, bu terimi kullanan yazarların çoğunun, onun kökenleri ve ilk kullanılışları hakkında zırcahil olmalarıdır.

Rondo Cameron

Yorulmadık diyorsanız buyurun size şaşırtıcı bir bilgi daha: 1970'lerde bile Amerikan vatandaşlarının sadece yüzde 6'sının pasaportları mevcuttu.

Peki bu veri neyi gösterir? Amerikalıların gezmeyi sevmediklerini mi, yoksa dışarıyla ilgilenmediklerini mi? İkisini de değil. ABD'nin uzun yıllar süren içedönük siyaseti, vatandaşlarına da yansımıştı sadece.

Demek ki, olguların bir görünen, bir de görünmeyen, gizli yüzleri var. Bu kitapta o gizli yüzleri ortaya çıkarmaya soyunduk. Şimdi yeni bir konaktayız.

Modern Avrupa tarihiyle ilgili eserlere baktığınızda bir "Sanayi Devrimi" lafıdır gider. Orta malı siyasetçisinden üniversite hocalarına

1 John A. Thompson, "*Americans and their century*", Editör: Peter Martland, The Future of the Past: Big Questions in History, London 2002, Pimlico, s. 93.

kadar yığınla insan, hiç sorgu sual etmeden, 'Eller aya, biz yaya' teranesini tutturmuşlar, Avrupa'nın muazzam çaptaki sanayi devrimini gerçekleştirdiğini, bizimse bu 'evrensel gelişme'yi ıskalayıp çağdaşlık trenini kaçırdığımızı her Allah'ın günü tekrarlayıp duruyorlar.

Nasıl "Bilimsel Devrim" (ScientificRevolution) terimi, tarihçilerin, kendilerince seçtikleri bir zaman dilimine 20. yüzyılda yapıştırdıkları bir etiket veya yafta ise, "Sanayi Devrimi" terimi de 19. Yüzyılın ortalarına doğru coşkuyla keşfedilmiş olup bu yüzden bazı özellikleri abartılmış "jenerik" bir terimdir.

Hiç filmin jeneriği, filmin kendisi olabilir mi? Olsa olsa film hakkında belli bir fikir verebilir. ;

Yazılıp çizilenlere bakılırsa sanki Sanayi Devrimi bütün Avrupa'da aynı anda olmuş bitmiş bir olgu gibi sunulmaktadır bize. Halbuki İngiltere'de giderek hızlanan ve istikrarlı bir tarzda gelişen sanayileşme hamlesi, Fransa'da ağır aksak ilerlemiş ve büyük ölçüde de İngiliz öncülerini taklit anlayışı üzerinde şekillenmiştir.

Ardından Fransa'dan İngiltere'ye işe yarar adamlar yollanmış ve oradan hem makine, hem de usta işçi getirtilmiştir. Bu durumda Fransa için bir "Sanayi Devrimi''nden değil, olsa olsa İngiliz makine sisteminin ülkeye girişinden söz edebiliriz (Fransızlar bizim yerimizde olsalar 'batılılaşma' derlerdi bu sürece). Hemen hemen aynı şey, o yıllarda yarı yarıya Fransa demek olan Belçika için de geçerlidir. [2]

Öte yandan söylendiği gibi bilimsel, alanda yapılan buluşların Sanayi Devrimi'ni hazırladığı iddiasının gerçekle çok az alakası vardır. Bilim ile teknolojinin yollarının kesişmesi nispeten daha geç bir olgudur. Mesela buhar gücüyle çalışan makineyi tasarlayan James Watt, zannedildiği gibi bir bilim adamı değil, bir makinist ve düpedüz amatör bir mucitti. Okuyamamıştı, sebebi de müzmin bir baş ağrısıydı (ayrıca İskoçluğundan gurur duyardı ve tabii cimriydi [3]). Yine

2 Claude Fohlen, "The Industrial revolution in France, 1700-1914", Editör: Carlo M. Cipolla, The Fontana Economic History of Europe: The Emergence of Industrial Societies-1, Fontana/Collins 1973, s. 7-9.

3 James Watt'in hayat hikâyesi için bkz. Walter Kiaulehn, Demir Melekler Makinanin Doğuşu, Tarihi ue Kudreti, Çeviren: Hayrullah örs, Istanbul 1971, Remzi Kitabevi, s. 199 vd.

çelik sanayisinin babası kabul edilen John Wilkinson da bir bilim adamı değil, acar bir iş adamıydı. Tekstil dokuma tekniğinde çığır açan iplik eğirme makinesi tasarımını başkasından araklayan Samuel Arkwright ise inanmayacaksınız belki ama sadece bir berberdi!

Tabii başka kuşkular da söz konusu.

Mesela Sanayi Devlimi adı verilen dönemde cereyan ettiği ileri sürülen sosyal sahneler, bundan olsa olsa 70 yıl sonra yaşanmış olabilir diyor Minnesota Üniversitesi profesörlerinden Herbert Heaton. Bir başka deyişle, sonraki yıllarda cereyan etmiş olayları önceden olmuş gibi gösterme gözbağcılıkları da devrededir tarihte.

Düşünün bir, İngiltere'de 1830'larda bile pamuk işçilerinin sayısı, evlerde çalışan halayıkların {female domestic servants') sayısından düşüktü. 1850 yılında Yorkshire şehrinde yün eğirme işinin hala elle yapıldığını gösteren kanıtlar mevcuttur. Hatta 1877 gibi epeyce geç bir tarihte, sanayi uygarlığının beşiği sayılan İngiltere'de makinelerdeki kadar ucuza elle dokuma yapabilen ve dolayısıyla onlarla rekabet edebilen bir imalatçı yaşıyordu. Tabiatıyla bu durum, daha geriden gelen Fransa ve Almanya gibi ülkeler için haydi haydi geçerliydi.

Kısaca söylemek gerekirse, Avrupa kıtası çapında topyekün ve eşzamanlı bir Sanayi Devrimi'nden söz edilemez.

Öte yandan sanayileşme sadece üretim artışıyla değerlendirilemez ki. Biraz da önemli olan hangi bedeller karşılığında başarıldığı değil midir üretim artışının? Yani neler götürmüştür o toplumdan? Neye mal olmuştur? Bunların da değerlendirmeye alınması gerekir.

Bir örnekle durumu açıklamaya çalışalım:

Sanayi Devrimi'nin yaşandığı yıllarda Ingiltere'de uyuşturucu maddeler neden yaygındır bilir misiniz? Fabrikalarda geçen uzun gecelerde çalışan anneler sevgili bebeklerini uyutmak için afyon

4 Robert Heilbroner, *Gelecek Vizyonları: Uzak Geçmiş, Dün, Bugün, Yarın*, Çeviren: Yavuz Alogan, İstanbul 1996, Cep Kitapları, s. 53.

5 Herbert Heaton, "The Industrial revolution", Editör: Herman Ausubel, *The Making of Modern Europe - Book Two: Waterloo to the Atomic Age*, New York 1951, The Dryden Press, s. 622-623.

1840'ların Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirmiş 'modern' Londra'sından bir arka sokak görüntüsü

bitkisi kullanıyorlardı da ondan.[6] Çocuklar daha kundaktayken uyuşturucuya alışıyorlar ve kanlarına karışan zehirli maddeleri ileriki yaşlarında da çıkarmak mümkün olamıyordu ne yazık ki.

6 Josep Fontana, *age*, s. 154.

Fransız Devrimi ve Kömür

Walther Kiaulehn, ismi ülkemizde pek az bilinen ama Batıdaki teknoloji tarihi üzerine popüler eserlerden birisi olan *Demir Melekler*'i * yazmış bir araştırmacı. Şimdilerde Remzi Kitabevi tarafından -maalesef- ismi *Teknoloji Tarihi* olarak değiştirilerek- yeniden yayınlanan bu kitabı konuya uzaktan yakından merak duyanlara tavsiye ederim. Çünkü ilginç ayrıntılar yer alıyor kitapta.

Örneğin İngiltere'de düdüklü tencere icat edildiğinde, kamuoyu bu yeni âlet sayesinde etleri eskisi kadar kopartıp çiğnemelerine gerek kalmayacağını düşünerek, -evrimciliğin de etkisiyle- özellikle kadınların köpek dişlerinin zamanla normal dişler haline geleceğini ümit etmişler uzun süre.

Kiaulehn, bir yerde Fransız Devrimi'nin teknolojik ve sınai arka planına da eğiliyor ve *Demirin Tarihi* adlı kitaptan şu ilginç açıklamayı aktarıyor:

Fransız Devrimi'ni doğuran, Ansiklopedistlerin düşünceleri değildir. Çünkü bu devrim sebep değil, bir yıkılışın sonucudur. İngiltere'nin maden kömürü ve buhar makinesinin icadı sayesinde dünya pazarlarını ele geçirişi yüzünden Fransa'nın uğradığı maddi sıkıntı onu İhtilale sürüklemiştir.

Ne dersiniz: Fransız Devrimine bir de madenlerin gözüyle bakmakta fayda yok mu?

- Walther Kiaulehn, *Demir Melekler: Makinemin Doğuşu, Tarihi ve Kudreti*, Çeviren: Hayrullah örs, İstanbul 1971, Remzi Kitabevi, s. 230.

14

Salgın hastalıklar modern tıp sayesinde mi önlenmiştir?

Tarihler, olup bitmiş ve geride kalmış ölü olan bir geçmişle uğraşmazlar; içinde yaşadığımız, hem bugüne, hem de geleceğe uzantılara sahip anlamlı olan bir geçmişi incelerler.

Ana Maria Alonso

Halk sağlığı tarihinde genellikle modern tıbba atfedilen çarpıcı bir gelişme, 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında enfeksiyona bağlı hastalıklarda görülen ani düşüştür. Bir yüzyıl öncesine kadar tüberküloz, kolera ve tifo gibi hastalıklar daimi bir tehlike oluşturuyorlardı. Herkes hemen her zaman onlara yakalanabiliyordu ve her aile, çocuklarının en az birini yitirmeyi göze almış durumdaydı. Bugün bu hastalıkların çoğu, gelişmiş ülkelerde hemen tamamen ortadan kaybolmuştur ve çok ender vak'alar da, antibiyotikler aracılığıyla kolayca kontrol altına alınabilmektedir.

Modern bilimsel tıbbın doğuşuyla aşağı yukarı aynı zamanda vuku bulan bu çarpıcı değişim, değişimin tıp biliminin başarıları sayesinde elde edildiği yolunda yaygın bir inanca yol açmıştır. Bu inanç her ne kadar çoğu doktorca paylaşılıyorsa da, bütünüyle yanlıştır.

Hastalık modelleri tarihi incelemeleri şunu kesinlikle ortaya koymuştur ki, tıbbî müdahalenin enfeksiyona bağlı hastalıklarının azalmasına olan katkısı, genellikle sanılandan çok daha azdır. Kamu

sağlığı ve toplumsal tıp alanlarında önde gelen bir otorite olan Thomas McKeown, enfeksiyon hastalıkları tarihinin en ayrıntılı incelemelerinden birisini yaptı.[1] McKeown'un çalışması, 18. yüzyıldan bu yana ölümlerdeki dikkat çekici azalmanın başlıca üç hususa bağlı olduğunu yeterince açık bir şekilde dile getirmektedir.

İlk ve 18. yüzyılın tamamı boyunca en önemli etki, beslenmedeki geniş çaplı düzelmeydi. 17. yüzyılın sonlarından itibaren gıda üretimi bütün Batı dünyasında hızlı bir biçimde artmıştı; tarımda ciddi ilerlemeler kaydedilmiş ve sonuçta gıda maddelerinin daha kolay tedarik edilebilmesi, insanların bünyelerini enfeksiyonlara karşı daha dirençli hale getirmişti. Organizmanın enfeksiyon hastalıklarına karşı güçlendirilmesinde beslenmenin bu kritik rolü, günümüzde yaygın bir kabul görmüştür ve yetersiz beslenmenin, sağlık kaybının ana nedeni olarak bilindiği Üçüncü Dünya ülkeleri deneyimiyle de uygunluk içindedir. [2]

Enfeksiyon hastalıklarının azalmasının ikinci büyük nedeni, 19. yüzyılın ikinci yarısında hijyen ve sanitasyonda[3] meydana gelen düzelmedir. 19. yüzyıl bize yalnız mikroorganizmaların keşfini ve hastalığa mikropların sebep olduğu yolundaki teoriyi getirmekle kalmadı, aynı zamanda çevrenin insan sağlığı üzerindeki etkisinin bilimsel düşünce ve halk bilincinin odak noktası durumuna geldiği bir yüzyıldı da. Lamarck ve Darwin canlı organizmaların evrimini çevresel baskının sonucu olarak gördüler; Claude Bernard, *milieu interieur'*ün (iç ortam) önemi üzerinde durdu, Pasteur ise mikropların aktif olduğu "alan" (*terrain*) ile ilgilendi. Toplumsal alanda çevreyle benzer bir zihinsel uğraşı, halk sağlığı ve hijyeni destekleyen popüler kamu sağlığı hareketlerini ve sağlığı korumaya yönelik kampanyaları sahneye çıkarttı.

1 Thomas McKeown, *The Role of Medicine: Mirage or Nemesis*, London 1976, Nuffield Provincial Hospital Trust.

2 Rene Dubos, Man, *Medicine and Environment,* New York, 1968, Praeger Publications, s. 78.

3 Sanitasyon: Bataklıkların kurutulması gibi çevre şartlarını sağlığa elverişli hale getirme; sağlıklı yaşamak için gerekli önlemleri alma.

Çoğu 19. yüzyıl kamu sağlığı reformcusu, hastalığa mikropların neden olduğu teorisine inanmamakla birlikte,[4] sağlıksız olmanın sefalet, yetersiz beslenme ve pislikten kaynaklandığını kabul ediyor ve bu şartları düzeltmek amacıyla etkin halk sağlığı kampanyaları düzenliyorlardı. Bu durum, kişisel hijyen ve beslenmedeki düzelmelere ve enfeksiyon hastalıklarının kontrol altına alınmasında büyük ölçüde etkili olan sağlığı korumaya yönelik yeni ölçülerin kabulüne yol açtı: Suyun arıtılması, kanalizasyon sisteminin kurulması, temiz süt temini ve gıda hijyeninin iyileştirilmesi gibi. Keza hayat şartlarının genel olarak iyileşmesiyle bizzat ilişkili olan doğum oranlarındaki önemli düşüş de hesaba katılmalıdır. Bu, nüfus artış oranını düşürdü ve böylece sağlıktaki iyileşmenin artan nüfusla tehdit edilmemesi temin edildi.

Enfeksiyonlardan ölümlerin oranını etkileyen çeşitli faktörlere ilişkin McKeown'un analizi olanca açıklığıyla göstermiştir ki, tıbbî müdahale, öbür faktörlerden çok daha düşük bir öneme sahipti. En büyük enfeksiyon hastalıkları, ilk etkili antibiyotiklerin ve bağışıklık kazanma tekniklerinin ortaya çıkmasından çok önceleri azalmış ve gerilemiştir. Hastalık modellerinin değişimi ile tıbbî müdahale arasındaki bu bağlantısızlık, aynı zamanda, Amerika Birleşik Devletleri'nde ve başka yerlerdeki muhtelif "azgelişmiş" halkların sağlığını düzeltmek amacıyla başarısız bir biçimde kullanılmış olan modern tıp teknolojileri üzerine yapılan pek çok deneyce de doğrulanmıştır.[5] Bu deneyler tıp teknolojisinin, yalnız başına temel hastalık modellerinde ciddi değişimler meydana getirmeye güç yetiremeyeceğini aydınlatmaktadır.

Tıp ile sağlık arasındaki ilişkiye dair bu incelemelerden çıkarılabilecek sonuç şudur: Biyolojik-tıbbî müdahalelerin, her ne kadar tek tek aciliyet arz eden olaylarda yararlı olmuş olsalar da, bütün insanlığın sağlığı üzerindeki etkisinin çok düşük olduğu görülmektedir. [6]

4 İlgili bölümde de göreceğimiz gibi, mesela hemşireliğin kurucusu kabul edilen Florence Nightingale bile mikropların varlığına inanmıyordu.

5 Robert J. Haggerty, "The Boundaries of health care", in David Sobel (ed.), *Ways of Health*, New York 1979, Harcourt Brace Jovanovich.

6 Bu bölüm Fritjof Capra'nın *The Turning Point* (Flamingo, 1903) adlı kitabından çevrilmiştir (s. 134-137.)

15

Siyonizmin derdi neydi?

> 20. yüzyılın tüp bebeği İsrail devletinin yaratılışı, Musevi "kaderi ”ne ilişkin düşünceyi pek basitleştirmeyecek. Büyüden çıkmış Batı, kendini bütünüyle bu yaratıma verecek. Hem laik ve cumhuriyetçi olup hem de bir dinsel metne dayalı tapu senetleriyle hak iddia ederek bir devletin kurulmasına tam destek verilebilir mi?
>
> **Georges Corm**[1]

Yahudi meselesi, esasen bir “Avrupa sorunu”ydu; gelgelelim sonuçta bu soruna bünyesinde belki de en az rastlanmış olan İslam âlemine fatura edildi.

Avrupa toplumları, yüzyıllar boyunca uğraştı durdu Yahudilerle. Şehirlerin içine bile almadılar onları; mahallelerini, köylerini yaktılar, kovdular, dövdüler, öldürdüler, mallarını müsadere ettiler ve en son da gaz odalarında yok ettiler. (Daha az gazla daha fazla adam öldürebilmek için insanları kolları havada sokuyorlardı gaz odalarına; fazla yer tutmayan çocukları da başlarının üstünden içeri fırlatıyorlardı.[2]) Aynı dönemde ise İslam âleminde Yahudilerin bir başka milletten daha fazla durumlarından şikayet etmeleri söz konusu değildi.

Öte yandan Siyonizmin kurucu babası Theodor Herzl’in Sultan II.Abdülhamid’le 1901 Mayıs’ındaki görüşmesinde kendisine Avru-

1 Georges Corm, *Doğu-Batı: Hayali Kırılma*, Çeviren: A. Niivit Bingöl, İstanbul 2003, İthaki Yayınlan, s. 69-70.

2 Patrik Ourednik, Europeana: *Yirminci Yüzyılın Kısa Tarihi*, Çeviren: İsmet Birkan, Ankara 2006, s. 36.

palıların davranışlarından yakınması, sık sık onları Sultan'a şikayet etmesi, gerçekten de bir Avrupalı 'diplomat' olmasıyla tuhaf bir tezat oluşturuyordu ama işin doğrusu da buydu.

Bir Ortadoğu kavini olan Yahudiler, kendilerini Avrupa'ya sürgün edilmiş gösterip ana (vaad edilmiş) vatanlarına yeniden dönmek isterken, Osmanlı padişahı II. Abdülhamid onları İngiltere ve Almanya başta olmak üzere "düvel-i muazzama"nın (büyük devletlerin) bir maşa gibi kullanmakta olduklarını biliyordu. Nitekim Siyonistlerin cazip tekliflerini kendisine mahsus bir yoldan reddedince başına gelenler, Sultan'ın haklılığını gün gibi ortaya çıkarttı. Onu bir ihtilalle devirmekten tutun da, Çanakkale'de "Siyon Katır Birlikleri" (*Sion Mule Corps*) kurmak suretiyle bize karşı savaşmaya kadar pek çok komplo ve girişimin başında Siyonist liderler yer alacak, Kudüs'ün Müslümanların tahakkümünden kurtarılması uğruna İngilizlerin yedek/gönüllü güçleri, daha doğrusu "Asya'ya karşı Avrupa kalesinin öncü birliği", "barbarlığa karşı uygarlığın uçbeyleri" olarak harekete geçeceklerdi. Hala da biraz öyle değil mi?

Daha da acı olanı, "topraksız bir halk" dedikleri Avrupalı Yahudilere, "halksız bir toprak" olarak vaad ettikleri Filistin arazisinin durumuydu. O sırada milyonlarca Müslüman ve Hıristiyan Filistinli yaşamasına rağmen (ki nüfusun yüzde 95'ini oluşturuyorlardı), Filistin toprağı boş, bakir, insansız bir arazi olarak takdim edildi dünyaya. Adeta Osmanlı Devleti'nin boşalttığı Filistin arazisi, yeni bir kıta keşfedilmişçesine 'fetih hakkı'nı ellerinde bulunduran kâşif ve fâtihlerin insaflarına bırakıldı.

Ancak şimdi, bir zamanlar Yahudi halkının Avrupa'da yaşadığı trajedi, hem de kat be kat fazlasıyla Filistin halkı için geçerli; yani kendi toprakları, dünyanın gözü önünde gasp edilmiş durumda. Arthur Koestler'in nefis deyişiyle, "Birinci halkın toprağı, ikinci halka, üçüncü halk tarafından verildi." Filistin toprağı Yahudilere (ikinci halk) İngilizlerce bağışlandı. Doğrusu benzersiz bir alış veriş.

Georges Corm'un dediği gibi Avrupada Yahudilere uygulanan zulümlerin tarihiyle hiçbir alakası olmayan Filistin halkının elinden alınan topraklardan farklı bir yerde ve farklı bir halk (Almanlar) tara-

fından yaşatılan çilenin, İsrail'in varoluşunun ahlâkî olarak meşrulaştırılmasında kullanılmasına ne demeli?

Filistinlilerin büyük bir kısmı topraklarından sürüldü. Kalanların başına gelenleri ise anlatmaya gerek yok, görüyorsunuz.

Göz göre göre 20. yüzyılın göbeğinde bir sömürgecilik deneyi yapıldı Filistin topraklarında ve o güzel halk öz yurdunda "garip" ve "parya" haline getirildi. Ne var ki, bir zamanlar "Yahudi sorunu"nun mucidi olan o hayırhah Avrupa'nın kılı bir türlü kıpırdamıyordu. Neden? Çünkü soykırım suçlaması karşısında eziliyordu; hatasını telafi etmesi gerekiyordu. Ancak hatasını kendi kıtasında değil de, başka bir kıtada ve başka bir halkın içinde telafi etmesiydi asıl garip olan.

İngiliz asıllı Müslüman yazar Gai Eaton'un dediği gibi, Batı, İsrail'i, Avrupalılar tarafından asırlarca sürdürülmüş olan işkenceleri Yahudi ırkına unutturacak bir devlet olarak görmektedir. Oysa meselenin bamteli, Avrupa'nın yalanlarına rağmen başka bir yerdedir. Gai Eaton bu çelişkiyi şöyle açıklıyor:

> Yahudilerin bir 'ırk' olarak başlarına gelen felâketlerde -katliamlar ve büyük tahribatlar- Müslümanların hiçbir suçunun olmadığı kesindir. Avrupa'nın işlemiş olduğu suç, Avrupa'nın sorunudur. Bu suçun cezasının neden kendilerine yüklenilmeye çalışıldığını Müslümanlar anlayamamaktadırlar. Kral Abdulaziz İbn Suud, Başkan Roosevelt'e, "Yahudilere neden Almanya'nın en seçkin topraklarının bir kısmını vermiyorsunuz?" diye sormuştu. Eğer Amerikalılar bu konuda bu kadar duyarlıysalar kendilerine ait 48 eyaletten birini (mesela Texas'ı) ayırsınlar deseydi daha az makul bir şey söylemiş olmaz, aynı şekilde daha fazla yararlı da olmazdı. Arapların da anlamış olduğu gibi 'beyaz adam' kendisinin toprağını değil, başkalarının toprağını vermeyi istiyordu.

Ayrıca 1948'de emperyalist İngilizler eliyle kurdurulan İsrail devleti, Ortadoğu üzerinden geçecek stratejik ham maddenin, yani petrolün kontrolü için gerekliydi ve Filistin'de bir devlet kurmanın, Yahudi halkına insanî yardımla en ufak bir alakası yoktu.

3 Gai Eaton, *İslâm ve İnsanlığın Kaderi [Islam and the Destiny of Man*], Çeviren: Ihsan Durdu, İstanbul 1992, İnsan Yayınları, s. 49-50.

Dolayısıyla bir yandan Avrupa'nın başından ezeli bir derdi atmış oluyorlardı, öbür yandan da bu başlarından savdıkları "dert" vasıtasıyla İslam aleminin bağrında, Doğu Akdeniz'de kendilerine mensup bir uç beyliği, bir köşe başı oluşturuyorlardı. (Dikkat edilirse Eurovizyon Şarkı Yarışmalarında hiçbir Arap ülkesi temsil edilmezken, İsrail bir "Avrupa" ülkesi olarak kabul edildiğinden demirbaş yarışmacılardandır.)

Kısacası bir taşla birkaç kuş vurmak diye buna derler. Bu kadar hayatî avantajlar için yalan söylemeye değmez mi?

Nitekim İsrail'in ilk devlet başkanı David Ben-Gurion bir keresinde şöyle demişti:

> Bu hikâyenin doğru olup olmadığı önemli değildir, önemli olan şey, Yahudi'lerin, bunun İlk Mabed dönemine dayandığına inanmalarıdır.

Ben-Gurion'u savunan Yizhar adlı İsrailli yazar da şunu yazıyordu:

> Efsane (mit) tarihten daha az bir hakikat taşımaz, hatta o ilave bir hakikattir, farklı bir hakikat, hakikatin yanı başına kurulmuş bir hakikattir; nesnel olmayan insani hakikat olmakla birlikte tarihî hakikate giden yolu döşeyen bir hakikat.

Zaten İsrail'in kurulması, efsanelerin içine eser miktarda hakikat zerk (enjekte) edilerek haklılaştırılmamış mıydı? Efsaneden gerçeğe giden yolun modem çağdaki adı, İsrail oldu. Öte yandan biz ise taş gibi Osmanlı gerçeğimizi efsanelere gömdük; üzerine "taşlar" yığarak unutulmaya terk ettik. İsrail kaybolmuş ve unutulmuş olan İbraniceyi diriltirken, biz yaşayan dilimizi susturduk. İsrail tek tük bileni kalmış olan İbrani alfabesini iki bin yıl sonra diriltirken modern oldu, biz ise bin yıldır kullandığımız elifbayı terk ederken safralarımızdan kurtulduğumuza sevindik, böylece modernleştiğimizi zannettik.

İsrail ile aramızdaki fark da bu oldu.

4 Her iki alıntı da John Rose'un *The Myths of Zionism* (Siyonizmin Efsaneleri) adlı kitabından alındı (London 2004, Pluto Press, s. 9).

16

Avrupa'nın üzerinde dolaşan Doğu Despotizmi hayaleti

Efsaneler, varlığa soru sormakla aşılabilir;
soru sormak aklın dindarlığıdır.

Martin Heidegger

Despotizm, iki bin yıl boyunca Batı'da kendisi gibi olmayan bazı sistemleri karalamak amacıyla kullanılmış bir terim. Yani halis muhlis Avrupalı. Fransa Kralı'na yönelik bir hücum kargısı olduğu da, Montesquieu ve Engels'in dilinde Şark kavimlerinin hürriyetten nasibini almamış rejimlerine yönelik bir suçlama stratejisi kılığına büründüğü de olmuş. Karl Wittfogel, onu Sovyet Rusya'ya ıtlak etmek için bir girişimde bulundu ama nefesi yetmedi, çünkü kavram, eski Greklerden beri Doğu'ya endekslenmişti. Doğu'ya, yani o zamanlar Perslere, sonraları Selçuklu-Osmanlı yönetim sistemlerine, bir ara da Moğollara (Cengiz Han).

Aydınlanma döneminde Büyük Friedrich ve II. Katerina için olumlu anlamda kullanılan "Aydın Despotizmi" gibi bir kavram bile bu "hayalet"in üzerindeki önyargının elektrik yükünü hafifletmeye yetmemiş. Hasılı, Aristo'nun Politika nam eserinden bu yana bir gölge gibi Avrasya haritası üzerinde cirit atmış durmuş.

Daha önce Voltaire için de demiştik: Aydınlanma filozoflarının kafasında her daim kuyrukları birbirine değmeyen 9 tilki birden dolaşır ve "Doğu Despotizmi" (*Oriental Despotism*) tilkisi de en kurnazca taktiklerden birisidir, çünkü bir taşla birkaç kuş birden vurmalarına temenna çekmektedir.

Louis Althusser adını duydunuz mu? Türk solunun 1970'lerin sonlarında tanıdığı ve 1980'lerin başlarında, önce karısını öldüren ve sonunda da yakınlarda intihar eden bu ilginç Fransız düşünürün özellikle Marksist ideolojide altyapının üstyapıyı belirlediğini ama üstyapının da altyapıda bazı değişikliklere yol açabileceği tezini savunduğu için aforoz edilenlerden birisi olduğunu söylemek sanırım yeterli olur. Althusser'in dilimize Tarih ve Politika adıyla tercüme edilen kitabının yarısı Montesquieu, öbür yarısı ise Rousseau'nun düşüncelerinin tahlil ve eleştirisine tahsis edilmiştir.[1]

Althusser herşeyden önce "anlama"ya çalışıyor ele aldığı düşünürü. Montesquieu'nün eserlerini genel olarak inceliyor ve sonra onun düşüncelerini temalara ayırıyor. Bu temalardan birisi de tabiatıyla "despotizm" oluyor.

Althusser'e göre, Montesquieu'nün derdi, despotizm karşısında cumhuriyeti veya Barlas'ın sandığı gibi demokrasiyi savunmak değil, monarşiyi savunmak veya kralın gözünde onu yeniden tercihe şayan kılabilmektir. Bunun için de kralın gözünü, sürekli olarak monarşinin bozulmuş şekli olan despotizmle korkutmaya çalışır. Bir yerde, monarşinin dizginlerini elinden kaçırırsan, demeye getirir, Türkler ve Çinliler gibi despotik bir devlete dönüşürsün. Sen sen ol dönüşmesine izin verme!

Şimdi buradan masum masum kralına tavsiyede bulunan bir feylesof tablosu çıkarsa bu pek de hakkaniyetli bir tablo sayılmaz. Filozoflar da en az diğer siyasiler kadar masumiyetten uzaktırlar. Althusser'e bakılırsa, bu işin içerisinde bir başka "iş" vardır. Derin işler türünden, sizin anlayacağınız. Meğer Montesquieu bu "yüce" fikirlerini, kendisinin de mensubu bulunduğu feodal beylerin önemini

1 Louis Althusser, *Politika ve Tarih: Montesquieu-Rousseau*, Çevirenler: Alaattin Şenel-Ömür Sezgin, Ankara 1987, Verso Yayınlan.

kralın gözünde berkitmek için beyan eylemiş. Bir başka deyişle, Krala ölümü gösterip sıtmaya razı etmekmiş niyeti. Yani despotizme dönüşme eğilimi gösteren Fransa krallığını, despotizmi şeytan gibi göstermek sureliyle geçmişteki haliyle devam ettirmeye ikna etmek…

İyi de, Montesquieu hazretlerinin bunda ne çıkarı vardır peki?

Montesquieu'nün Doğu'dan yana derdi ne?

Montesquieu meğer mensubu olduğu feodal aristokrasinin krallık içerisinde azalan yetki ve gücünü tamir etmeye çalışmakta, giderek merkezileşen monarşi karşısında zedelenen kendi sınıf çıkarlarını geri getirme telaşıyla çırpınmaktaymış.[2] Yani bir nevi restorasyon ya da bizim Koçi Bey gibi zedelenen ve daralmaya yüz tutan nüfuz ve çıkar alanını geri kazanma çabasıymış.

Eğer monarşi, iktidarı ara sınıflar, yani feodal beyler olmadan yürütür hale gelirse, beylerin defteri dürülecek ve almış oldukları imtiyaz beratları tarihin çöp sepetini boylayacakmış. Hazret de içerisinde bulunduğu Fenelon (hani şu bize "Türkçeye ilk tercüme edilen roman" diye yutturulan ama ne roman, ne de hikâye olan *Telemak*'ın yazarı), Boulanvilliers ve Cemil Meriç'in hakkında bir kitap kaleme aldığı Saint-Simon gibi feodal sağ muhalefet partisi saflarında Fransız mutlakiyetçiliğinin zirvesini temsil eden Kral XIV. Louis'yi bir yandan eleştirmekte, öbür yandan da ona despotizme zinhar yanaşmaması tavsiyesinde bulunmaktadır. Çünkü Fransa Kralı, onların despotizm diye nitelediği kulvara girecek olursa, kendi sınıflarının imtiyaz ve hakları büyük ölçüde erozyona uğrayacak ve itibarlarını olduğu kadar servetlerini de merkezî iktidarın kontrolüne tevdi etmek zorunda kalacaklardır. Bunun için kaleme sarılır Montesquieu ve despotizmin melanetlerini bir bir anlatmaya koyulur. Zira XIV. Louis, Kardinal Richelieu'nün (1624-1642) başlattığı, aristokratların elindeki mevkileri yükselmekte olan burjuvaziye dağıtma

2 Toprak ağaları, yani senyörlerin iktidarlarını merkezî hükümete bırakmakta oldukları, yani merkezî hükümetin bir nevi evrensel senyör haline gelmeye başladığı bu geçiş dönemi hakkında bkz. W. H. Lewis, *The Splendid Century: Life in die France of Louis XIV*, Anchor Books, 1957,73-79.

uygulamasını mantıkî sonucuna vardıracak ve böylece tiranlığını kurma yolunda önemli bir mesafe alacaktır.[3]

Şunu der açıkça: Despotizm, bir korku rejimidir. Tek kişi yönetir. Kral ile halk arasında tampon vazifesi görecek zümreler veya sınıflar mevcut değildir. Bu sebeple sürü halinde yaşayan halk, isyanlara giriştiğinde keyfi bir şekilde yönetmekte olan Despot'un kurtuluş şansı bulunmamaktadır. Despotizm, halk ayaklanmalarını göğüsleyemez. Çünkü Kralı kolayca tek hedef haline getiren kalabalıklar halk ihtilalleriyle despotun hayatını ve dolayısıyla rejimi tehdit edebilirler. Oysa Kral ile halk arasında tampon vazifesi görecek feodal beyler (yani Montesquieu'nün de aralarında bulunduğu "kodamanlar") var olduğu müddetçe halk, bu beylere ("kodamanlara") öfkesini yöneltecek ve Kral, doğrudan doğruya bir hedef haline gelmeyecektir. Sonuçta şunu söyler filozofumuz: "Ey krallar! Tahtınızı halkın şiddetinden korumak istiyorsanız despotizmden sakının!" [4]

Montesquieu, özellikle de İran Mektupları'nda İran Şahı ile Osmanlı Padişahı'nın yönetimlerinden örnekler vererek despotizmi şeytanlaştırır (tabii despotizmin yeryüzündeki adresini İran ve Osmanlı ülkeleri olarak verdiği için şeytanlaştırılanlar Safeviler ve Osmanlılar olur!) [5].

Oysa Althusser'in şık bir kalem darbesiyle ışığa çektiği gibi Montesquieu'nün birinci plandaki derdi, Osmanlı veya İran'ın kendileri değildir. Onlar bir başka siyaset oyununa, kralın karşısında tutunmaya çalışan feodal sağ muhalefetin ayakta kalma mücadelesi için seçilmiş birer çarpıtılmış ayna, birer sahte imaj ve öcü rolünü oynamak için yetiştirilmiş birer oyuncudur onun gözünde.

İşte tam bu noktada Althusser bile öfkelenir. Bu karikatürün, Doğu despotizmi karikatürünün amacının korkutmak ve korkutuculuğu

3 Stephen J. Lee, *Aspects of European History*, 1494-1789,2. baskı. Routledge, 1986, s. 167.

4 Michael Curtis, "The Oriental despotic universe of Montesquieu", *Princeton Papers in Near Eastern Studies*, No: 3,1994, s. 1-33.

5 Montesquieu, *İran Mektupları*, Çeviren: Muhiddin Göklü, İstanbul, 2001, Anka Yayınları, s. 88-89. Keza bkz. *Kanunların Ruhu Üzerine I*, Çeviren: Fehmi Baldaş, Ankara, 1963, Milli Eğitim Basımevi, Çevirmenin önsözü.

nedeniyle öğretici olmak olduğunu haykırır dürüstçe. "Türklerin, Osmanlıların yakasından düşelim artık", derken bu, kralı korkutmak ve merkezî devletin içine girdiği "devleşme" yolundan geri çevirmek için ayarlanmış "korkuluklar"ın gayesini açıkça itiraf etmeye çağırmaktadır Avrupa düşüncesini; daha doğrusu dürüstçe günah çıkarmaya.

Despotizmden despotizme fark var

Terimleri, bir kavram şemsiyesi olarak ele almak yerine içine olur olmaz herşeyi tıkıştırdığımız birer zerzevat çuvalına çevirdiğimiz zaman, Braudel'in deyişiyle onlara herşeyi açıklatmaya kalkarken gerçekte hiçbir şeyi açıklayamaz hale getirdiğimizin farkına varamıyoruz. Nitekim bilim filozofu Karl Popper bir terim, bir teori, bir açıklama şeması eğer sınırlanmamışsa, herşeyi açıklamak iddiasıyla ortaya çıkıyorsa ona bilimsel diyemeyeceğimizi söylerken sonuna kadar haklıydı.

Aynı şey "despotizm" kavramının da başına gelmiş durumdadır. Terimi mutlaklaştırıp ona evrensel bir geçerlilik kazandırınca kavramın kendi içerisindeki farkları yalayıp yutan bir düzlük veya yüzeysellik hakim olmaya başlıyor. Bu da, aslında nüanslarda gizli olan pek çok derin anlamın buharlaşmasına, girift düşünme yeteneğimizin körelmesine, şablonculuk ve kolaycılığın beynimizin köşe bucağına bir hastalık gibi sirayet etmesine sebep oluyor. Bu sebeple tek bir despotizmden çok "despotizmler"den söz etmenin daha faydalı olacağını söylememiz gerekiyor.

Bir siyasî düşünce ansiklopedisinde [6] despotizmin en az 4 anlamı bulunduğu belirtiliyor:

1. Siyasî anlamda despotizm, ilkin M.Ö. 5. yüzyılda Helenler ile Pers imparatorluğu arasında vuku bulan savaşlar sırasında ortaya çıkmış. Ama ilk kavramsal formülasyonunu Aristo'ya borçluyuz terimin. Aristo'ya göre despotizm, Asyalı barbarlara has bir yönetim biçimidir. Böylece Asyalılar ile Avrupalılar arasındaki ilk kavramsal demir kapıyı koyanın İslâm felsefesinde "Muallim-i Evvel" diye anı-

6 David Miller (ed.), *The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought*, Blackwell 1998.

lan filozof Aristo okluğunu öğreniyoruz. Ona göre "tabiatı icabı köle" olan Asyalı sürüler, tek bir kişinin yönetimi altında yaşamaya alışkındır. Güçleri de bundan ileri gelir zaten. Lakin Yunanlılar (Helenler), akıl ve ruh bakımından üstün halklar oldukları için sonuçta Asyalı "köle sürüleri'ni yönetenler, Avrupalılar olacaktır! Böylece despotizm, bugün yaygın biçimde kullanılan ideolojik ve pejoratif bir kategori olarak daha Aristo'da ortaya çıkmış olur.

2. 16. yüzyıldayız. Dünyanın bakir topraklarını yağma için keşfe çıkanların sık sık Aristo'nun bu despotizmi meşrulaştıran tanımını hatırladıklarını görüyoruz. Köle ticareti, icazetini bu kadim despotizm takıntısından almıştır. Dünyayı hür ve barbar diye ikiye ayıranlar, mesela Makyavel ve Bodin, Hobbes ve Grotius Avrupa'daki "cumhuriyetlerin askerlerinin barbarlarınkinden daha faziletli olduğuna adları gibi inanmışlardır. Faziletli olanın köle ruhlu barbarları köleleştirmesi caizdir, bu inanca göre.

3. 17. ve 18. yüzyıllarda Fransa'da iki muhalif grup, Fransız aristokratları ile Huguenotlar (Protestan Fransızlar ki, bir kısmı Nantes Fermanı çıkmadan önceki işkenceler döneminde Osmanlı Devleti'nin şefkatli kollarına sığınmışlardır canlarını kurtarabilmek için), despotizm kavramını ilk defa olarak bir Avrupa devletine eleştiri olarak yönelten siyasî gruplardır. Böylece despotizm, Asyalı ve barbar halklara mahsus bir yönetim biçimi olmaktan çıkmış, Avrupalı sözde hür halkları idare edenler için de kullanılmaya başlanmıştır. Sonuçta bir "Batı despotizmi" ve bir de "Doğu despotizmi" şeklinde kavramın yapısında şaşılaşma alametleri başlamıştır. Montesquieu'nün Doğu despotizmi kavramı da işte tam bu ortamda neşv ü nema bulmuştur.

4. İsveç doğumlu Fransız liberali Benjamin Constant'ın ortaya attığı ve sonraları Tocqueville'in geliştirdiği despotizm rejiminin Fransız İhtilali sonrasında artık kadim anlamını yitirdiği tezi vardır. Despotizmi Avrupa siyaseti içine iyice sokan bu tartışmalar, "demokratik despotizm" veya "çoğunluğun tiranlığı" gibi ilginç tartışmalara yol vermiştir.

Bütün bunların devamında Hegel ve Marx'ın, Weber'in, J. S. Mill'in ve Wittfogel'in despotizm tanımları gelmektedir ki, onlar da ana akımdan pek fazla sapmadan despotizmi Doğu'ya mahsus bir 'taşlaşma', 'değişime direniş' ve 'durağanlık' sembolü olarak tanım-

lamışlar, onu Doğu toplumlarının kendi içinden yeni demokratik nüveler ve sivil toplum filizleri geliştiremeyişlerinin sebebi olarak görmüşlerdir.

Oryantalizm ile Doğu despotizminin "tehlikeli alâkaları"

Edward Said *Orientalism*'inde halihazır Doğu (Şark) kavramının bir inşa (fiction), daha doğrusu Avrupalı emperyal öznenin (fâil) kendi zihninde kurduğu ve sonra da dünyaya empoze ettiği bir imaj olduğuna işaret etmişti. Böylece sabit bir "Doğu" gerçeğinden çok Batılı muhayyilelerde asırlar içinde şekillenmiş ve ideolojik olarak çarpıtılmış bir "Doğu" hayalinden söz etmektedir bize.

Öyleyse işimiz daha zor demektir. Çünkü 'hakiki Doğu' ile 'hayalî Doğu'yu nasıl teşhis edip ayırd edeceğimize dair çok net bir ipucu uzatmaz bize Said. Sadece böyle bir kurgunun varlığını teşhis eder ve bu kurguyu oluşturan aktörlerin (Oryantalistlerin) belli başlılarını inceleyerek kendisinden sonra alabildiğine gelişecek olan bir eleştiri geleneğinin ilk taşlarını temele koyar.

Lakin Said'in bakışında Doğu, tek taraflı olarak Batı'da inşa edilmiş ve geliştirilmiştir. Şerif Mardin'in dediği gibi, Doğu despotizmi konusuna girmese de, Said'in dünyasında Doğu neredeyse gerçekliği sadece Batı'ya hasredilmiş ve münhasıran Batı'yla ayakta duran bir kimlik çıkmazına saplanmış durumdadır. Doğu despotizmi de aynı şekilde Batı'da imal edilmiş ve sonra dünyanın her tarafına servis yapılmış bir paket düşünce gibidir.

Arif Dirlik, *The Postcolonial Aura*'da Said'in bu düşüncesine ince ve şık bir eleştiri getirirken, Said'in sadece dışarıdaki Oryantalistleri düşündüğünü, "içimizdeki" Oryantalistleri görmezden geldiğini belirtir. Said'in Oryantalizmi bir "şey", olmuş bitmiş bir vakıa gibi ele aldığını, oysa Oryantalizmin halen sürmekte olan bir sürecin adı olduğunu belirten Dirlik, böylece Oryantalizmin yerli işbirlikçileri kısmına ağırlık vermemizi ister. Eğer, der, Oryantalizmin yerli işbirlikçileri olan Doğuluların gayretleri olmamış olsaydı, Oryantalizm bu kadar fütursuzca ve kolaylıkla yurt edinebilir miydi kendisine

Doğu'da? Sonuç olarak Dirlik, Oryantalizmin doğuş ve uygulanışına Asyalı aydınların nasıl destek verdiklerini ve bu bakışın kendi toplumlarına benimsetilmesi için nasıl canla başla çalıştıklarını Çin örneğinden yola çıkarak ayrıntılı bir şekilde işler.[7]

Arif Dirlik'in bu vurucu tesbiti işimizi bir parça kolaylaştıracaktır. Çünkü Doğu despotizmi gibi pejoratif ve aşağılayıcı bir terminolojinin bizzat Doğulu aydınlar tarafından hiçbir eleştiriye tabi tutulmadan kendi toplumlarına nasıl tatbik edildiği, kendi değerlerini bir Batılı öznenin gözünden yeniden düzenleme ve bunu dosdoğru bir "özgürleşme" ve "modernleşme" söylemi altında yapma alışkanlığının nasıl kazanıldığı, yeterince ilginç bir boyutunu teşkil etmektedir konunun.

Buna göre, Çin kültürünün eşyalaştırılması ve donuk, taşlaşmış bir halde sunuluşu, onun ancak Batılı insanlara birer ticari meta olarak pazarlanması (kültürümüzün ve tabiatımızın 'satılması' lafları şu günlerde yabancımız olmasa gerek), bu kendisini kendi eliyle Doğululaştırma, Oryantalize etme yarışının bir cephesini oluşturur. Öbür cephesini ise kendini aşağıladıktan sonra Batılı üstün ırkı, onun toprağını, onun kültürünü yüceltme ve ancak onun üstün vasıflarına sahip olursa kendisinin de üstün ve hür ve "bir kafası olan" toplum haline gelebileceğini zannetme sevdası oluşturmaktadır. Sözün özü, bir zamanlar Hegel'in Doğuluları içerisine kıstırmak istediği o kültürü donmuş ve değişmeyen toplumlar skalasına şimdi "biz" artık kendi elimizle oturmak için kıyasıya bir yarış içine girmiş bulunuyoruz.

Oryantalist projenin bu başarısına hayran olmamak kabil mi?

Allah'tan Avrupa'da "Aydınlar" var!

Doğu despotizmi kavramına yönelik iki müthiş eleştiriyi nedense ıskaladı Türk aydını. Üstelik bunlardan birisi Türkçeye tercüme edildiği halde Oryantalizm örümceğinin ağlarından pek fazla farkedilemedi galiba.

Lucette Valensi, *Venedik ve Bâb-ı Âli* adlı yetkin ve çarpıcı çalışmasında İstanbul'daki Venedik elçilerinin raporlarından yola çıkarak

7 Arif Dirlik, *The Postcolonial Aura: Third World Criticism in the Age of Global Capitalism*, WestviewPress 1998.

Avrupa'da "Despot" kavramının adım adım nasıl inşa edildiğini göstermeyi başarıyor. Önceleri Makyavel ve Bodin'de gördüğümüz gibi, Osmanlı Padişahı'na Despot, Osmanlı nizamına da despotizm adının verilmediğini, tam tersine, Osmanlı yönetiminin gücünden, parlaklığından, ileriliğinden söz edildiğini belirten Valensi, 17. yüzyılla birlikte Venedik elçilerinin söyleminde ciddi bir kırılmanın başladığını tesbit ediyor. 17. yüzyılda "Büyük Türk" (*Grand Turc*) ifadesinin "Despot" haline gelmesindeki tuhaflığa işaret eden yazar, 'Aristo'dan beri bilindiği halde Venedikliler neden 16. yüzyıla kadar Osmanlı padişahlarını yere göğe sığdıramıyorlardı da, 17. yüzyıldan itibaren onu küçültücü ve aşağılayıcı bir başka söyleme geçmek ihtiyacını duydular?' sorusunu sormaktadır haklı olarak. Besbelli ki 17. yüzyılla birlikte Venediklilerin Osmanlı'ya bakışında bir şeyler değişmiştir. Sözlerini şu veciz ifadelerle bağlıyor Valensi:

> Sonuçta elçiler, sonra da Montesquieu bir eski Yunan kavramına Büyük Türk cübbesi giydirmiş oluyorlar. Sözün doğrusu, o zaman bizden uzaklaşmış değil. Katıksız, arı iktidar fantasması peşimizi bırakmıyor, görünümden görünüme giriyor. [8]

Valensi'ye göre Doğu despotizmi, Batı'nın iktidar fantasmasını tatmin etmek uğruna kendisi dışındakilere, Doğululara yansıttığı bir imajdan ibarettir. Ama sonuçta Batı'nın kendi mutlak iktidar tutkusunu ele veren bir imajdır bu. Osmanlı kadar güçlü bir imaja sahip olma tutkusunun ateşlediği bir imaj yangını daha doğrusu...

İkinci başvuracağımız yazar, Fransız edebiyat tarihçisi Alain Grosrichard, *The Sultan's Court* adıyla İngilizceye tercüme edilen kitabında Edward Said'in eksik bıraktığı bir alana, Osmanlı Devleti'ne yöneltiyor dikkatimizi.

"17. yüzyıl sonundan bu yana ve bütün 18. yüzyıl boyunca Avrupa'da bir hayalet dolaşır: Despotizmin hayaleti" der Grosrichard. Doğu despotizmi kavramının sadece bir korku ve bunun sonucunda gelen bir çarpıtma işlemi olduğu tezine önemli bir ilavede bulunan yazar, onun aynı zamanda bir 'arzu fantazması' olduğunun altını

8 Lucette Valensi, *Venedik ve Bâb-ı Âli: Despot'un Doğuşu,* Çeviren: A. Turgut Arnas, İstanbul 1994, Bağlam Yayınları.

çizer, özellikle Batı'daki harem tasvirlerinde öne çıkan bu 'arzu fantazması'nın, Doğu saraylarında yüzlerce kadını olan bir Despot hayal ettiğini ve bu fantezisini Doğu'nun en güçlü temsilcisi olan Osmanlı padişahına yönlendirdiğini belirtir. Despot nasıl Avrupalının iktidar tutkusunu ele veren bir icatsa, Harem de şehvet tutkusunu ele veren bir fantezidir." [9]

Voltaire ise çağdaşı Montesquieu tarafından sunulduğu haliyle despotizm kavramının "saçma" olduğunu, çünkü tekbir kişi tarafından yönetilen bir 'sürü' şeklindeki rejimin var olamayacağını, olsa bile çok kısa bir zamanda çökeceğini belirtir. Despotik bir yönetim yoktur, çünkü varolamazdı. Böyle bir yönetimin var olduğu veya varolabileceği iddiası, büyük bir yalandan ibarettir Voltaire'e göre.

Voltaire'in yüzyıllarca önce gülüp geçtiği ve saçma ve düzmece olduğunu sıradan bir zekâ sahibinin bile kavrayacağı bir açıklıkta anlattığı despotizm kavramı, başta da belirttiğim gibi açıklamaktan çok örtmeye, izah etmekten çok herşeyi birbirine karıştırmaya yarıyor sadece. Oysa fantezi ve şablonlarla idare etmek yerine, gerçekten geçmişi anlamaya yöneltsek zihin mesaimizi, sanırım çok daha hayırlı bir iş yapmış oluruz. Çünkü bu hayırlı mesai bize geçmişimizin "yabancı bir ülke" olmadığını anlatmakla kalmayacak (bazıları için öyle olsa bile), aynı zamanda bugünümüze ve yarınımıza ilişkin sağlam ipuçlarını da tutuşturacaktır elimize.

Nitekim Voltaire, bütün günahlarına rağmen Montesquieu'nün şahsında bugün Montesquieuleşmiş zihinlere 'Osmanlı gerçeği'ni şu sözlerle çakıyordu:

> Türkler yalnız hür olmakla kalmazlar, aralarında asalet bakımından herhangi bir ayrım yaptıklarına da şahit olunmaz. Onların bildikleri tek fark, işe yararlık noktasındandır.

"Doğu despotizmi" gibi buram buram Avrupa fantazyası kokan bir hayaleti, gerçeğin ta kendisi olarak alıp neleri örttüğüne gözlerimizi kapatma devri artık sona ermeli, bu tür ithal kavramlar karşısında dikkatimizi bir süngü gibi her zaman dik tutmayı bilmeliyiz.

9 Alain Grosrichard, The Sultan's Court: European Fantasies of the East, Verso, 1998.

17

Batı'nın üstünlüğü tezi, emperyalizmin gerekçesi mi?

> Tarihte bir son yoktur. Tarih son bulmaz. Sık sık sürpriz yaptığı doğrudur. Ama her zaman şaşırtıcı sonuçlar doğurmaz. Bu kadar sık şaşırmamızın nedeni, tarihi yeterince iyi incelemeyişimizdir.
>
> **Jean-Paul Roux**

Batı'da iktisat ilminin kurucularından sayılan Adam Smith, 1776 yılında kaleme aldığı *Ulusların Zenginliği* adlı kitabında şaşırtıcı bir tespitte bulunuyor ve Çin ve Hindistan'daki manüfaktür üretiminin Avrupa'dakinden geri olmakla birlikte bir çok Avrupa ülkesinden pek de geri olmadığını itiraf ediyordu. Kitabındaki ifadesi aynen şöyle:

> [A]yrıca manüfaktür ürünü imal eden zenaat ve iş-kollarında Çin ve Hindistan Avrupa'dan geri olmakla birlikte, *Avrupa'nın herhangi bir ülkesinden çok da geri gibi görünmemektedirler*. (altlarını ben çizdim- M.A.)

Öte yandan bugün yaşayan biz güya Avrupalı olmayanlar, bırakın 18. yüzyılı, 16. yüzyılda bile Avrupa'nın, dünyanın en ileri ve en iyi üreten uygarlığı olduğunu canla başla savunuyoruz, hatta bu durumun birazcık farklı olabileceğini kabul dahi edemiyoruz, canı

1 Adam Smith, *Ulusların Zenginliği*, Çeviren: Ayşe Yunus ve Mehmet Bakırcı, İstanbul 1985, Alan Yayıncılık, s. 175.

sıkılanlar bile oluyor ezberledikleri gerçeğin farklı kılıklarda karşılarına çıkmasından. Adam Smith'den fazla Adam Smithci olmuşuz sizin anlayacağınız.

O zaman kitabımızın başından beri açık veya örtük olarak ısrarla sorduğumuz o soruyu yineleyelim:

Peki Avrupa tarihine bu şaşı bakışların sebebi ne ola?

Bir yanda Avrupalılar kendi 'devrim'lerini mahcup bir edayla anlatırken, Avrupalı olma yolundaki güruh, neden bu denli yakıcı bir ihtirasla Avrupa'nın başarısının bir 'mucize' olduğunu gönüllü olarak kabullenme ve kabullendirme kavgası içindedir? Bu bir "Mankurtlaşma", yani gönüllü kölelik mantığı mıdır yoksa yarınından olduğu gibi dününden de ümidini kesmişlerin psikolojik küskünlüklerini geçmişlerine yansıtma gayretkeşliği mi?

Kitabımızı teoriye boğmadan şunu söyleyelim ki, ancak sömürgelerde böyle bir bakışla tarih okutulur? Oysa bildiğimiz kadarıyla (acaba onu da doğru mu biliyoruz?) Türkiye bir sömürgecilik deneyimi yaşamamıştır. Öyleyse bu kendini reddediş heyecanı neden?

Şundan:

Beyinlerimiz ilköğretim sıralarından itibaren "keşifler", "icatlar", "Rönesans", "Reform", "Aydınlanma", "Bilimsel Devrim", "Sanayi Devrimi" gibi bir sürü takoz bilgiyle tıka basa doldurulmuş durumdadır. Bir kere o yaşlarda bu bilgileri veri almaya başlayınca, kafanız ikiye bölünüyor. Bir siz varsınız ki hiç iç açıcı bir durumunuz yok. Bir de "Batı" var ki, dünya ona hayran, o da kendisine.

Bu şablona kafanızı sokunca dünyanın diğer bölgelerinde neler olup bittiği, buralardaki kıpırdanışlar, pırıltılar, keşifler nihayetinde sonuçsuz çabalar olduğu için sizi bir türlü ilgilendirmiyor ve daima skora, kazanan tarafa, yani Avrupa'nın (daha genel olarak da 'Batı'nın) zaferine takılıp kalıyor gözünüz. Hayranlık bürüyor zihninizi. Ama ille de söylememi istiyorsanız, hayranlıktan bir *Batılılık* çıkmaz, çıksa çıksa *Batıcılık* çıkar. Bizde de olan budur zaten.

Batı bir zafer tablosu, Doğu bir hezimet çukuru. Denklem böyle çarpık kurulunca elbette "Aydınlanma Çağı"nın, yani 18. yüzyıl İngil-

tere'sinin gerçek resmi bir türlü posta kutumuza düşmeyecektir. İşte bir İngiliz tarihçinin 18. yüzyıl İngiltere'siyle ilgili çarpıcı tespitleri:

18. yüzyılın büyük bölümünde biz durağanlıktan (*stagnation*} başka bir şey görmüyoruz. Hiçbir hedefi olmayan savaşlar görüyoruz ve hiçbir yeni siyasî fikrin faaliyette olduğuna şahit olmuyoruz. Fransa'da aynı dönem daha ihtişamsızdır ama birliğe sahiptir; bu yüzden anlaşılırdır; onu tek bir sözle ifade edersek "Devrim'in ayak seslerinin duyulduğu çağ" diye tanımlayabiliriz. Fakat İngilizlerin 18. yüzyılları nedir ve onda gelen şey nedir? Çoğu Fransa'ya karşı gerçekleşen tüketici savaşlar.

Prof. Seeley, bizim hayranlık duyarak anlattığımız İngiltere'nin 18. yüzyıldaki akıl dışı savaşlarını anlatırken, lafı Hindistan'a getiriyor ve bakın orada ne ilginç bir belirlemede bulunuyor. Okuyoruz:

> Büyük İskender'in Amirali Nearchus ile Vasco da Gama arasında hiçbir Avrupalı komutan Hind Okyanusuna açılmamıştır. Oysa Araplar, daha Hz. Ömer zamanında Sind'e deniz seferleri açmış bulunuyorlardı.[2]

Ne olsa güzel oyun ve goller değil, maçın kazanılıp kazanılmadığı önemlidir. Maçlarda da öyle demiyorlar mı: Hatice'ye değil, neticeye bak!

Öyleyse Marshall Hodgson, John Hobson ve James Blaut gibi birinci sınıf Batılı tarihçilerle sesimizi gürleştirmenin tam zamanıdır:

Avrupa, Asya'ya gecikmeli olarak yetişecek, onlar karşısında uzun süren geri kalmışlığın ezikliğini ancak 1800'lü yıllarda aşacaktır. Avrupa kıtası, o kadar uzun süre dünyanın diğer kısımlarındaki gelişmelerden uzakta ve olan bitenlere o kadar seyirci kalmıştı ki, ancak şu meşhur "Keşifler Çağı"yla bir parça nefes alma imkânını bulabilmiş ve dışarıya açılmaya başlamıştı. Bu açılma da, şans eseri, Asya ekonomilerinin tarihlerinde pek çok defa vuku bulmuş olan konjonktürel bir duraklama ve gerileme anına denk gelmiş, İslam ve Çin dahil Doğu medeniyetlerinin başlattıkları bir 'küreselleşme dalgası'nın üzerine Avrupa. (Çin daha önce mücadeleden çekilmiş

2 J. R. Seeley, *The Expansion of England*, Bielelfeld ve Leipzig 1937, Velhagen & Klasing, s. 110.

ve içe kapanmıştı. Muazzam donanmasını limanda çürümeye terk etmişti. [3]

İşte Avrupa kendi başlatmadığı ama önünde hazır bulduğu bu 'küresel dalga' ve Çin'in devreden çıkması gibi konjonktürün yardım ettiği avantajlar sayesindedir ki, kıyıda köşede kalmaktan kurtulup küresel ekonominin motoruna geçebilmiştir.

Bu arada Hodgson, çoğumuzun Avrupa'nın büyüsü karşısında düştüğü tehlikeli bir tuzağa dikkat çekiyor. Ona göre *modern dünya* ile Batı, aynı şeyler değildir. Modernlik dediğimiz süreç, Afrika, Asya ve Avrupa'nın yüzyıllar boyu beraberce inşa ettikleri ortak bir oluşumdu. Bu oluşumun muhtemel galiplerinin Çin veya Osmanlı olması beklenirken sürpriz bir aday (Avrupa) aradan sıyrılarak modernliğin çalkalanmaktan sıkışan şişesinin patlamalarını kendi toprağını taşıdı ve hasadını toplamayı bildi. Yüzyıllar süren bir hazırlık döneminden kârlı çıkan bölge, fırsatları değerlendirmeyi bilen ve bir katalizör rolü oynayan aktör, Avrupa olmuştu.

Modernliğin oluşumunu sağlayacak asgari şartlar Avrupa'da bir şekilde birbirine kavuştu ama kavuşmayabilirdi de. Tarih başka türlü bir yola girebilirdi. Avrupa seçeneği kaçınılmaz değildi. Bir başka deyişle, modernlik Çin'de veya İslam âleminde de ortaya çıkabilirdi (tabii oralara mahsus görünümleriyle). Olmadı. Ancak Asya ve Afrika'nın getirdiği muazzam bilgi birikimi ve sirkülasyonu ile ticaret ağı olmasaydı, Avrupa'daki 'büyük dönüşüm' hayal dahi edilemezdi.

Şimdi Hobson'ın itirazlarını takip edelim:

Hem Batı'nın yükselişinin, hem de Doğu'nun durgunluğunun kaçınılmazlığı nasıl mümkün olabilir? Doğu-Batı ayrımının konforuna dalmış bulunan bilim adamları, şu kaçınılmaz cevapla çıkarlar karşımıza: Yalnız Batıdır ki, hamle yapacak kurnaz ve ilerici özelliklere sahipti ve bu değerler Doğu'da daha başından itibaren eksikti. Bu

3 Batı hegomanyasından önce iki önemli değişim yaşanmıştı Hint Okyanusu'nda. Birisi Çin'in içe kapanması, İkincisi Osmanlı Devleti'nin Yavuz Sultan Selim döneminde Hint Okyanusu'na bu defa karadan ulaşmasıydı. 1516-1517 Memluk seferinin gerçek amacı buydu. (Janet Abu-Lughod, "Süreksizlikler ve süreklilik", Derleyenler: Andre Gunder Frank ve Barry K. Gillis, Dünya Sistemi, Çeviren: Esin Soğancılar, Ankara 2003, İmge Kitabevi, s. 521 vd.)

cevap, bizi zorunlu olarak kurnaz ve ilerici liberal Batı'nın kapitalist modernliğe doğru ilerlemesine imkân verirken, gerici, despotik Doğu'nun durağanlık ve kölelikle malul olduklarını ve bu yüzden modernliğe ulaşamayacakları iddiasına götürür.

İlerici bir Batı karşısında gerici bir Doğu kavramlaştırması, bizim bütün dikkatimizi Batı'daki gelişmelere odaklar ve Doğu'daki gelişmeleri görmezden gelmemize veya fark etsek bile önemsememize sebep olur. Hobson'ın temel tezi şudur: Batı'nın yükselişinde hiçbir şey kaçınılmaz değildir, zira Batı, Avrupa merkezci bakışın kabul ettiği gibi kurnazlık ve ilericiliğin mutlak adresi değildir. Eğer 500 ile 1800 arasındaki dönemde daha ileri olan Doğu'nun yardım eli uzanmasaydı, Batı, modernliğe giden çizgiyi hiçbir zaman aşamazdı.

John Hobson'ın şu kendinden emin, ağırbaşlı sözlerini bir Doğulunun söylemesini ne kadar isterdim:

> Bu nedenle bizim Batılı düşüncemizin büyük bölümü bilimsel ve objektiflikten uzak olup Batı'nın önyargılı değerlerini yansıtan tekgözlü bir perspektife saplanıp kalmıştır ve araştırmacıyı, zorunlu olarak resmin bütününü görmekten alıkoyan Bu, Blaut'un 'Avrupamerkezci tünel tarihi' dediği şeyin bir benzeridir. Dünyayı daha kapsayıcı olan çift göze sahip bir perspektifle gördüğümüzde kim bilir neler çıkacaktır karşımıza? [4]

Unutmayalım ki, Vasco da Gama, bin bir zahmetle Ümit Burnu'ndan dolaşıp Hindistan'ın Kalküta limanına indiğinde orada İspanyolca konuşan Tunuslu bir Müslüman tüccarla karşılaşmış ve pek şaşırmıştı.[5] Haklıydı, çünkü bu bölgeyi bilmeyen ve ulaşmakta güçlük çeken tek medenî kıta, Avrupa'ydı.

Burada sormamız gereken doğru soru şu olmalıdır: Batı neden bu kadar geriydi ve arayı kapamak için neden bu denli çok çabalamak zorunda kaldı? Hatta Vasco da Gama'nın Hindistan'daki Kalikut Kralı'na hediye olarak verdiği kumaşların kalitesizliği, karşı tarafta

4 John M. Hobson, *The Eastern Origins of Western Civilisation*, Cambridge 2004, Cambridge University Press, s. 19.

5 Josep Fontana, *age*, s. 153.

gülüşmelere neden olmuş, ta oralardan hediye diye bunları mı getirmişler, diyerek Avrupa'nın geriliğine acımışlardı.[6]

Soruyu böyle sorarsak, belki bugünkü durumumuzun daha sağlıklı bir fotoğrafını çıkartabilir ve işe nereden başlayacağımızın anahtarını aydınlık yerde arayabiliriz. Unutmayalım ki, Nasreddin Hoca'nın o ünlü fıkrasında sevgili Hoca, anahtarını karanlığın doldurduğu evde arayacağına, aydınlığa çıkıp aramayı tercih etmişti. Biz de karartılan, susturulan ve aşağılanan, gözümüzden düşürülen tek-gözlü tarih alanında değil, iyi kötü aydınlığın bulunduğu çift- gözlü tarih alanında aramalıyız evimizin anahtarını.

Baksanıza, Avrupa'daki halklara (mesela Nazilerin Yahudilere) veya Avrupalıların desteklediklerı azınlıklara (mesela Osmanlıların Ermenilere) yapılanlar 'soykırım' olarak nitelendirilirken, Avrupalıların başka halklara (mesela Avrupalı Yahudilerin Filistinlilere) yaptıkları ya zorunlu operasyonlar veya 'temizlik' şeklinde gerekçelendirilmektedir. Aime Cesaire'nin haklı olarak dediği gibi Hitler eğer aynı soykırımı Araplara veya Afrikalılara karşı yapmış olsaydı, Avrupa'dan belki de Napolyon kadar 'normal' bir kahraman diye iltifat görecekti. Ama Hitler'in tek suçu, soykırımı Avrupa'da ve özellikle Yahudilere karşı uygulamış olmasıydı.[7]

6 Claude Alphonso Alvares, *Homo Faber: Technology and Culture in India, China and the West: 1500-1972*, Yeni Delhi, 1979, Allied Publishers Private Limited, s. 141 vd.

7 Sophie Bessie, *Western Supremacy: The Triump of an Idea?*, Fransızcadan İngilizceye çeviren: Patrick Camiller, London ve New York 2003, Zed Books, s. 52-53.

18

Sinderella'nın kanlı ayakkabıları nasıl makaslandı?

Dünyada bilinmeyen geçmiş dışında yeni bir şey yoktur.

Harry Truman (*Eski ABD Başkanı*)

Yıllar önce yaptığım bir araştırmada kötülük ve şeytan motiflerinin Batı kültüründe sadece Karanlık Çağlarda değil, Aydınlanma Çağı'nda, hatta modern çağda da, ne kadar geniş bir etkinlik alanına sahip bulunduğunun altını çizmiştim. Oysa 'bizatihi kötülük' (*mahzâ şerr*) kavramı, Müslüman zihnine o kadar uzak ve yabancıdır ki, bu yüzden bir kısım Batı kökenli korku filminin bizdeki uyarlamalarının gişe hasılatları fiyasko denilecek denli düşük kalmıştır. Sonuçta Şerif Mardin'in bir yazısında vurguladığı gibi Batı insanının ruhunun derinliklerine işlemiş bulunan şeytan korkusu, bizim için efektler düzeyinde şaşırtıcı bir fantastik dünyadan ibaret kalmış, bir türlü iç dünyamızın derinliğine nüfuz edememiştir.[1] Nitekim Blatty'nin çoksatan romanından uyarlanan *Şeytan* filmi dünyada gişe rekorları kırarken, ondan Türkiye'ye uyarlanan Metin Erksan'ın çektiği bir *Şeytan* filmi tam bir fiyasko ile sonuçlanmıştır.

Aynı şeyi şimdi masalların dünyasında göreceğiz.

Batı Hıristiyan dünyasının masalları, Batılılaşma maceramız içerisinde dilimize aktarılmış ve dünyanın birçok yerinde olduğu gibi

1 Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İstanbul 1993, İletişim Yayınları, s. 255-265,

okul kitaplarına kadar girmiş bulunuyor. Hepimiz büyülü resimleri Batılı ressamlar eliyle yapılmış masal kitaplarını çocukluğumuzda okumuş ya da sinemaya, çizgi filmlere uyarlamalarını seyretmişizdir. Mesela Sinderalla, mesela Kırmızı Başlıklı Kız, mesela Pamuk-Prenses ve Yedi Cüceler...

Peki bu masalların Avrupa'daki asıllarıyla bizdeki masallarının farklı olduğunu ve bizim çocuk kitabı basan yayınevlerinin bir tür otosansür uygulayarak masalların masumiyetine aykırı düşen, şiddet ve hatta "vahşet" içeren bölümlerini mecburen makasladıklarını biliyor muydunuz? Bizde mutlu son ile biten birçok masalın aslı, bırakın çocukları, yetişkinlerin bile içlerinin kabul edemeyeceği vahşet sahneleriyle doludur.

İşte örneklerden birkaçı:

Kül Kedisi Sinderalla, Grimm Kardeşler'in çocuk edebiyatına kazandırdığı masallardan. Masalın konusunu tekrarlamaya gerek yok, zira hepiniz iyi kötü biliyorsunuz.

Sinderalla'ya âşık olan Prens'in babası kral hazretleri bir buyrultu çıkarır; onun, altından mamul ayakkabısının tekini, bütün ülkenin evlenme çağına gelmiş kızlarının denemesini emreder. Ta ki ayakkabının gerçek sahibini buluncaya kadar. Sıra Sinderalla'nın üvey kız kardeşlerine gelir. Bizde yaygın olan anlatıma göre her iki kız da ayaklarını ayakkabıya girmesi için zorlar; fakat ayakları sığmaz.

Ne var ki, masalın aslı böyle değil. Nasıl mı? Biraz daha kanlı(!) sadece.

Üvey kardeşlerden birisinin başparmağı ayakkabıya sığmaz, o da başparmağını bir bıçakla keserek ayağını sokmayı başarır; fakat akan kan biraz sonra onun foyasını meydana çıkarır. Diğer üvey kardeşin ise topuğu sığmaz, o da topuğunu keser, fakat onun da foyası birazdan ayakkabının içi kanla dolunca ortaya çıkar.

Neticede ayakkabının gerçek sahibi Sinderalla, ayakkabı ayağına uyunca Prens ile evlenir. Düğün töreninde Sinderalla'nın iki omuzuna konan beyaz güvercinler, bütün dünyada barış sembolü iken adeta birer canavar kesilir ve zaten biri başparmağından, öbürü de topuğundan olmuş iki kız kardeşin gözlerini oyarlar. Böylece Sinderalla'ya yaptıkları kötülüğün cezasını fazlasıyla çekmiş olurlar.

Bir alıntı yaparak kuşların göz oyma becerilerini Grimm kardeşlerin dilinden okuyabiliriz.

> Genç nişanlılar kiliseye giderlerken, üvey kızkardeşlerden büyüğü sağda, küçüğü solda yürüyormuş. Güvercinler bunların birer gözlerini gagalayıp oymuşlar. Dönüşte büyük kız solda, küçük kız sağda yürüyorlarmış. Bu sefer de güvercinler öbür gözlerini gagalayıp oymuşlar. Böylece kızlar kötülüklerinin, ahlâksızlıklarının cezasını ömürlerinin sonuna kadar kör olarak çekip durmuşlar.[2]

Pamuk Prenses masalında ise "esas kız", kralın oğluyla evlenir. Onların evlenmesini engellemeye çalışan Prens'in üvey annesi (kraliçe) hiçbir şeyden habersiz saraydaki düğüne katılır. Onları dans ederken görünce şaşkınlıktan donakalır. Bu sırada kralın emri üzerine uşakları kendisine, kor haline getirilmiş bir çift demir takunyayı zorla giydirir ve ölünceye kadar çırpınarak dans ettirirler.[3]

Cadı tipi ve cadı avcılığından kalma ateşle terbiye işkencesi bu masalda da bütün görkemiyle canlandırılıyor. (Bir ara bu cadı avcılığını da konuşuruz nasipse.)

Bir de "Korkmayı Öğrenmek İsteyen Çocuk Masalı" vardır Grimm Kardeşler'in. Baştan aşağı ateş, ölüler, işkence, idam, ikiye bölünmüş insanlar, kafataslarıyla top oynamalar, tabutlar ve hayaletlerle dolu olan bu masalın nasıl olup da bir "masal" kabul edildiğini doğrusu anlamakta epeyce zorlandım. Zira Blatty'nin *Şeytan*'ı bile bu kadar gaddarca yazılmış değildir.

Burada çocuk adeta şeytanî bir güçle donatılmıştır: Çocuğun şeytanlaşmasıdır gördüğümüz -ve anlayamadığımız- hadise. Sürekli "Ah, bir korkabilsem!" diyen bu çocuğun iki siyah kediyi mengenesine sıkıştırarak işkenceyle öldürdüğü sahne, gerçekten de Engizisyonu andırmaktan öte, onun doğrudan bir izdüşümü olarak karşımıza çıkmaktadır. [4]

Çocuklar gibi saflığın Ashab-ı Kehf mağarasında uyuyan "huzur adaları"na bunlar nasıl okutulur?

2 J. Grimm-W. Grimm, *Masallar I*, Çeviren: Kemal Kaya, Ankara 2001, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 87

3 Age, s. 44-45.

4 Bu yazıda *Grimm Masalları*'nın haricinde Süreç dergisinin 1981/1, Sayı: 5'te çıkan "Batı Çocuk masallarında 'vahşet' öğesi" adlı çarpıcı bilgiler içeren çalışmadan da yararlandım. Derleyen: Ayişe A. Biderman.

Hansel ve Gretel

Yoksul bir oduncunun çocukları olan Hansel (oğlu) ve Gretel (kızı), üvey annelerinin isteği üzerine ormana götürülürler; fakat Hansel, topladığı küçük taşları yol boyunca yere attığı için dönüş yolunu kolayca bulurlar, İkinci seferde, üvey anne Hansel'in taş toplamasını engeller, bu yüzden Hansel cebindeki ekmek parçalarını yola bırakır; oysa bunları kuşlar yiyecek, onlar da ormanda kaybolacaklardır.

Ormanda gezerken pastadan evi olan ihtiyar kadına/cadıya tutsak düşerler. Cadı, Hansel'i fırında pişirip yemek ister; fakat bir hata sonucu kendisi ocağa düşer ve yanarak can verir. Çocuklar da kadının hazinesini alarak evlerine dönerler, Çocukların serüveni sırasında üvey anne de ölmüştür. Sonunda babalarıyla mutlu bir şekilde yaşarlar.

Bu masalda ihtiyar kadının cadıyı temsil etmesi ve yanarak can vermesi tamamıyla Ortaçağda Batı'da yaşanmış olan engizisyon zulmüyle paralellik göstermektedir. Üvey anne de daima dışarıdan aile içine girmiş "kötülük" unsurunu simgelemektedir. *

* J. Grimm-W. Grimm, *Masallar I*, s. 88-100.

19

Matbaanın mucidi Gutenberg miydi?

> Avrupa'da hareketli metal tipte matbaanın icadı genellikle Gutenberg'e izafe edilmektedir- tıpkı buhar makinesinin Watt'a izafe edildiği gibi. Ne var ki, Watt, buhar makinesini icat etmiş olmayıp onu neredeyse yeni bir icat denilecek kadar mükemmelleştirmiştir. Gutenberg'in matbaa için yaptığı da böyle bir şeydir. O matbaa makinesine pratik ve bilimsel bir temel kazandıran ilk insandır.
>
> **Daniel B. Updike**[1]

Şu matbaanın icadı ve ülkemize girişi konusuna bizim kadar takmış başka bir memleket var mıdır acaba? Matbaa, ileri, gelişmiş Avrupa medeniyetinin sembollerinden biri sayılırken, bizim bu icadı 270 yıl gibi oldukça uzun sayılabilecek bir süre sonra kullanmaya başlamış olmamızı, "geri kalmışlığımızın" baş sorumlusu ilan eden değerli fikir mahsullerine neredeyse adım başı rastlıyoruz.

Türkiye'ye matbaanın geç gelişinin ne din adamları, ne de devlet adamları eliyle engellendiğini; bunun çok daha karmaşık ve kökleri toplum yapımızda yatan sebeplerinin bulunduğunu; bugün bile Türk halkının okuma - yazma oranındaki düşüklüğün zaten matbaanın

1 Daniel B. Updike, Printing Types, Cambridge 1951, Harvard University Press, s.1-3'den aktaran: Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Ankara 1959, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayımları, s. 14.

neden ülkemize geç geldiğini yeterince açıkladığını yazmıştım bir seferinde. [2]

Burada ise matbaanın mucidi sayılan kişi hakkında bazı ilginç ayrıntılara eğileceğim.

Bilgide küreselleşmenin başlatıcısı kabul edilen Johann Gutenberg, aydınlattığı yüzyılların aksine, hayatı ve buluşu hakkında pek de berrak bilgilere sahip olmadığımız meçhul biridir.

Almanya'nın Mainz Başpiskoposluk bölgesinde yaşayan bir ailede dünyaya geldiği bilinen Gutenberg'in hayatının sadece bazı sahneleri hakkında malumatımız bulunuyor. Asıl mesleği, kuyumculuk veya mücevher-tıraşlıktır. Sonraları gittiği Strazburg'da bir basımevine ortak olduğunu da biliyoruz.

Gutenberg, basımevinde çalışmaya başladığı zaman matbaacılığın yavaş ilerleyen ve aşırı emek isteyen bir iş olduğunu gördü. O zamanki baskı tekniğine göre, her yeni sayfa için yeni bir kalıp oluşturmak gerekiyordu. Ağaç kalıplara oyulan bu sayfalar işi bitince atılıyor, bu defa yeni sayfa için yeni bir kalıp hazırlamaya geçiliyordu. Gutenberg, ilk defa olarak alfabenin her harfi için ayrı metal kalıplar hazırlamanın yollarını araştırmaya başladı.

Ne var ki, üstesinden gelinmesi gereken bazı engeller de yok değildi. Mesela, düşük ısılarda eriyebilecek bir alaşım bulmak gerekliydi, ta ki harf kalıplarına kolayca dökülebilsin. Ayrıca, mürekkep de o şekilde olmalıydı ki, metalden kâğıda kolayca basılabilsin. Peki kâğıt üzerine bu izleri geçirebilmek için hangi gücü kullanmalıydı? Gutenberg'in aklına, üzüm ezmekte kullanılan bir presi matbaacılığa uyarlama fikri geldi.

Ne var ki, bunları gerçekleştirecek sermayeden yoksundu ve bu buluşuna yatırım yapacak ensesi kalın bir sermayedarı bulması gerekiyordu.

Mainz'a geri dönen Gutenberg, 1448'de, kuyumcu ve avukat Johann Fust'u buldu. Onu ikna etmek için önce teknik problemleri halletmeyi başardı. Fust'tan iki defa borç para aldığını biliyoruz.

2 Bkz. M. Armağan, *Osmanlı: İnsanlığın Son Adası*, İstanbul 2003, Ufuk Kitap.

Fakat daha ilk kitaplarını basar basmaz Gutenberg ile Fust'un arasının açıldığını görüyoruz. Fust, açtığı davayı kazanmış, Gutenberg'in yaptığı ve kendisinin paralarını ödediği alet edevata el koymuş ve önce kendisi, ardından da damadı ile birlikte matbaayı işletmeye devam etmişlerdir.

İşte burada işler çatallaşıyor. Matbaayı gerçekte bulan kişi kimdir? Gutenberg mi, yoksa Fust mu? Hollandalılara bakarsanız Haarlemli Lourens Coster bulmuştur hareketli harfleri; hem de 1423 gibi erken bir tarihte. İtalyanlar ise Pampilo Castaldi'yi öne sürüyorlar. Çeklere kalsa, onlar da Procopius Waldfoghel'i aday gösteriyorlar matbaanın mucitliğine. Anlayacağınız her ülke kendi toprağından bir aday türetmiş durumda. [3] Peki biz neden aday göstermek için sarfedeceğimiz gayreti yazıklanma için harcayıp duruyoruz?

Fust diyenler, 'Sermayedarın bu işe aklı yatmasaydı Gutenberg büyük buluşunu nasıl gerçekleştirebilirdi?' sorusunu soruyorlar haklı olarak. Gutenberg cephesi ise Fust'u paragöz olmakla suçluyor ve adını Goethe'nin ünlü eserinin kötü kahramanı olan *Faust*'a çevirerek söylüyorlar.

İşin aslına bakılırsa, sonraki matbaacılık serüvenleri açısından Fust'un daha başarılı olduğu ortada. Damadı ile birlikte bastığı *Mezmurlar* (1457), basımcının ve yayımcının, basım tarihi ve yerinin yazılı olduğu ilk kitap olarak sunulmuştur piyasaya. [4]

Üstelik Gutenberg, Fust'un sağladığı imkânlarla bastığı Latince İncil'den sonra bir daha doğru dürüst kitap çıkartamamış, İstanbul'un fethinin ardından bastığı ve Avrupa'yı Osmanlı tehlikesine karşı uyaran *Türk Takvimi* (*Türkenkalender*, 1454), bazı Endülijans mektupları (hani şu Hıristiyanlara cennette tapu satan belgeler) ve bazı dilbilgisi kitapları dışında pek fazla bir varlık gösterememiş, zaten hayatının ileriki yıllarında görme melekesini kaybederek sefalete

3 Michael Pollard, *Johann Gutenberg*, Çeviren: Leyla Onat, Ankara 1996, İlkaynak Yayınları, s. 13-14.

4 Matbaayı Gutenberg'in mi yoksa Fust'un mu icat ettiğine dair tartışmanın bir örneği olarak bkz. Paul Aron, *Tarihin Büyük Sırları*, Çeviren: Ali Çakıroğlu, İstanbul 2002, Aykırı Yayıncılık, s. 81-88.

düşmüş ve son yıllarında bir başpiskoposun himmetiyle kiliseden karnını doyurabilmiştir.

Soralım mı biz de:

Madem Gutenberg bu kadar değerli bir buluş yapmıştı, o zaman Avrupalılar neden onu el üstünde tutmadılar? Bilinen şu ki, Gutenberg yüzyıllar boyu unutulduktan sonra 1640'dan itibaren, yani Almanya'nın yükselişe geçişiyle birlikte hatırlanmış ve 1747 ve 1840 yıllarında şerefine düzenlenen festivallerle gündeme getirilmiş, bir bakıma yeniden icat edilmiştir. [5]

"Gutenberg efsanesi" de yeniden sorgulanmayı bekliyor.

5 Helmert Presser, "Ölümünün 500. yıldönümü vesilesiyle Gutenberg", Çeviren: Ö.D., *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı: 4, Mayıs 1968, s. 35-38.

20

İngiltere Kraliçesi Alman mı, Rus mu?

Hakikat çoğu kere acı verir. Fakat antik dönem tarihçisi Polybius'un iki bin yıl önce gözlemlediği gibi, bir insan tarihçi rolünü üstleniyorsa genellikle düşmanlarının iyiliğinden bahsetmek, dostlarınınsa hatalarını bulmak zorundadır. Bunu yapmazsa tarih adına "aylak, verimsiz bir öykü" dinlemiş oluruz.

John Mosier

Yıllar önce Prenses Diana'nın ölümü hararetli bir şekilde tartışılırken, gazetelerden birisinin 20. sayfasının altlarına sıkışmış bir haber gözüme çarpmıştı. Buna göre Barbara Cartland demiş ki: "Kraliyet ailesi işte şimdi bitti."

Barbara Cartland, hani o aşk romanlarının ölümsüz yazarının İngiltere'nin Kraliyet ailesiyle ilgili böylesine sert bir açıklama yapmasını siz de benim gibi tuhaf karşılamış olabilirsiniz. Ancak biraz dolaşık yollardan da olsa onun İngiliz Sarayı'na akraba olduğunu öğrenince bu sözün bir aile içi çatışmayı yansıtması muhtemel.

Sonradan öğrendiğim kadarıyla meselenin esası şuymuş:

Müteveffa Prenses Diana'nın anne ve babası, o henüz 6 yaşındayken boşanmış ve ayrı evlilikler yapmışlar. Barbara Cartland, annesi tarafından mı, babası tarafından mı olduğuna henüz agah olamadığım bir akrabalık bağıyla Diana'nın üvey büyükannesi olmuş.

Dolayısıyla da Prens Charles bir bakıma bu ünü dünyayı tutmuş romancının damadı oluyormuş; yine bir bakıma Kraliçe II. Elizabeth, ne derler, dünürü...

Şöhretli bir kadın yazar olarak Barbara Cartland'ın Kraliyet ailesinin kökeni hakkında fikir beyan etmiş olması biraz normalleşiyor bu durumda.

Ne var ki sarayla ilgili "iyice çaptan düştükleri" yolundaki yargısının ardından daha ağır bir iddia ortaya atan Cartland'ın sözleri pek yenilir yutulur cinsten değil. Beraberce okuyalım isterseniz:

> Zaten onların [Kraliyet ailesinin] hepsi Alman. Diana ise İngiliz'di. Diana'nın arkasından yas tutmak bile onları kurtaramaz.[1]

İlk bakışta şaşırtıcı görünüyor: İngiliz Sarayı'nda Almanlar oturuyor!

Bir an acaba meşhur romancının muhayyilesi biraz fazla mesai filan mı yaptı, diye düşünüyorum; ne var ki, elime geçen sağlam bilgiler, onun sözlerini ittifakla, hatta fazlasıyla doğruluyor.

Meğer az bile söylemiş!

İngiliz sarayına Ari kanı takviyesi

1837-1901 yıllarında tam 64 yıl hüküm süren efsanevi Kraliçe Victoria'nın aynı zamanda kuzeni de olan Alman Prensi Albert ile 1840 tarihinde evlenmesi, İngiliz Kraliyet ailesini zaten var olan Alman kanına biraz daha yakınlaştırmış. Kraliçe Victoria'nın torunu olan Wilhelm, ünlü Alman İmparatoru, Sultan II. Abdülhamid'in de yakın dostu olup İstanbul'u da 3 kere ziyaret etmiş olan II. Kayzer Wilhelm olacaktır. Zaten Kraliçe Victoria da son nefesini torunu Wilhelm'in kollarında vermiştir.

Dolayısıyla İngiliz Kraliyet ailesinin kanı, bu evlilikle bir Ari kan ile karışmış durumdadır ki, bu bilgiler ışığında Barbara Cartland'ın meramı anlaşılıyor. İşte bu Alman kanı karışmış ailenin bir İngiliz geline (üstelik 300 yıldır bir veliahda nikâhlanan ilk İngiliz kanı taşı-

1 *Hürriyet*, 4 Eylül 1997.

yan geline) pek de sıcak bakmamasından daha tabii bir şey olamazdı, değil mi?

Şimdi İngiliz Kraliyet hanedanına asıl "Alman" kanı karıştıran dönüm noktasının hikayesine geçmeden önce bu vesileyle Osmanlı tarihine dair bir iddiaya hızla göz atıp çıkmak istiyorum.

"Osmanlı hanedanı Türk değildi" diyenlere

Gördüğümüz ve aşağıda göreceğimiz gibi, İngilizler, Kraliyet'in ırkî kökenine önem vermiyorlar. Bazen Alman, bazen da Rus kanı karışabilir kraliyetin damarlarına. Ancak Diana'yla birlikte 300 yıldır ilk İngiliz gelinin saraya girmiş olması, Osmanlı padişahlarının yabancı kızlarla evlenmeleri meselesine bir yanıyla ışık tutabilir. Çünkü hanedanların, modern çağda yönettikleri ülkelerin halkıyla aynı kandan olmak gibi bir mecburiyetleri yoktur. Onlar mavi kanlıdır ve farklı bir soydur. Ulus-devlet ideolojisinin saplantıları, onları ilgilendirmez.

Bir tür CEO (profesyonel yönetici) diyorum ben hanedanlara. Bugün nasıl CEO'ların hangi ırk veya milletten oldukları önemli değilse, önemli olan, işlerindeki başarıları ise, aynı şekilde hanedanlar da kutsallıkları ve başarıları onaylanmış soylara (şimdi de Harvard böyle bir 'soy' oluşturuyor mesela) dayanırlar ve hangi milletten oldukları değil, hangi soylu soydan geldikleri önemsenirdi. Nitekim Ruslar, Vikinglerden Kral istememişler miydi? Rurik hanedanından putperest Vladimir, Rusların başına geçmiş ve onları Hıristiyan yapmamış mıydı? Nitekim İsveç Kraliyet ailesi Fransızdı, Bulgar Kralı Almandı vs.

Dolayısıyla Osmanlı hanedanı, 500 yıl boyunca da yabancı kadınlarla evlense, Osmanlılığı ve Türklüğü bu nedenle ortadan kalkmazdı. Çünkü onların milliyeti nesebe değil, asalete tabiydi. Bu asalet de yabancı evliliklerle bozulabilen bir şey değildir.

Bu yüzden her hanedan kendi içinde bir "kutsal kan"a sahiptir, ancak onun yönettiği halkla aynı kandan olması gerekmez. Misal mi? Gazneli Mahmud ve ailesi yüzyıllarca Hindistan'ı yönetmedi mi? Çerkes/Türk asıllı Kölemenler (Memlûkler) Mısır'da asırlarca

hükümran olmadı mı? Hatta modern imparator Napolyon ve akrabaları, Korsika'dandı ve Korsika sadece birkaç yıl önce İtalya'dan Fransa'ya geçmiş bulunuyordu. Ama bir Fransızın Napolyon'a "O Fransız değil" dediğini duymazsınız. Oysa bizde Osmanlı gibi soyu sopu belli bir hanedanı, yabancı kızlarla evlendikleri için "Türk saymayan cahiller az değildir maalesef.

Madem saymaya başladık, devam edelim.

Çarlar, Krallar ve DNA

Kus Çariçesi II. Katerina da Rus değil, bir Almandı. Bu yüzden 1908 Haziran ayında Reval'de buluşan İngiliz Kralı VII. George ile Rus Çarı II. Nikola, kuzendiler. Almanya'yı yerinden oynatan Hitler bir Alman değil, Avusturyalıydı. En büyük Rus olmak isteyen Stalin Rus değil, Gürcüydü. Tarihin akışını değiştiren Büyük İskender de Yunanlı olmak isteyen bir Makedonyalıydı vs.

İngiltere Sarayı'nda ikamet eden Kraliyet Ailesi'nin başına gelen 'mavi kan bağları' meselesi de bunun bir yansıması aslında. Yukarıda sözünü ettiğimiz Alman İmparatoru IL Wilhelm'in Kraliçe Victoria'nın torunu olması bunun bir örneğiydi. Ama tek örneği değil.

İşte size En Şaşırtıcı *100 Polisiye Olay Nasıl Çözüldü?* [3] adlı kitaptan ilginç bir hanedanlar arası evlilik bağlantısı daha.

Rusya'da 1918 tarihinde patlak veren Bolşevik Devrimi sırasında Romanof hanedanına mensup olup Çarlıktan feragatta bulunmuş olan Rus Çarı II. Nikola, karısı ve çocukları ile maiyetindeki dört kişi yakalanmış, lider Lenin'in emriyle Yekaterinburg'daki bir evin bodrumunda öldürülmüş ve bilinmeyen bir yere gömülmüşlerdi. Bu olayın 'polisiye' tarafını içişlerine bağlı bir film yönetmeni olan Gely Ryabov takip ederek kemiklerin yerini on yıllar sonra belirlemiş. Tabii testlerde kemiklerin aynı aileye ait olduğunun tespiti yalnız başına bir işe yaramamış. Bunun aynı hanedana mensup canlı birisinin DNA özellikleriyle de doğrulanması gerekmiş.

2 John Lukacs, *Yirminci Yüzyılın ve Modern Çağın Sonu*, Çeviren: Mehmet Harmancı, İstanbul 1995, Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi, s. 25.

3 Sabah Yayınları, İstanbul, 1997

Bu durumda araştırmacıların aklına parlak bir fikir gelmiş. İngiltere Kraliçesi II. Elizabeth'in kocası Prens Philip, Çar II. Nikola'nın karısı Çariçe Alexandra'nın kızkardeşinin soyundan gelmektedir. Bunun üzerine Prens Philip'ten alınan kan örnekleri, DNA özelliklerinin Çariçe ve çocuklarının iskeletlerine tam olarak uyduğunu ortaya çıkarmış. Sonuçta kemiklerin Çar ve ailesine aidiyeti tescil edilmiş edilmesine; ama yine de toplu mezarda 2 cesedin eksik çıkması ciddî bir merak konusu olmaya devam etmekteymiş. (Bugün Petersburg'daki Petropavlosk Kilisesi'nde bulunan Çarların mezarlarının yanına II. Nikola'nın da yanmış cesedinin külleri toplanarak törenle gömülmüştür.)

"İngiliz" Kraliyet hanedanının "Alman"lıktan sonra "Rus"luğu da belli olunca artık "Onlar hem Alman, hem de Rus" dememiz gerekiyor...

Asıl sürprizi sona sakladım. Aslında Kraliçe II. Elizabeth'in büyük büyük dedeleri, Almanya'dan getirilip İngiliz tahtına oturtulmuştu.

Nasıl mı? Anlatayım.

Tek kelime İngilizce bilmeyen İngiltere Kralı

İngiltere Kraliyet soyu, bizim Osmanlı hanedanı gibi tek bir soy çizgisinden gelmez. Norman hanedanı, Anjou hanedanı, Lancaster hanedanı, York hanedanı, I. Elizabeth'le sona eren Tudor hanedanı, Stuart hanedanı, Hollanda kökenli Orange hanedanı ve halen iş başında bulunan Hanover hanedanı.

Peki Hanover hanedanı nasıl İngiliz kraliyet ailesi haline geldi? İlginç bir öyküsü var bunun.

Stuart hanedanının son üyesi Kraliçe Anne, tahta bir varis bırakamadan ölmüştü. Bu durumda eski krallardan I. James'ın Protestan olan torunlarından, Hanover'da sevgili atlarıyla birlikte yaşamakta bulunan George, tahta davet edildi.

Ne var ki, Hanover Elektörü olan George, I. George adıyla İngiltere tahtına oturduğunda tek kelime İngilizce bilmiyordu, işin garibi, öğrenmeye niyeti de yoktu. (Gerekiyorsa Başbakan Sir Robert

Walpole ile Latince konuşuyordu.[4]) Ne İngiltere hakkında bir şey biliyordu, ne de öğrenmek istiyordu. Üstelik kendi asude şehrini bırakıp da Londra'ya taşınmaya hiç mi hiç gönüllü değildi. 54 yaşındaydı, beni kendi halime bırakın, Hanover'ın güzel tabiatı içinde geçireyim ömrümün son senelerini, diyordu. Yemekten ve içmekten hoşlanıyor, vaktinin büyük bölümünü yemek ve içki masasında geçiriyordu. Piposunu tüttürüyor, iskambil oyunları oynuyor, sarayındaki Alman kadınların gazetelerden kestikleri, İngilizleri konu alan karikatürlere katıla katıla gülüyordu. [5]

Yeni Kral, dillerini anlamadığı Bakanlarına bir türlü güvenmiyor, onlardan sürekli kuşkulanıyordu. (Aynı şey, yerine geçen II. Georg için de geçerliydi. Ancak İngiltere'de yetişen ve eğitim gören III. Georg iledir ki, İngilizce bilen ve kendisini İngiliz hisseden Hanover hanedanı mensubu bir kral tahta çıkmış olacaktı.) Hatta şunu söyleyelim ki, İngiltere'de Başbakanın (*Prime Minister*) yetkisini güçlendiren olay da, Kral I. George'un devlet işlerine bulaşmama tavrıdır. O karışmayınca mecburen Başbakan'ın üzerindeki sorumluluk da artmıştı. [6]

İşte mevcut Kraliçe II. Elizabeth, VI. George'un kızıdır ki, o da V. George'un küçük oğludur. V. George, VII. Edward'ın oğludur, o da III. George'un kızı Victoria'nın oğludur. III. George ise Hanover'den getirilen I. George'un oğlu oluyor.

Kral'ın sarayında iki Osmanlı

Şimdi sıkı durun: Kral I. George'un atının Osmanlı tarihine doğru yürüdüğü bir savaş anını bile biliyoruz, Bu an, II. Viyana kuşatmasında yaşanmıştır (1683). Viyana'yı Türklere karşı savunmak üzere birliğiyle yardıma koşan, o zamanlar Hanover Elektörü olan George, Dornbach dolaylarındaki bir çarpışmada bir Türk mangasını esir

4 Henry'Thomas Buckle, History of Civilization in England, cilt 1, London 1882, Longmans, Gren, and Co., s. 441, dipnot 242.

5 D. H. Montgomery, The Leading Facts of English History, Boston 1900, Ginn & Company, Publishers, s. 306-308.

6 Philip Van Ness Myers, General History for Colleges and High Schools, Revised Edition, Boston, 1917, Ginn and Company, s. 618.

etmiş, bunların içinden öldürülmek üzere bulunan iki askeri kendi ganimeti olarak affedip yanına almıştı.

Savaştan sonra Mehmet ve Mustafa adlarındaki bu iki esiriyle Hanover'a dönen George, birisini özel sekreteri (vekilharcı), diğerini ise özel hizmetçisi yapmıştı. İngiltere'ye Kral olduktan sonra Mehmet ile Mustafa'yı Londra'daki sarayına götürmüş, hatta Kensington Sarayı'ndaki freskte portrelerine de yer verilmesini istemişti.

Onları hiç yanından ayırmadığının en büyük delili ise çok özlediği sevgili şehri Hanover'a dönerken sara nöbetine tutulmuş ve hizmetçisi Mustafa'nın kucağında son nefesini vermiş olmasıydı. Bu ilginç anı, Yusuf Mardin şöyle resmetmektedir:

> Yaşamı boyunca Mehmet ile Mustafa, I. Georg'un adeta ikinci vicdanı gibi yanında yer aldılar. Hatta 1727 yılı 11 Haziran tarihinde ve krallığının 13. yılında, Londra'dan Hanover'a yapmakta olduğu yolculuğun Osnabrück aşamasında I. George tutulduğu sar'a nöbeti sonunda hayata gözlerini yumarken, yanında ne metreslerinden biri, ne bir din adamı, sadece Mustafa bulunmuştu. Bazı kötü niyetli kimseler George'un bu nedenle Müslüman olarak öldüğünü bile çevrelerine fısıldamaktan zevk duymuşlardır. [7]

Kraliçe Elizabeth tahtın gerçek varisi değil mi?

1910 yılında Edward Mylius adlı bir avukatın yayınladığı bir bildiri ele geçince İngiltere'de kıymet koptu. Avukat, kraliçe Elizabeth'in babasının Malta'da staj yaparken bir amiralin kızına aşık olduğunu ve onunla nikah kıydığını, dahası bir erkek çocukları olduğunu iddia ediyordu. İngiliz yargısı işe el koymuş ve sonuçta Kralı beraat ettirip avukatı cezaya çarptırmıştı. Eğer ispat edilebilseydi kraliyet soyu kralın ilk karısından doğan oğlu üzerinden yürüyecek ve Elizabeth muhtemelen taç giyemeyecekti.*

* *Hayat*, sayı: 29,13 Temmuz 1972, s. 6-7 ve 12.

7 Yusuf Mardin, "'I. George Müslüman olarak ölmüştür!'", *Yıllarboyu Tarih*, Sayı: 1, Ocak 1981, s. 10-11.

21

Shakespeare gerçekten yaşadı mı?

William Harvey kan deveranını 1619'da keşfetti. Bu vak'a piyeslerde geçmiştir. Fakat Shakespeare 1616'da öldüğüne göre bu satırları onun yazmasına imkân olabilir mi?

Walter Ellis

Ünlü İngiliz tiyatro yazarı Shakespeare'in hayatı, kalın bir sır perdesi arkasına gizlenmiş durumda. Okuma yazma bilmeyen, doğru dürüst imza atmasını beceremeyen bu kasap çırağının nasıl olup da elimizdeki şaheserleri yazabildiği, tarihin büyük sırlarından biri olmaya devam ediyor. Yoksa yazan kişi Shakespeare imzasıyla kendisini mi gizlemişti? Faizle borç verdiği bir alacaklısına yazdığı mektuptan başka elimizde kendi el yazısından tek satır bulunmayan Shakespeare'in mezar taşma "yazar" değil de "tüccar" yazılmış olması, size de ilginç gelmiyor mu?

Önümüzdeki 2016 yılında 400. ölüm yıldönümlerinde anılacak olan Cervantes ve Shakespeare, ilginç bir rastlantı eseri olarak aynı yılın aynı ayının aynı gününde (23 Nisan 1616) kalemlerini susturmuşlardı. Birisi roman türünün hâlâ aşılamayan şahikası *Don Kişot*'un yazarıydı, öbürü ise hem İngiliz dilini dirilten bir usta, hem de dünya tiyatro tarihinin şaheserlerini topu topu 52 yıllık ömrüne sığdırmayı başarmış, mucizevî yeteneklere sahip bir dehaydı.

Lakın Shakespeare'in sessiz sedasız ölümü, hayatı ve kişiliği etrafındaki efsane bulutunun kalınlaşmasını engelleyememiş ve arkasından kopan tartışmalar, onun bu eserleri yazacak kıratta birisi olmadığından tutun da eserleri yazanın kişiliği ve cinsiyetine kadar uzanmıştır. Hatta meşhur aşk sonelerini yazan kişinin gerçekte bir kadın olduğu bile iddia edilecektir; çünkü bir kıza değil, sarışın, güzel ve soylu bir delikanlıya hitaben yazılmıştır![1]

Böylece koca bir "Shakespeare efsanesi" literatürü vücuda gelmiş ve *Hamlet* yazarının gerçekte Shakespeare gibi basit bir kasap çırağı ve panayır oyuncusu olamayacağı iddiaları biner sayfalık muhalled ciltlerle zehir gibi tartışmalara konu olmuştur. Hâlihazırda bu tartışma, Oxford Üniversitesi'nden ciddi profesörler eliyle internet üzerinde kıyasıya devam etmektedir.

Sayıları şimdiden bir elin parmaklarının sayısına ulaşan "ölü Shakespeare adayları", tiyatroların kapısında nöbete durmuş, Shakespearelik sırasının kendilerine gelmesini beklemektedirler. Kim bilir, belki günün birinde Shakespeare piyangosu onlardan birine çıkacak ve mezarlarında şu kadar asır sonra gasp edilen haklarını geri almanın gururuyla şad u handan olacaklardır!

Shakespeare kimdi?

'O muhteşem oyunların dâhi müellifi Shakespeare de kimmiş?' diye edebiyat tarihlerine yumuldunuzsa yandığınızın resmidir. Zira hem hayatı hakkında birkaç satır kırıntı haricinde bir şey bulamayacaksınız, hem de bulduklarınız, ne yalan söyleyelim, pek sadra şifa olmayacaktır. [2]

Kaynaklar onun hakkında tam bir suskunluk içinde. Sanki Shakespeare diye birisi yaşamamış. Bir imzasını gösteriyorlar bula bula, o da evlere şenlik! Büyükannelerimiz gibi parmak bassaydı kâğıda daha iyi ederdi diyesi geliyor insanın. Beş imzanın beşinde de ayrı yazılmış adı. İmlâ her birinde farklı ve bozuk. Bu imzaların *Othello*'-

1 Bu gencin kim olduğuyla ilgili bir açıklama için bkz. Shakespeare, Tüm Soneler, Çeviren: Talât Sait Halman, İstanbul 1995, Cem Yayınevi, s. 22.

2 Paul Aron, Tarihin Büyük Sırları, s. 97-98.

ların, *Fırtına*'ların, *Romeo ve Juliet*'lerin yazarına ait olması muhal ender muhal. Bir tek mektubu var elimizde, o da faizle borç verdiği bir alacaklıya yazılmış! Anlayacağınız, sevgili Shakespeare'imiz rantiyelik yapmış bir zaman.

Devrinde Shakespeare adıyla tanınan zat-ı muhterem, ölümünden sonra büyük İngiliz ediplerinin son uykularını uyudukları Westminster Abbey'e değil, bir kilisenin bahçesine gömülmüştür. Üstelik mezarının üstüne yapılan anıtta, bir çuvalın önünde oturmuş bir "tüccar" olarak resmedilmiştir. Eserleri yaygın bir şöhrete ulaştığı zaman, 1748'de uyanık bir hayranı tarafından, Stratford'a turist çekmek maksadıyla anıttaki heykelciğin önündeki çuval alınarak yerine bir defter konulmuş, Shakespeare'in eline de kalem tutuşturulmuştur!

Mesela Shakespeare'in çağdaşlarından Ben Johnson bir yazısında onu "yeter derecede tahsil yapmamış olmakla küçük görüyor, başka bir yazısında ise dostane bir edayla "antik dilleri az bilmekle" itham ediyordu.[3]

Bir tek gün okula gitmeyen, okuma yazma bilmeyen, İngiltere dışına adımını atmamış, kitap okuyamayan, yaşadığı bölgede kitap ve kütüphane bile bulunmayan, bulsa bile Latince kitaplar basıldığı bir zamanda onları okuyamayacak durumda olan bu Stratfordlu kasabın eserlerinde 15-20 bin civarında kelime kullanmış olması (düşünün ki, ünlü şair Milton bile 8 bin kelime ile yazmıştı eserlerini), kesif tarih bilgisi, İngiliz, Fransız, İtalyan, hatta Rus saraylarında geçen en hurda ayrıntılardan haberdar olması ve sanatların en zoru kabul edilen trajedi yazmayı öğrenmesi, Masonlukla ilgili pek çok sembolik ayrıntıyı eserlerinde hakkıyla ve yerinde kullanması, tıp, tarih, çiçek ilmi, felsefe, Fransızca biliyor olması... Bütün bunlar Shakespeare muammasına yeni karanlık sayfalar ekliyor.

Kafanız karıştı, biliyorum ama sonuçta Shakespeare adlı zatın bu eserleri yazmasına imkân ve ihtimal olmadığı belli. O zaman kim yazdı bu şaheserleri?

3 Aktaran: Hasan Âli Ediz, "Shakespeare kimdir?", *Resimli 20. Asır*, Sayı: 31, 14 Mart 1953, s. 13.

Kim yazdı?

Kavga da bu noktada kopuyor zaten. Kimisi, devrin en büyük âlim ve yazarı Francis Bacon'ı aday gösteriyor Shakespeare'in tahtına, kimisi Oxford Beyi De Vere'yi. Marlow diye diretenler de var, Ben Johnson diyenler de. Henüz bir ittifak hasıl olmamışsa da, Shakespeare isminin takma olduğu ve bu kasap eskisi ve oyunculuk meraklısının isminin, eserleri sahneletebilmek için piyeslerin üzerine kamuflaj amacıyla yazıldığı, iddialar arasında. Mark Twain'den Charles Dickens'a. Schlegel'den Coleridge'e, Walt Whitman'dan Emerson'a... hepsi Bacon'ın gerçek Shakespeare olduğuna inanmışlar.

Mark Twain bir keresinde Tabiat Tarihi Müzesi'ne gidip bir dinozorun iskeletini görmek istemiş. Rehber, iskelette sadece 9 orijinal kemik bulunduğunu, geri kalanını kendilerinin alçıdan yaptıklarını söylemiş. Ünlü hikâyeci, Shakespeare'in hayatıyla ilgili durumu da buna benzetiyor: Elimizde altı üstü 10 tane belge var. Bu karanlık hayatın geri kalanını "uzmanlar" hayal alçısından başarıyla yoğurmuş durumda! [4]

Efsaneler dışımızda değil, içimizde. Bizim sayemizde yaşıyorlar. "Kral çıplak!" deyinceye kadar da hayatlarını idame ettirecekler besbelli. Güçlerini bizim gafletimizden alıyorlar çünkü.

Meraklısına Not

Ayrıca şu yayınlara da göz atmanızda fayda var:

Park Honan, *Shakespeare*: *Bir Yaşam*, Çeviren: Bülent Bozkurt, İstanbul 2000, YKY.

İngilizlerin elinden Shakespeare'i de aldılar. Meğer İtalyan'mış", *Hürriyet*, 11 Nisan 2000.

İnci Enginün, *Türkçede Shakespeare Çevirileri ve Etkileri*, İstanbul 2008, Dergâh Yayınları.

4 Shakespeare efsanesi hakkındaki bilgileri şu kitaptan derledim: Walter Ellis, *Shakespeare Efsanesi*, Çeviren: Sacit Polater, İstanbul 1999 (1946), X Yayınları.

22

Shakespeare sufi miydi?

Tarih, müziğin duyulamadığı ölü noktaları bulunan
kötü inşa edilmiş bir konser salonuna benzer.

Archibald MacLeisch

Bir vakitler Coşkun Büktel adlı tiyatro senarist ve oyuncusu, sadece 24 saatte *Shakespeare'siz Herifler* adlı bir oyun yazmış, artık ne aceleleri varsa, ikinci 24 saat sonunda da oyun apar topar sahnelenmişti. Piyes, tiyatronun üstadı William Shakespeare'in eserlerini kuşa çeviren veya işlerine gelmeyen bölümleri makaslayan yönetmenleri hırpalıyordu.

Lakin mesajın hakkını vermek lazımdı. Anlayacağınız, tiyatro camiasında kimsenin Shakespeare'in kara kaşına, kara gözüne aşık olduğu yoktu. Adı büyüğe çıkmış bir kere, herkes "büyük" dedi mi vaziyeti kurtarıyor, sonra kendi "iş"ine bakıyordu.

Shakespeare üzerine ülkemizde yazılanların büyük kısmından alabildiğine bir yavanlık damlıyor. Tiyatro tarihinin dâhisi, insan ruhunun röntgenini çeken adam, insanın dünyasındaki çeşitliliğin kâşifi vs. sözleri bol bol geçiyor kitaplarda.

Peki Shakespeare'in İslamiyet'le, Osmanlı ile ve tasavvufla ilgili boyutuna, kısacası "biz"e dair bir şeyler söyleyip söylemediğine

işaret edenine rastladınız mı? Oysa Shakespeare'in yaşadığı çağ, Avrupa'nın bir ucunda, Endülüs'te kanatlarından birini kaparken, öbür ucunda Osmanlılar eliyle kendisine yeni kanatlar biçen İslam medeniyetinin en hareketli ve yer yer en göz alıcı dönemlerine denk geliyordu. Birçok çağdaşı gibi, Shakespeare'in de İslam ve Osmanlı dünyasıyla ilgili düşünce, izlenim ve etkilerini eserine yansıtmasından daha tabii ne olabilirdi?

Gelin, bir süreliğine bu dar dünyadan kaçıp Shakespeare'in ana vatanına uzanalım ve 2005 yılının Mayıs ayında 96 yaşında kaybettiğimiz değerli bir Shakespeare uzmanı Müslüman düşünüre kulak verelim.

Dilimize *Hz. Muhammed'in Hayatı ve Yirminci Yüzyılda Bir Sufi* başta olmak üzere pek çok kitabı tercüme edilen Martin Lings (Müslüman olup Ebubekir Siraceddin ismini aldıktan sonra da kitaplarında bu ismi kullanmaya devam etmişti), 2004'ü "Shakespeare ve İslam" yılı ilan eden Londra'daki ünlü Shakespeare's Globe'da konferans vermiş tezleri başta İngiltere olmak üzere İngilizce konuşulan dünyada haftalarca tartışılmıştı.

Kutsal Sanat Işığında Shakespeare (Shakespeare in the Light of Sacred Art) adıyla bir de kitap kaleme almış olan Dr. Martin Lings, konferansında, Shakespeare'in tasavvufa duyduğu hayranlıktan söz etmekle yetinmiyor, onun aynı zamanda bir Müslüman tarikatın felsefesine sıkı sıkıya bağlı olan "ruhânî bir çevre"nin üyesi olduğu tezini de entelektüel gündeme zarifçe düşürüyordu.

The Observer gazetesinin sanat ve medya muhabiri Vanessa Thorpe'un haberine göre, şimdiye kadar Shakespeare'in Roman Katolik kilisesi adına casusluk yaptığı dahi yazılmıştı ama onun ta-

1 Shakespeare'in Osmanlı kültür ve tarihiyle ilgisine *Büyük Osmanlı Projesi* adlı kitabımda değindim. Bkz. İstanbul 2008, Timaş Yayınları, s. 53-57. Bir hatırattan eski Dışişleri Bakanlarımızdan Fatin Rüştü Zorlu'nun Kıbrıs görüşmeleri sırasında Shakespeare'in Othello piyesinin 1. perde, 3. sahnesinden "Kıbrıs'ın Türkler için ne kadar önemli olduğunu düşünecek olursak... Türk'ün kendisi için birinci derecede önemli olanı arkaya atacak kadar beceriksiz olduğuna inanamayız" mısralarını İngilizce olarak okuduğunu ve Kıbrıs görüşmelerinde bu mısraların Türkiye'ye önemli puan kazandırdığını öğreniyoruz. Semih Günver, *Fatin Rüştü Zorlu'nun öyküsü*, Ankara 1985, Bilgi Yayınevi, s. 87.

savvuf felsefesinden etkilenmiş dinî veya ruhanî bir tarikatın üyesi olduğu iddiası dile getirilmemişti.

Martin l.ings'e göre, tasavvuf düşüncesinin rehber ilkeleri, Shakespeare'in yazılarında aşikârdır. Onun oyunları, modernist dünyanın şafağı ile direnen geleneksel ve mistik değer sistemi arasındaki mücadeleyi anlatmaktadır aslında.

Tıpkı Sufiler gibi Shakespeare de gelenekten ve maneviyattan yana koymuştur tavrını. Yaşadığı devir, Ortaçağların sonu ile ateizmin başlangıcını soluyordu. Aydınlanma fikirleri yeşeriyor ve modern çağa adım atılıyordu.

İşte Shakespeare böyle bir çağda tavrını gelenekten yana koymuş ve bu tavrıyla Batı'da "geleneğin son kalesi" olmuştu.

Martin Lings'in söylediklerine dikkatle bakılırsa, Shakespeare'in en meşhur eserlerinin bir kısmında gördüğümüz karakterler, Sufilerin arınma arayışını sembolize etmektedir. Hatta bazı karakterler bizzat Shakespeare'i temsil etmek üzere seçilmiştir.

Mesela *Kral Lear*'da Edgar'ın yolculuğu, dervişlerin hakikat yolculuğunu andırmaktadır. Bu yolculuğunda Edgar'a meleksi karakterler yardımcı olmakta, şeytansı karakterler de ona engel olmaya çalışmaktadırlar.

Nihayet -tabii bu 'nihayet'in Lings'e değil, bana ait olduğunu söylemeliyim- *Fırtına* piyesinde geçen "Biz rüyalardan yapılma cisimleriz" mealindeki mısra da Shakespeare'in bize bir başka dünyadan haber damıtmak istediğinin minik ipuçlarından biri.

Peki bu zengin ve mistik kâinat, üstelik İlahi ve dünyevî cisimler arasında gezinen bu meleksi ve şeytansı karakterler de neyin nesidir? Shakespeare nereden esinlenmiştir onları kurgularken?

Bu sorular bizi bu defa ünlü edebiyat eleştirmeni Harold Bloom'un cüretkârlıkta Martin Lings'i de sollayan iddialarına getiriyor.

Harold Bloom'a göre, etkilenmiş olsun veya olmasın, Shakespeare'in dünyası, kesinlikle mistik, hatta tasavvufi bir kâinatla çepeçevre sarılıdır. Yani Shakespeare, bizzat bir Sufi olmasa bile, "büyük" trajedilerinde gündelik hayat ile yüce (aşkın) âlem arasında,

Hıristiyan mistisizminde mevcut bulunmayan bir "hayâl âlemi" (*imaginal realm*) unsuruna yer vermektedir ki, bu, tastamam İbn Arabi ve Sühreverdî'nin (tabii diğer sufilerin de) sözünü ettikleri "Ceberût âlemi"ne tekabül etmektedir. [2]

İşte Shakespeare'in dünyasında karşımıza çıkan meleksi ve şeytansı varlıklar, ne bu cismanî dünyanın pıhtılığında boğulan, ne de Melekût âleminin mutlaklığına sahip olan bu "ara bölge"de buluşurlar insanoğlu ile.

Unutulmamalı ki, *Fırtına* piyesindeki büyücü Prospero ile yarı insan-yan hayvan Caliban'ın yanında seyreden, hava gibi latif ve yarı insan-yarı peri özelliklerine sahip figür Ariel, hep birlikte Ceberût âleminde gezdirirler bizi.

Martin Lings'in kuyuya attığı taşın daha büyüğünü bu defa Batı edebiyatının gövdesine fırlatma cür'etini gösteren Bloom, yalnız Shakespeare'i değil, Milton, Shelley ve Blake gibi büyük İngiliz şairlerini okurken de sufi kozmolojisinden gözlerini ayırmamaları uyarısında bulunur okuyucusuna.[3]

Son bir not:

Biz uyuya duralım, Özbekler bile Shakespeare'in sırrını çözmüşler, iyi mi! 1997 yılında Taşkent'te sahneye konulan *Kral Lear* oyununun alt başlığı nasıl ilan edilmiş, tahmin edin bakalım:

"Shakespeare'in eserinin tasavvufi bir yorumu."

Doğu da, Batı da yoluna devam ediyor, buluşmak için. Biz nerelerdeyiz sahi?

2 Tasavvufta içinde yaşadığımız cismanî âlem ile latif meleklerin yaşadığı Meleküt âlemi arasında "nurânî akıllar ve temiz meleksi nefisler" bulunmaktadır ki, bunların Ceberût aleminde yaşadıkları kabul edilir.

3 Harold Bloom, "Preface", *Creative Imagination in the Sufism of İbn Arabi* (Henry Corbin), Princeton 1969.

23

Don Kişot Müslüman mıydı?

Savaşlar tarih diye öğretiliyor ama tarih sadece savaşlardan ibaret değildir. İnsan meselesinin tümünü kapsayan bir tarihin gündemde olması icap eder.

Turgut Cansever

Juan Goytisolo, kendisini "göçebe bir derviş" olarak gören çağımızın dürüst, namuslu ve dobra aydınlarından biri. 1931'de İspanya'da doğmuş; ama General Franco yüzünden, pek çok hemşehrisi aydın gibi İspanya'yı terk etmek zorunda kalmış. Uzun yıllar yurdundan uzakta, New York'tan Paris'e kadar birçok Batı ve Merakeş'ten Erzurum'a kadar pek çok Doğu şehrini gezmiş, Batı'dan farklı olan Doğu'nun bu "alternatif" kültürlerini tanımaya adamış hayatını.

Bu yüzden İspanya'nın hamurundaki İslami izleri, Doğu ve Mağrip topraklarında yeniden keşfe koyulmuş ilginç bir melez aydın tipini temsil ediyor Juan Goytisolo.

Bu "küskün İspanyol", kendisine ait hoş bir deyişiyle, bu "başka bir şey olamayacağı için İspanyol olan bir İspanyol", gerçekte ülkesinin, tarihinde Müslümanlar zamanında yakaladığı hoşgörü ve özgürlük ortamını aramaktadır hasretle.

Endülüs Müslümanları zamanında Avrupa gerçek Ortaçağ karanlığını yaşarken, ülkesinin yaşadığı üç kültürlü parlak Endülüs

dönemini özlemektedir, Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Musevilerin barış içerisinde bir arada yaşadıkları yıllar, ne yazık ki, son Müslüman sultanlığı olan Gırnata düşürüldükten sonra İspanya toprağına bir daha uğramayacaktır. Müslümanlar ya öldürülmüş, ya sürgün edilmiş yahut Hıristiyanlaştırılmıştır. Museviler ise II. Bayezid zamanında ülkesinden kovulmuşlar ve Osmanlı'nın müşfik kollarına sığınmışlardır. Bunun sonucunda İspanyol kültürü, 16. yüzyılda Amerikan altınlarının tufanı altında geçici bir parlama dönemi yaşayacak; ancak kültürel damarları kuruduğu için içeriden beslenemeyecek, kısa sürede içine kapanacak, bir asır sonra yavaş yavaş gerileyecektir. [1]

Kendisini "ruhen Mevlevi" hissettiğini söyleyen ve Mevlana hakkında bir belgesel film de hazırlayan Goytisolo'nun, Batı kültüründen hiç mi hiç umudu yoktur. Batı, ona göre, tükenmiştir. İnsanlığa yeni bir açılım getirme kudretinden mahrumdur artık. Durağanlaşmıştır; o kadar ki, bu durağanlık bütün Avrupa'yı bir Mumyalar Müzesi'ne dönüştürmüştür.

Bu yüzden Merakeş'e yerleşmiştir; bu yüzdendir Avrupa'nın mumyalaşmış kültüründen Fas'ın, İstanbul'un cıvıl cıvıl, hayat dolu sinesine gömülmek için yanıp tutuşması.

Nedim Gürsel'in kendisiyle yaptığı bir söyleşide ilginç düşünceler serdediyor. Buyurun, beraber okuyalım:

> Katolik krallar döneminden beri İspanya, Batılı bir ülke sayılagelmiştir. Ama bizim tümüyle Batılı bir toplum olmadığımız da gerçek. İspanya tarihinde Yahudi ve İslam kültürlerinin etkileri çok derin izler bırakmıştır. Bu izleri yok sayıp Avrupa'ya yöneldik ve sonunda Avrupa ile bütünleştik. Ama bugün, kültürel ve etnik açıdan, gerçek anlamda melez bir ülkeyiz. Aklı başında hiç kimse bunun tersini iddia edemez, örneğin edebiyatımız uzun yıllar Batı'nın değil İslam'ın etkisi altında kaldı. Yalnızca edebiyatımız mı? Dilimiz de Arapçanın etkisinde gelişti. Bu etkilenme Cervantes'te, San Juan de la Cruz'nun şiirlerinde bile görülür.

1 İspanya'nın Amerika'nın zenginliklerini ülkesine taşıyıp da çökmesi, tarihin en ilginç olaylarından biridir ve tarihçileri de uğraştırmaya devam etmektedir. Bkz. J. K. J. Thomson, Decline in History, *The European Experience*, Polity Press, 1998, s. 165 vd.

Cruz'nun şiirlerini Batı edebiyatının değil, İbn Arabi, Hallac-ı Mansur, İbnu'l-Ferid gibi İslam tasavvuf edebiyatı temsilcilerinin ışığında anlayıp çözümlemek mümkün olabilir ancak. [2]

Kavramlar kimin?

Batı ve Doğu diye iki ayrı küre imal edilmiş zihnimizde. Bu kürelerin kenarları birbirine değdiğinde yangınlar çıkmakta ve bir arada duramamaktadır. Batı ve Doğu... Avrupa ve İslam... Son 150 yılımızın zihni mesaisini bu kavramların hapishanesine odun taşımakla geçirmedik mi?

Oysa şimdilerde giderek daha net anlaşılıyor her iki kürenin aslında iç içe geçmiş olduğu ve bir zamanlar İslam Avrupa'yı etkilerken, modern çağlarda tersi olmuş ve bu defa İslam, Avrupa'dan derin etkiler almıştır. Avrupa'ya bilim ve tekniği, aydınlanma ve kültürü Müslümanlar getirdi (tabii Hint ve Çin'i de unutmuyorum), şimdi de Avrupa, aldıklarını geliştirerek dünyaya dağıtıyor.

Buraya kadar her şey iyi güzel. Lakin güzel ve iyi olmayan tarafı, Avrupa'nın hem kendi tarihinden, hem de "bizim" tarihimizden bu borcunu silmiş olmasıdır. Avrupa'nın merkezinde durduğu tarih kitaplarında, öylesine steril bir geçmiş imajı çizilmektedir ki, sanki Avrupa medeniyeti ta Eski Yunan'dan bu yana kesintisiz bir çizgi izlemiş ve bu çizgi hep "başarı" öyküleriyle yazılmıştır. Oysa başka birçok "kesinti" dışında, yalnız başına Ortaçağ örneği bile bu Avrupa merkezli tarih anlayışını yerle bir etmeye kadirdir.

Dikkat edilirse Ortaçağ, iki çağın ortasında yer aldığı iddia edilen bir dönemi dile getirir. Hangisidir bu çağlar? İlkçağ (ağırlıklı olarak Yunan) medeniyeti ile modern çağ, yani iki "başarı" öyküsünün ortasındaki fetret devrine biz Ortaçağ diyoruz ve onu "karanlık çağ" diye adlandırıyoruz. Şimdilerde bu nitelendirme de ağır hücumlara uğramakta ve karanlıktan ziyade "karartılmış" bir çağdan söz edilebileceği ve eğer bir karanlık varsa, bunun Avrupa tarihinde, Roma'yı

2 Nedim Gürsel, *Yüzyıl Biterken*, İstanbul 1999, Kavram Yayınlan, s. 37.

yıkan kuzeyli "barbar" kavimlerin eseri olduğu iddiası, giderek daha çok yüksek sesle seslendirilmektedir.

Ya Endülüs?

Endülüs tarih ve medeniyeti de karartılan kısmın içerisine giriyor işte. Avrupa'da üstelik ABD'nin ömrünün üç katı uzunlukta bir geçmişe demir atmış olan Endülüs, sanki olmaması gereken bir arıza, bir kaza gibi ele alınmıştır. Oysa Endülüs, İslam için olduğu kadar Avrupa ve dünya için de ölümsüz bir model sunmuş bulunmaktadır. Bu model, şimdilerde Avrupa'nın bize dayatmaya kalktığı çokkültürlü bir arada yaşama modelidir; hoşgörü modelidir. Endülüs bu modeli bizzat uygulamış ve Avrupa'ya öğretmiştir. Öylesine derinden öğretmiştir ki, 19. yüzyılda New York City'nin Upper West Side'ında Alman Yahudileri tarafından inşa edilen Musevi sinagoglarına bakıldığında Endülüs'ten bir rüzgârın onların çatılarına değdiği görülebilir.

Bugün hâlâ ayakta duran kral III. Ferdinand'ın Sevilla şehrindeki türbesinin Arapça, Latince, İbranice ve Kastilya İspanyolcası yazılı duvarlarına yahut Toledo'daki San Roman kilisesinin mihrabındaki Arapça yazılarına bakan ziyaretçiler Endülüs'ün bir "kaza" değil, Hıristiyanlar ve özellikle Yahudilerin de katılımıyla gerçekleşen bir hoşgörü modeli olduğunu anlayacaklardır. Nitekim ünlü edebiyat eleştirmeni Harold Bloom, "Mevcut kültürel çok kültürlülüğümüz olsa olsa Kurtuba ve Gırnata kültürünün bir karikatürü olabilir" derken unuttuğumuz bir hakikatin kapısını ustaca çalmaktaydı.

İbn Hazm ve Don Kişot

Yakınlarda çıkan bir kitap bize "Endülüs ziyneti"nin sırlarını ifşa ediyor olanca dürüstlüğü ile... Maria Rosa Menocal'ın *The Ornament of the World* adlı çalışması son derece öğretici ve aydınlatıcı bir eser. Yazar, Ortaçağ İspanya'sında, Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudilerin nasıl bir hoşgörü kültürü geliştirdiklerini, Endülüs tarihinden seçtiği parlak levhalar halinde tutuşturuyor elimize.

Kitap Endülüs'ün kaybına dikilmiş bir anıt.

Yazar, Türkiye'de daha çok *Güvercin Gerdanlığı* adlı eseriyle tanınan âlim, şair ve düşünür İbn Hazm'ın Endülüs'ten taşan coşkusunu yansıtıyor. Etrafına karşı sert polemikleri ile tanınan İbn Hazm, 1064 yılında, yani 945 sene önce ölürken yapayalnız ve küskün bir şövalyenin halet-i ruhiyesi içindedir, öfkelidir çevresindeki sıradanlıklara; tek başına mücadele etmiş ve yılmamıştır savaşmaktan. Kitabın yazarı Menocal'a göre bu figür bize okul yıllarından tanıdığımız bir adamı hatırlatmaktadır. Yel değirmenlerine karşı korkusuzca savaşan "Mançalı Şövalye" Don Kişot'u.

Gülümsediniz mi? Bence acele etmeyin çünkü yazarımız, bir başka açık yürekli bir İspanyol aydını Juan Goytisolo gibi Don Kişot'un kurgusal zemininin Endülüs taşları ile döşendiğini söylüyor. Yani Endülüs'ün yitik cennetidir Cervantes'e bu romanı yazdıran saik.

Mesela Don Kişot'un baş tarafında unutulmaz bir sahne geçer. Kahramanımız, şövalye romanları okuya okuya kafayı yemiştir. Bir tek bu sahne bile Don Kişot romanının Endülüs'ün imha tarihi bilinmeden anlaşılmayacağını ortaya koymaktadır. Zira İspanyollar yalnız Müslümanlara ve Yahudilere değil, aynı zamanda ve özellikle kitaplara da engizisyon zulmünü layık görmüşlerdir. Arapça kitaplar ya yakılmış yahut (o zamanlar kâğıtlar kumaştan yapıldığı için) ana maddesine geri çevrilerek dokunmuş ve kilim haline getirilmiştir. Evet, yanlış okumadınız, Arapça kitaplar eğer yakılmaktan kurtulacak kadar şansları olmuşsa birer kilim olarak satılmıştır Kurtuba sokaklarında. Zaten roman da bu yakarak temizleme işinden nasılsa kurtulmuş kitaplardan birinin artık unutulmuş Arapça yazısının deşifresi olarak sunulmamış mıdır?

Böylece modern romanın babası olan 'Don Kişot' bile İslam tarihinin içine çöreklenmektedir. Sınırlar kayganlaşmakta, küreler iç içe geçmekte ve tarih yeniden yazılmayı beklemektedir.

3 Maria Rosa Menocal, *The Ornament of the World*, Back Bay Books, 2003, s. 264.

24

Siz hâlâ "Truva atı"na mı inanıyorsunuz?

Sonuçta elimizde hiç yaşamamış olabilecek bir insanın belki de hiç var olmamış bir savaş hakkında yazdığı bir şiir vardır,

Richard Shenkman[1]

Troia, Homeros'un aktardığı bir efsaneler yığınıyken ve Yunanlılar bile onun hakikatine inanmıyorken, 19. yüzyılda *İlyada* destanında anlatılan *Truva şehrinin kendisi* olarak zihinlere nakşedilmiştir. Oysa kör olduğunu ve hep kulaktan dolma bilgilerle şiir düzdüğünü bildiğimiz Homeros'un anlattığı Truva ile antik yerleşim yeri olan Troia'nın aynı yer olduğu kesin olarak kanıtlanmamış olup "gerçeklik" meselesi hep üstünkörü geçiştirilmiştir.

Tarih boyunca *İlyada*'da bahsi geçen yerin bugün Çanakkale sınırları içinde bulunan kâh Hisarlık tepesi, kâh Truva harabeleri olduğuna inanılmıştır ama bu hep bir inanç ve arzudan ibaret kalmıştır. Yunanlı kökenini arayan Avrupa için Truva Savaşını anlatan destana olgusal bir gerçeklik temeli uydurmak gerekmiş ve sözde "arkeolog" Heinrich Schliemann bu temeli önce Hisarlık höyüğünde bulduğunu sanmış, sonra da Truva üzerinde odaklanmış (1868).

Böylece gerçekliğin etrafına sürülmüş olan efsane şekeri, bu defa tersinden, kendi gerçekliğini üretmiştir. Eski Yunanlılar bile mitleri

1 Richard Shenkman, İnsanlık Tarihinde Büyük Yalanlar, s. 20.

gerçeklerden üretirlerdi, bilim çağında ise efsanelerin gerçeği imal ettiğine şahit oluyoruz.

Peki kimdir bu Heinrich Schliemann? Onu, bize "iyi adam" olarak tanıtmayı amaçlayan Bilge Umar'a göre karanlık sayfalarla dolu hayat hikâyesi aşağıdaki gibiymiş:

1822'de Almanya'da yoksul bir ana babanın çocuğu olarak dünyaya gelen Schliemann, doğru dürüst bir öğrenim bile görmemiş. Çocukken babasının kendisine Noel'de armağan olarak aldığı resimli tarih kitabından tanımış Homeros'u. Onun *İlyada ve Odissey*'inden çok etkilenmiş, defalarca okumuş onları ve iflah olmaz "Truva tutkusu" böyle başlamış.

Gençliğinde bakkal çıraklığından tutun da gemi kamarotluğuna kadar birçok işte çalışmış. Kendi kendisini yetiştirip birkaç dil öğrenmiş. 1846'da, çalıştığı firma onu temsilci olarak Çarlık Rusya'sının başkenti Petersburg'a yollamış. Oradan evlenmiş ve Rusların Eflak ve Boğdan'ı işgal etmeleri ve Sinop'da Osmanlı donanmasına aniden baskın vermeleri üzerine başlayan Kırım Savaşı (1854-1856) yıllarında Rus ordusuna "savaş müteahhitliği" yapmış. (Bizde pek bilinmez ama "savaş müteahhitliği", modern Avrupa savaş sisteminin ayrılmaz bir parçasıdır; özellikle Yahudi bankerler ve zenginler, Avrupa devletlerinin girdiği savaşların finansörlüğünü üstlenmişlerdir.)

Silah ticaretinden büyük paralar kazanan "harp zengini" kahramanımız, kapağı ABD'ye atmış. Kendisine çocukluğundan beri ârız olan Truva sevdasını "yerinde" araştırmak üzere önce Yunanistan'da kazılar yapmış. Aslında kazı yapmayı bile bilmeyen Schliemann, pek çok değerli arkeolojik eseri tahrip ederek Vandalizm tarihine adını yazdırmış imiş. Hırsızlığı da cabası! Halen Rusya'da bulunan Priamos hazinelerini Almanya'ya onun kaçırdığını biliyoruz.

İşin garibi, hem Schliemann'ın, hem de sonraki araştırmacıların hâlâ bir "zann"dan hareket etmeleri: Homeros'un *İlyada'sında* bahsi geçen İlion, yani Truva ile Priamos Troia'sının aynı yer olduğu "sanılmaktadır". Bütün söyleyebildikleri bundan ibaret.

2 Bilge Umar, *Troia: Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*, İstanbul 2002, İnkılap Kitabevi, s. 42-47.

Bazı kanıtlar var elbette ama bunları çürüten örnekler de az değil, Mesela olayın geçtiği söylenen yerin "Troia VI h" mi yoksa "Troia VII a" mı olduğuna bile henüz karar verebilmiş değil arkeologlar ve tarihçiler. Öyle diyenler de var, böyle diyenler de.

Peki şu meşhur "Truva atı" masalına ne demeli? Efsanenin daniskası diye buna derler herhalde! Bakalım ünü ülkemizin sınırlarını aşmış olan arkeolog Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal bu konuda ne buyuruyor:

> [Destanda geçen] tahta at, gerçekte bir strategem [savaş hilesi) değil, bir sunu [adak] eseri olup poetik [*şiirsel*] fantezi bundan yeni bir yorum ortaya koymuştur. Fritz Schachermeyer'e... göre tahta at, İlion'u [Truva] deprem ile tahrip ettiği için Akaların tanrı Poseidon'a sundukları bir armağandır... Böylece Akaların İlion kentini aldıkları, sorunun bir poetik fanteziden [şairin hayalinden] öteye gitmediğini gösterir... *Belki de Helen efsanesi başkalarının yaptığı bu savaşı kendilerine mal etmiştir.* [3]

Hayret ki nasıl! Şöhreti sınırlarımızı aşan arkeologumuz Prof. Ekrem Akurgal'a göre meşhur Truva atımız, aslında şehrin hileyle düşürüldüğünü daha bir ballandırarak anlatmak için Homeros'un uydurduğu bir edebî oyundan ibaretmiş de haberimiz yokmuş. Meğer Truva, savaşla ve hileyle de düşmemiş. Bir deprem sonucunda surları yakılmış ve Akalar şehri bundan sonra fethedebilmişler. Nihayet Poseidon'a, şehri almalarına yardımcı olan depremi gönderdiği için şükranlarını ifade etmek maksadıyla bir tahta at yapıp adak olarak sunmuşlar. Homeros da bu "adak at" figürünü oradan alarak eserinde şehrin fethinin, içerisine askerlerin gizlendiği bu at sayesinde gerçekleştiğini yazmış. Biz de yüzyıllarca bir güzel inanmışız bu masala.

Ekrem Akurgal ömrünün son yıllarında Truva Savaşı'nın poetik (şiirsel) bir fanteziden ileri gitmediğini" savunma noktasına gelmiştir.[4] Sonra da kalkıp "bu" *İlyada*'nın gerçekliğine inanmamız ve

3 Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul 1988, Net Turistik Yayınlar, s. 135 (altlarını ben çizdim- M. A.).

4 Aktaran: Fahri Işık, "Troya'nın biçimsel gerçeği", *Bilim ve Ütopya*, Sayı: 121, Temmuz 2004, s. 19.

destanda geçen İlion'un bugünkü Truva harabeleri olduğunu gözü kapalı kabul etmemiz isteniyor. Bütün çabalara rağmen [5] yakınlarda yayınlanan bir Homeros araştırması bile Truva'nın destandaki şehir olup olmadığını lafı dolandırmadan söyleyemiyor. Bilimsel muğlaklığa müthiş bir örnek oluşturan Joachim Latacz'ın pasajı, ibret-i âlem için tekrar tekrar okunmalıdır:

> Troia'nın 1870 yılında Heinrich Schliemann tarafından İlyada'daki *topoğrafik verilere dayanılarak bulunması, yine de İlios/Troia şehrinin tarihselliği için belirleyici bir kanıt değildir: Bu şehrin oturanları ile Akhalar arasındaki savaşa ait tarihsel bir delil yoktur.* Savaşın tarihselliği, eğer gerçekten bir savaş olmuşsa, ancak arkeolojik araştırmaların sonucunda kanıtlanabilir. Bu yapılmadığı sürece *olayın tarihselliğini kabul ya da reddetmek anlamsızdır*.[6]

Donald Easton adlı uzman "Troia buradadır" dedirtecek hiçbir yazılı belge yoktur diyor. Bir başka uzman Hachmann ise daha da ileri gidip "kanıt bulma ihtimalinin bile olmadığını" söylemektedir.

.Almanya'da Tubingen Üniversitesi Antik Tarih Bölümü öğretim üyelerinden Prof. Frank Kolb, Korfmann'a ve onun yeni "Truva destanı"na savaş açmış bulunuyor. Kolb'a göre, Korfmann, para kazanmak için Truva'yı abarttıkça abartıyor. Ona göre Korfmann'a "Arkeolojinin Dâniken"i denilse azdır.[7]

Bilimsel mitoloji başarıyla işlemekte, kesin bir bilgiye ulaşılamadığı halde bir maceraperestin, Schliemnan'ın 1868'de kuyuya attığı taş, akl-ı selim sahiplerince çıkartılmayı beklemektedir. [8]

Kolb'un, Truva şehrinin Truva filminde gösterildiği gibi devasa bir metropol olmayıp bir köy yakınında kurulmuş önemsiz bir belde

5 Tek bir örnek verelim: *The Times*'da çıkan bir makaleye göre son kazıları yöneten Manfred Korfmann'a Daimler Chrysler firması yılda 300 bin Euro'ya sponsor olmuştu, (http://www.veederandld.20m.com/anthronews/22502b.htrnl)

6 Joachim Latacz, *Homeros: Batının İlk Ozanı*, Çeviren: Devrim Çalış Sazcı, İstanbul 2001, Homer Kitabevi, s. 88-89 (altlarını ben çizdim- M.A.).

7 http://www.uni-tuebingen.de/troia/eng/kolbinterviews.html

8 Paul Aron, *Tarihin Büyük Sırları*, Çeviren: Ali Çakıroğlu, İstanbul 2002, Aykırı Yayınları, s. 33-40.

olduğu ve bu savaşın tarihî kayıtlara alınmama sebebinin -olmuşsa bile- önemli bir etki doğurmadığı yönündeki itirazı da ciddiye alınması gereken bir eleştiri olmakla birlikte bir sempozyumda *Truva Sevdalıları* tarafından yuhalanarak (!) cevaplanmıştır. Bu davranış bile tek başına Truva davası'nın ne kadar bilim dışı bir düzlemde cereyan ettiğini göstermeye yeter.

Hâlâ Truva masallarına inanmak isteyen varsa devam etsin; ben bu durakta iniyorum izninizle.

25

Florence Nightingale ölüm meleği miydi?

> Bir yazarın görevi 'kesin' olmak değildir, ana uzun bir yürüyüşten sonra kamplarını kurup ateşlerini yakan ve yarın yine yola koyulacaklarını bilerek gece uykuya dalan göçebeler gibi bir durağa varmaktır. Eğer arkası geliyorsa bir çalışma boşuna değildir.
>
> **Jean-Paul Roux**

Talihin garip ve müstehzi düğümlerinden birisi, Kırım Savaşı yıllarında (1854-56) atılır. Bir önceki bölümde gördüğümüz gibi Heinrich Schliemann Kırım Harbi'nde Rus ordusuna yaptığı yatırımların karşılığında cebini koynunu Çarların rubleleriyle doldururken, gözü, Çanakkale'de olduğuna inandığı Truva harabelerindedir.[1] Kendisinden 2 yıl önce İngiltere'de doğmuş bulunan Floransa kökenli zengin bir ailenin kızı olan Florence Nightingale ise Kırım Savaşı'nda cebini değilse de maneviyat ve şöhret heybesini bol bol doldurmayı bilmiş, adını modem tarihin efsane kişilikleri arasına altın harflerle yazdırmıştır.

Böylece Kırım Harbi bize, iki efsane armağan etmiştir. Birincisi, Homeros'un ilhamıyla topraklarımıza kazma vuran Schliemann, ikincisi ise 17 yaşındayken gördüğü bir vizyon üzerine, yıllar son-

1 Justus Cobet, "Schliemann Homeros'u okuyor". *Troia: Düş ve Gerçek*, Çeviren: Sema Bulgurlu Gün, İstanbul 2001, Hower Kitabevi. s. 112-115.

ra "Tanrı'nın emri"ne koşmak için kalkıp İstanbul'a kadar gelen Nightingale.

İki ilham, iki sefer, iki efsane.

Florence Nightingale, yani "modern hemşireliğin kurucusu", yani modern "iyilik meleği", ya da İngiltere'deki şöhretini dile getiren sıfatla söylersek, "lambalı kadın" (*lady with the lamb*). O da modern efsanelerden biri. Büyüsünden soyulmayı bekliyor.

Üsküdar'da bir Viktorya kadını

Kırım Savaşı, sonuçları itibariyle yalnız İstanbul'un değil, Osmanlı Devleti'nin, hatta Avrupa tarihinin de dönüm noktalarından biri olmuştur.[2] Savaşla birlikte Avrupa dengeleri bozulmuş ve yeniden kurulmuştur, ta ki I. Dünya Savaşı sonunda tekrar kuruluncaya kadar.[3] Savaşın askerlik ve diplomasi tarihiyle sınırlı kalmayan etkileri, hemşirelik kurumunun o zamana kadar fiilen var olan ama toplumsal meşruiyetini henüz elde edememiş bulunan temellerini sağlamlaştırmak gibi dolaylı bir etkisi de olmuştur.

Erkeklerin savaş meydanlarına kanlarını, kadınların ise en azından şefkatlerini katması gerektiği, hemşireliğin Hıristiyanî meşruiyet köklerini oluşturmuştur. Hemşirelik, bir bakıma misyonerlik faaliyetleriyle atbaşı gelişen modern bir kurumdur. Kendilerinden vatanperverlik görevlerini yerine getirmeleri beklenen kadınların "merhamet meleği" (*angel of mercy*) olarak savaş meydanları ve sahra hastanelerinde çalışmalarına izin verilmesi, "vatandaşlık" hukuku içerisine alınmalarının bir şartı olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla hemşirelik, kadının kendisine ihtiyaç duyulduğu zamanlarda milletinin hizmetine koşması gerektiği şeklinde bir formülle meşruiyet

2 Osmanlı toplumuna etkileri şu yazıda özetlenmiştir: Candan Badem, "Kırım Savaşı'nın Osmanlı Toplumsal Yaşamına Etkileri", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 133, Ocak 2005, s. 64-71.

3 Kırım Savaşı'nın Avrupa diplomasisi üzerindeki önceden tahmin edilemeyen şaşırtıcı etkileri konusunda bkz. Stephen J. Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789- 1980*, Çeviren: Savaş Aktur, Ankara 2002, Dost Kitabevi, s. 83-90. Savaşın Türk diplomasisi üzerine etkileri konusunda ise bkz. William Hale, *Turkish Foreign Policy 1774-2000*, Frank Cass, 2002, s. 26-27.

zeminini bulmuş oluyordu.[4] Erkeklerin silahlı ordusuna mukabil, kadınların sargı bezli, tentürdiyotlu "ordusu''nun temelleri, Kırım Harbi'nde atılmıştır. Aslında Kırım Harbi'nde demek yanlış olur. Temel, zannedildiği gibi cephede, Kırım'da değil, bizzat İstanbul'da, Üsküdar'da atılmıştır.[5]

Zengin bir ailenin fevkalade iyi yetişmiş, 4-5 dil bilen kızı olan Nightingale, özel ders alarak felsefe ve matematik tahsili de görmüştür. Onu Üsküdar'a çeken çağrı, daha 17 yaşındayken gelmiş, bir vizyon anında Tanrı kendisini hizmetine çağırmıştır. Yıllar yılı bu "İlâhî" çağrıya koşmanın yolunu arayan Nightingale, ilk savaş muhabiri sayılan William Howard Russell'ın *The Times* gazetesine yazdığı acıklı cephe ve hastane haberlerinden fazlasıyla etkilenir.[6] Russell, yazılarında, hem cephedeki, hem de Üsküdar'daki İngiliz hastanelerinin berbat durumlarından söz etmekte ve İngiliz halkından, evlatlarının göz göre göre ölüme gitmelerine seyirci kalmamasını istemektedir. Yazıların yankısı arttıkça, eleştiriler de artar ve Viktorya döneminin suskunluğu içerisinde kamuoyunun infial fitili ateşlenir. Ateşlenenler arasında o sırada 34 yaşında bulunan Florence Nightingale de vardır.

Nightingale önce zor da olsa ailesini razı eder, sonra da yanına 38 hanım yoldaş bulup Üsküdar'a yollanır. (İlginç olan bir başka nokta şudur: Kendisine Üsküdar'a yolculuğunda 14 hemşireye karşılık, 24 *rahibe* yoldaşlık etmiştir.) 4 Kasım 1854'de Üsküdar'a adımını attığı zaman vatanseverlik ve misyonerlik duyguları doruktadır. Fransız hastanelerinin tertip ve düzeni karşısında İngiliz hastanelerindeki berbat vaziyetini görür görmez dehşete kapılan Nightingale, derhal hastanelerin ıslahı için Harbiye Nazırı (Dışişleri Bakanı) Sidney Her-

4 Bkz. Lynn Abrams, *The Making of Modern Woman: Europe 1789-1918*, Longman, 2002, s. 315-316; Editörler: Marilyn J. Boxer ve Jean H. Quataert, *Connecting Spheres: European Women in a Globalizing World, 1500 to the Present*, Oxford University Pres, 2000, s. 94 ve 219.

5 Nuran Yıldırım, "Nightingale, Florence", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c, VI, İstanbul 1994, s. 73; Prof. Dr. Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Kırım Harbinde İstanbul Hastaneleri", *Hayat Tarih Mecmuası*, sayı: 10, Kasım 1965, s. 19-26.

6 William Howard Russell'ın biyografisi ve kendisiyle yıllar sonra yapılmış bir röportaj için bkz. Editör: Christopher Silvester, *The Penguin Books ofInterviews: An Anthology from 1859 to the Present Day*, Penguin Books, 1994, s. 121 vd.

bert nezdinde girişimlerde bulunur. Çabaları sonucunda tam istediği gibi olmasa da, hijyen ve gıda maddeleri kadar ilaç ve doktor tedariki bakımından da hastane şartlarında kısmı bir düzelme görülür. [7]

Hasta ve yaralı askerlerin ekşi ter kokusuna bulanmış koğuşlarda üst üste yattığı ve her Allah'ın günü en az 10-15 askerin kolera, tifüs ve Varna hummasından hayatını kaybettiği hastane haline getirilmiş Selimiye Kışlası'nda geceleri, elinde tuttuğu fenerle hastalarının başına koşan Nightingale ("lambalı kadın"), daha hayatlayken "modern hemşireliğin kurucusu" sıfatıyla yoğun efsane bulutlarına gömülmüş bulunuyordu.[8]

Kadın kadının kurdudur!

Florence Nightingale efsanesi, İngiliz emperyalizminin eşliğinde kıtaları aşmış ve evrensel bir kült kişilik durumuna yükseltmiştir "lambalı kadın"ı. Ne var ki onun hayatında da bilinmeyen ve karanlık sayfalar yok değildir.

Bu karanlık olaylardan birisi, Jamaikalı ve kahverengi derili bir başka "merhamet meleği" Mary Seacole ile giriştiği anlaşılmaz rekabettir. Seacole, İskoç bir babanın ve hür bir zenci annenin kızı olarak 1805'de o zamanlar İngiltere'nin sömürgesi olan Kingston'da (Jamaika) doğmuş. 1850'de Jamaika'da baş gösteren kolera salgınında şifalı otları kullanmak suretiyle pek çok hastanın iyileşmesini sağlamış ve bu başarısının ardından ünü, İngiltere'ye kadar yayılmıştır. Kırım Savaşı'nı ve hastanelerin içler acısı vaziyetini gazetelerden okuyunca o da gönüllü olarak cepheye gitmeye karar verir. Seacole'e Savunma Bakanlığı tarafından nedense izin verilmez. Hatta Florence Nightingale'in ekibine katılma arzusu da geri çevrilir.

İşin peşini bırakmayan Seacole bu defa kendi imkânlarıyla Üsküdar'a kadar gelir ve Florence Nightingale ile burada görüşür. Onun ekibine gönüllü olarak katılmayı, ülkesinin askerlerinin yaralarını sarmak, dertlerine derman olmak için beraberce çalışmayı

7 Derleyen: Aziz Kaylan, *Kırım Savaşı*, İstanbul 1975, Milliyet Yayınları, s. 84-86.

8 "Modern hastabakıcılığın anası: Florence Nightingale", *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı: 63, Mart 1955, s. 3726.

Florence Nightingale'in Üsküdar'da çalıştığı hastane koğuşlarından birinin iç görünüşü.

arzu ettiğini söyler. Merhamet Meleğimizin cevabı, kesin olarak olumsuzdur. Seacole'ün esmer gölgesinin kendi başarılarının üzerine düşmesini istememektedir belki de. Ya da kadınca bir kıskançlık kim bilir?

Bunun üzerine Seacole tamamen kendi imkânlarıyla Kırım'a gider. Cephede, askerin yanı başında salgın hastalıkların önlenmesi için çırpınır, bu hizmetini finanse etmek için askerlere yiyecek ve içecek satar ve kazandığı paraları da hasta ve yaralıların tedavi ve bakımına harcar.

Ne tuhaf şu dünya! Cepheden binlerce kilometre ötede güvenlik içinde hemşirelik yapan Florence Nightingale hemşireliğin kurucusu kabul edilmiştir de, bizzat cephede askerle omuz omuza hizmet veren ve hayatını tehlikeye atan, üstelik bu hizmetini devletin cebinden değil, kendi kazancıyla finanse eden Mary Seacole, başta Florence Nightingale tarafından, sonra da tarihçiler tarafından karanlığa gömülmüştür. Savaş günlerinde Kırım'dan memleketine mektup yazan bir İngiliz askeri, Florence Nightingale'in adını ta oradan duymuştur ama fedakârca hizmetlerini bizzat gördüğü Seacole'ün adının neden Londra'da bilinmediğini sormaktadır ailesine.

Florence Nightingale'i göklere çıkartanlar neden Mary Seacole'ü unuturlar sahiden de? [9]

9 Mary Seacole ve Florence Nightingale ile ilişkileri hususunda şu internet kaynağına başvurulabilir: http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/REnightingale.htm

Bu, otoriter ve tek başına karar vermeyi seven "lambalı kadın"ın tek vukuatı bundan ibaret değildir. Nightingale, 1855'de Kırım'a hastaneleri teftişe gittiğinde hemşirelerin Roman Katolik Kilisesi'ne mensup olmalarından dolayı kendisine tabi olmak istememelerine fena halde sinirlenmiş ve siyasî nüfuzunu kullanarak gerek baş rahibeyi, gerekse başhekim Dr. Hall'u görevlerinden aldırmayı görev bilmiştir.

Yoksa o bir "ölüm meleği" miydi?

İkinci bir karanlık nokta ise gerçekten de "Lambalı Kadın efsanesi" üzerine kalın bir gölge düşürecek niteliktedir.

10 yıl kadar önce konuya tekrar el atan *The Independent* gazetesi, 1998'de İngiliz hükümetindeki gizli belgelere dayanarak verdiği haberde daha da ilginç bir iddia ortaya attı. İddiaya göre Nightingale, tifo ve dizanteri gibi öldürücü olmayan hastalıklara uyguladığı yanlış teşhis ve tedavi yüzünden 15 bin İngiliz askerini göz göre göre ölüme yollamıştı.

Rakam biraz abartılı olabilir ancak iddia hiç de temelsiz değil. Bugüne kadar "İyilik Meleği" etrafında oluşturulmuş bulunan efsaneyi çökertebilecek bu iddianın benzerleri Nightingale'in zamanında da ileri sürülmüş ve vaktiyle İngiliz Parlamentosu bir araştırma komisyonu kurarak konuyu uzun boylu araştırtmıştır.

Uzayan araştırmadan ciddi bir sonuç çıkmayacağına kanaat getiren, aynı zamanda İstanbul'daki Robert College'in kurucularından olan Amerikalı misyoner rahip Cyrus Hemlin ile, oğluyla birlikte İngiliz hastanelerinde gönüllü olarak çalışan rahip Sydney Godolpin Osborne, haksızlıklara dayanamayarak Selimiye'deki hastanenin Nightingale dönemindeki içler acısı durumunu, asepsi ve antisepsi uygulanarak kolayca tedavi edilebilecek kolera, tifo ve dizanteri gibi hastalıklardan -bu tedaviden Nightingale ve rahibelerinin habersiz

Londra'da yaşamış bir gazetecinin Mary Seacole ile ilgili yazdıkları ilginç olabilir. Nuyan Yiğit, *Londra'yı Sever misiniz?* İstanbul 1992, Gür Yayınları, s.24-27.

olmaları yüzünden- her gün hastanelerde 50-60 kişinin öldüğünü ihbar etmişler.[10]

O zamanlar kolera, tifo ve dizanteri gibi hastalıkların tedavisi henüz bilinmiyordu. Mary Seacole gibi şifalı otlarla bu hastalıkları tedavi edenler de ciddiye alınmıyor ve resmî hastanelere yaklaştırılmıyordu. Ne de olsa Avrupa, cadı avından henüz çıkmıştı, tıp iktidarına el koymak için savaşan doktorlar yeni bir kadın "belası"na yoğurdu üfleyerek yaklaşıyorlardı.

Nitekim Viktorya dönemi doktorları, hemşireliğe sıcak bakmıyor, bakmıyor ne kelime, koğuşlarda onlara rastladıklarında kıyametleri kopartıp tekme tokat dışarı atıyorlardı. Hemşirelik, fahişelerin, düşük ahlaklı kadınların yaptığı bir meslek olarak görülüyordu. İlk defa Kırım Savaşı yıllarındadır ki, tek tük gönüllü burjuva eşleri ve kızları ile rahibeler, misyonerlik ruhuna bürünerek deniz aşırı topraklara açılmışlardı. Bu yeni nesil hemşireler, erkeklerin yanı başında değilse bile gerisinde, gergin ve stresli hastane şartlarını doktorlar için yumuşatan ve çekilir kılan saygın bir hava yayıyorlardı etraflarına.

19. yüzyıl ortalarında tıp mesleği, hızla erkeklerin tartışmasız iktidar alanına giriyordu. "Karanlık" diye yerden yere vurulan Ortaçağ'da bile kadınlar ebelik ve şifacılık gibi mesleklerde kendilerine ait bir iktidar alanına sahipken, Viktorya döneminde bütün bu mevzilerini birer birer yitiriyor, Avrupa sözüm ona "ilerlerken", kadınların hakları, üzerlerine ağır ağır kapanan demir kafesin içine itiliyordu. Kadınların elindeki son bağımsız tıp mesleği olan ebeliğin resmen yasaklanması, eril (erkeksi) tıbbın zaferini sembolize ediyordu.

Bu durumda kadına sağlık hizmeti kapsamında kala kala hastaların bakımı kalıyordu. Ama onlara da hastabakıcı demek için bin şahit lazımdı. Viktorya dönemi hemşirelerine olsa olsa "hasta refakatçisi" denilebilirdi. Sürtükler, sarhoşlar, dolandırıcılar ve hırsızlar kaplamıştı mesleği. Onu "iffetli" hanımların mesleği haline getirme görevi, Florence Nightingale'e düşmüştü.[11]

10 Şehsuvaroğlu, "*Kırım Harbinde İstanbul hastaneleri*", s. 23-24.

11 Barbara Ehrenreich ve Deidre English, *Cadılar, Büyücüler ve Hemşireler*, Çeviren: Ergun Uğur, İstanbul 1992, Kavram Yayınları, s. 58-61.

Ancak çarpıcı olan nokta, hemşireliğin efsanevî kurucusunun, kadınların doktorluğuna hiç mi hiç sıcak bakmamış olmasıydı. Ona göre, bazı meslekler ne olursa olsun erkek mesleğiydi ve kadınlar kendi tabiatlarına uygun işlerde istihdam edilmeliydiler. Merdivenler atlaya atlaya çıkılmaz diyor ve kadınların öncelikle kendilerini eğitmelerini ve annelik vasfından dışarı çıkmamalarını öğütlüyordu hemşirelerine. Ona göre kadınlar tabiatın bir lütfu olan hemşirelik yapabilirlerdi ama tabiat onlara doktorluk yeteneğini bağışlamamıştı. Zamanındaki az sayıda kadın doktor hakkında şunları yazmıştı: "Erkek olmava artık kalkışmadılar, çünkü ancak üçüncü sınıf erkek olabilivorlardı."

Hemşireliğin icadı, kadınların doktorluk mesleğinden kopmasını telafi eden ve hatta kolaylaştıran bir işlev görmüştü. Tıp mesleği, erkek doktorların yapmak istemeyecekleri "pis" işleri kadınlara bir lütuf olarak bağışlamış ve öteden beri en azından kısmen kadınların iktidar alanı içinde bulunan ebelik ve şifacılık gibi meslekleri, onların ellerinden kanun zoruyla almıştı. Avrupalı kadınlar neyi neyle değiştirdiklerinin farkına, çok sonraları, 20. yüzyıla doğru varacaklardı. Özellikle de Birinci Dünya Savaşı sırasında.

İngiliz hastanelerinin sefaleti

Nedense Türk milleti, kendisini alabildiğine aşağılarken, Ecnebileri yere göğe sığdıramaz. Biz perişanlığın birinden diğerine yuvarlanırken "adamlar" şimşek hızıyla ve kesintisiz biçimde ilerlemişlerdir. Bu, ilerleme efsanesinin azgelişmiş ülke aydınlarını içerisine çektiği tuzaklardan sadece biridir. Acz ve çaresizliği kendi mezarımıza, her türlü pırıltıyı Avrupa ufuklarına tevdi etme alışkanlığı, maalesef Mümtaz Turhan'ın açtığı Milliyetçi Pozitivist yolun tam göbeğinde durmakta ve etrafına yoğun bir aşağılık kompleksi yaymaktadır. [12]

12 Yılmaz Özakpınar, "*Kültür Değişmeleri" ve Batılılaşma Meselesi*, İstanbul 2003, Ötüken Neşriyat, s. 80-81 ve s. 100 (mesela: "İmparatorluğun ne yapıldıysa durdurulamayan çöküş sürecinin başlangıcının [1699 Karlofça Antlaşması'nı kastediyor), Avrupa'da bilimin sürekli ilerleme yoluna girmesi ile olan bu hüzün verici senkronizasyonu dikkat çekicidir"). Newton ve Karlofça'nın bu "hüzün verici senkronizasyonu" sözü, tam da tarihini kayıtsız şartsız "ilerleme "ye teslim etmiş bir aydının portresini yansıtmaktadır. Oysa İznik Konsili üzerine teolojik

Üsküdar'da, Selimiye Kışlası'ndayız. Yıllardan 1854 sonları, 1855 başları. Kışla, Padişah Abdülmecid tarafından Üsküdar'ı mesken tutmuş İngilizlere hastane olarak tahsis edilmiştir. Ve hastanenin hali, devrin süpergücü İngiltere'nin içler acısı savaş yeteneklerini yansıtmaktadır. Florence Nightingale ve hastaneye gelen müfettişler bu süpergüce tahsis edilen hastanenin manzarasını söyle anlatırlar:

Yeterince karyola yoktur. Yaralıların çarşafları çadır bezindendir ve öylesine kalın ve rahatsız edicidir ki, hastalar yalvar yakar hiç değilse kendilerine birer battaniye verilmesini rica etmektedirler. Koğuşlarda konforun zerresi göze çarpmamakta, bira şişeleri şamdan niyetine kullanılmakladır. Leğen, havlu, sabun, saplı süpürge, temizlik bezi, tepsi, sahan hak getire! Tabii çatal bıçak da yoktur. Yakıt ciddi bir problemdir, çamaşır yıkama işi de öyle. Mutfak perişanlıktan geçilmiyordur. Tıbbı malzemeye gelince: Sedye ortalıkta görünmüyordu. Kırık kemikleri sarmaya yarayan süyek de, bandaj da namevcutlar arasındaydı. Bütün bu listeyi sayan ünlü İngiliz yazar Lytton Strachey, "Herşey eksikti" der, "tabii en sıradan ilaçlar da." [13]

Stracey'e göre, 19. yüzyılın ortasında İngiltere'yi Tanrı kayırmıştı. Yoksa yönetim, en kötü ve en beceriksiz yıllarını yaşıyor, çarpışmayı unutmuş İngiliz savaş makinesi hızla demode olmaya doğru gidiyordu. Küçük memurların beceriksizliklerinden arap saçına dönmüş sistemden kaynaklanan büyük hatalara, Bakanların kaçınılmaz cehaletlerinden rutin işlerin ölümcül kusursuzluğuna kadar İngiliz idaresi tam bir kafa karışıklığı içindeydi. Orduda reform yapılamıyor, aristokratların bir ağ gibi sardığı kabineden ıslah izni çıkmıyordu. (Oysa aynı İngilizler Kırım Savaşı sonrasında bize bal gibi Islahat Fermanı'nı yayınlatacaklardı!)

tartışmalara girmesinden de belli olduğu üzere ne Newton zannedildiği kadar saf (pür) bir bilim adamıydı (bkz. Richard Schlagel, *From Myth to Modern Mind: Vol. II*, Peter Lang 1996, s. 260 vd.), ne de Karlofça antlaşması zannedildiği gibi bir teslimiyet belgesiydi (bkz. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, "The Reisülküttab and Ottoman Diplomacy at Karlowitz", Doktora Tezi, Princeton University, 1963.) Newton için ilgili bölüme bakınız.

3 Lytton Strachey, *Eminent Victorians*, 1918, Part II, internet edition: http://www.bartleby.com (1963 baskısı: New York 1963, Capricon Books, s. 182-194.)

Florence Nightingale'in Üsküdar'daki İngiliz hastanelerinde gördüğü manzara, aslında üzerinde güneş batmayan İngiliz İmparatorluğu'nun genelindeki durumdan pek farklı değildi. Bu şartlar altında ancak büyük bir başarı yakalanır ve hükümet bu başarı karşısında rehin alınırsa bazı reformlar yapılabilirdi. Nightingale bu başarıyı Üsküdar'da yakaladı ve ömrünün sonuna kadar da onu bir iktidar silahı olarak kullanmaktan çekinmedi.

Nasıl mı? Yine Strachey'nin 'Doğrucu Davut' satırlarına dönelim isterseniz.

Kadife Eldivenli Despot?

Florence Nightingale İngiltere'ye, başında göz kamaştıran bir taçla dönerken, İstanbul'daki tecrübelerinden yola çıkarak tasarladığı İngiliz ordu hastanelerinin ıslahı düşüncesi vardı kafasında. Dostu Savaş Bakanı Sidney Herbert'in olağanüstü desteğiyle açılmaz denilen pek çok kapıyı sonuna kadar açtı ve yalnız hemşirelik alanında değil, hastane binalarının inşaatına ve iç düzenine kadar, temizliğinden tefrişatına kadar hemen her işte Savaş Bakanlığı'nda aktif görev aldı. Bu görevi sırasında pek çok erkek rakibini dostunun ve iktidarın desteğiyle tasfiye etti. Siyasete bulaşmak bir yana, adı entrikalara bile karıştı. Daha İstanbul'dayken İngiltere'nin kurt diplomatı Lord Stratford Canning'i bile korkutmuş, koca İngiliz Büyükelçisi, hastanelerdeki yaralıları bile ziyaret etmekten çekinir hale gelmişti. [14]

Florence Nightingale, dediğim dedik biriydi ve hayatının sonuna kadar hep öyle kaldı.

O kadar dediğim dedikti ki, yalan yanlış kendi tecrübelerinden öğrendiği bazı tedavi yöntemleriyle salgın hastalıkların iyileştirileceğine dair saplantısından ömrünün sonuna kadar kurtulamamış, hastalıklara "mikrop" diye bir şeyin sebep olduğuna bir türlü inanmak istememişti. Şöhretine ve arkasındaki Kabine desteğine güvenerek burnunun doğrusuna gidiyor, ne tıptaki ilerlemeleri takip ediyor,

14 Stanley Lane Pool, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, Çeviren: Can Yüçel, İstanbul 1999, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 175.

ne de öğrenmeye gerek duyuyordu. Hem Üsküdar'daki hastanede, hem de 1858 Hint İsyanı sırasında İngiliz hastanelerinde yaptırdığı yanlışları, sağlık tarihinin karanlık cephesini oluşturmaktadır. Nedense onu "insanlık kahramanı" ilan edenler bu karanlık köşeleri görmezden gelmeye çalışırlar.

Pasteur'le dalga geçen hemşire!

Tıp ve sağlık eğitimi görmediği için tecrübelerinden yola çıkarak kendine göre bir hemşirelik ve sağlık bakımı anlayışı geliştiren Nightingale, bilimsel metoda ve hastalıkların bilimsel yollardan tedavisi anlayışına ruhen yabancıydı. Büyük bir eylem kadını olduğu doğru olmakla birlikte -belki de hepsi bundan ibaretti- sadece gördüğüne inanıyor ve buna göre hareket ediyor, onun bir adım ötesine geçmiyordu.

Mesela Üsküdar'da temiz hava ve aydınlığın hastalıklardan korunmada olumlu rol oynadığını el yordamıyla tesbit etmişti. Bu, onun için yeterliydi. Daha fazla araştırma yapmasına gerek yoktu. Bu olgunun altında yatan genel ilkelerin neler olduğunu -ya da böyle bir ilke olup olmadığını- araştırmayı reddediyordu. Mesela Pasteur ve Lister'ın buluşlarından yıllar sonra bile "mikrop" fetişizmine düşmekle suçladığı bu bilim adamlarıyla dalga geçiyordu. "Enfeksiyon" diye bir şeyin varlığına inanmıyordu; onu hiç görmemişti, öyleyse yoktu! Ne var ki, temiz havanın olumlu etkilerine bizzat şahit olmuştu; bu sebeple ondan şüpheye düşmesine mahal yoktu. Hastaların yatakhaneleri iyi havalandırılırsa mesele tamamdı. Bize şaşırtıcı gelecek belki ama o, hastalıktan ancak bu kadar anlıyordu.

Hava geçirmez şekilde sıkı sıkıya kapatılan pencereler devrinde bu çok değerli bir görüştü. Ne var ki, el yordamıyla ulaşılan bu yaklaşımın bazı talihsiz sonuçları da olmadı değil. Özellikle bir İngiliz sömürgesi olan Hindistan'da...

15 Ne de olsa İngiltere'de az pencereli evler yüzünden havasızlık çekiliyor, bu da hastalıkları artırıyordu. Evlerin az pencereli yapılmasının sebebi neydi biliyor musunuz? Devlet, 17. yüzyıldan itibaren her pencereden ayrı bir vergi alıyordu. Vergiyi azaltmanın yolu, mevcut pencereleri ördürmekti. Konu hakkında bkz. T. S. Ashton, "The treatment of capitalism by historians", Editör: F. A. Hayek, *Capitalism and the Historians*, Chicago, 1963, The University of Chicago Press, s. 47.

1857 Hind İsyanı patlak verdiğinde İngiliz ordusu yeniden alarma geçmişti. Nightingale o sırada itibarının doruğundaydı. Ordu Sağlığı Kraliyet Komisyonu'nda görevliydi ve bu işler ondan soruluyordu. Derhal Hindistan'daki İngiliz ordu hastanelerinde pencerelerin sonuna kadar açık tutulması talimatını verdi. Hindistan sıcağında pencerelerin açık kalmasının ne demek olduğunu gayet iyi bilen yetkililer bunu protesto etmeye yeltendiler ama tez zamanda ağızlarının payını aldılar. Nightingale Hanım onlara pabuç bırakacak biri değildi. Çünkü sıcak hava diye bir şeyden habersizdi. Tek bildiği, temiz havaydı. Gerisi boştu. Havada sivrisinekler mi uçarmış, zehirli böcekler mi, umrunda değildi. Yetkililer mantıksız mantıksız konuşuyorlardı ona göre; pencereler bütün yıl açık kalmalıydı ki hastalıklar artmasın.

Hindistan'da çalışan İngiliz doktorlar feryad u figana başladılar ama emir demiri kesiyor, Nightingale Nuh diyor, Peygamber demiyordu. Onun korkunç emirlerinin pek çok hasta ve doktor için idamdan farkı yoktu. Şikayetler ayyuka çıkınca Hindistan Genel Valisi devreye girdi ve pencerelerin kapanmasının daha uygun olduğunu bildirdi Londra'ya. Israrlıydı, Nightingale bile karşısına çıksa, kararından geri dönmeyecekti. Bu sert çıkış karşısında, ikna olmamasına rağmen ve gönülsüz gönülsüz razı oldu pencerelerin kapatılmasına.

Hiç şüphesiz Nightingale bugüne kadar yaşamış olsa ve yalnız Üsküdar'daki kolera vakaları değil, Panama'daki sarı humma vakaları konusundaki tecrübelerinin de yanlış olduğunu görecek ve asıl, temiz havanın bir fetiş olduğunu fark edecekti. Ve şunu da fark edecekti ki, hastalıkla başa çıkmanın gerçekten en etkili yolu, açtırdığı pencerelerden içeri girip hastalarına yeni hastalıklar bulaştıran sivrisineklerle mücadeleydi.

Son olarak kadın hakları konusunda ne düşündüğüne bakalım Lambalı Kadın'ın.

Devrinin diğer başarılı kadınlarıyla başı hoş olmadığı anlaşılan Florence Nightingale, bir başka sağlık gönüllüsü Josephin Butler'ın başını çektiği Bulaşıcı Hastalıklar Kanunu'na şiddetle muhalefet etti. Elizabeth Garret Anderson ve Sophia Jex-Blake gibi kadınlar onun kadınların doktor olmasına ve kadın doktorların desteklenmesine

karşı çıkmasına bir mana veremiyorlardı. Kadın hakları ve kadınlara oy hakkı verilmesi gibi o devrin en ateşli davalarında yer almayı reddetmiş ve efsanevî karizmasını ısrarla kadın hakları savunucularından esirgemiştir.

Bunları okuduktan sonra hemşireliğin efsanevî kurucusunun hâlâ bir "bilim" kahramanı, bir kadın hakları savunucusu, hele hele bir feminist olduğuna inanıyorsanız, inandığınızın o inatçı mitlerden biri olduğunu bilmenizde fayda var. Yani, gerçeğin üzerine sürülen mitlerden değil, gerçeği icad ve imal eden modern mitlerden biri...

Üsküdar'daki İngiliz Mezarlığı, o yılların korkunç yüzünü muhafaza eden sessiz bir işaret taşıdır bugün İstanbul'da. Sakın bu mezarlığın sessiz sakinleri "İyilik Meleği" Florence Nightingale'in cahilce kararlarının kurbanları olmasınlar!

Meraklısına Not

ABD'li bir Müslüman olan Hamza Yusuf, Florence Nightingale'in İslam ve İslam dünyasıyla ilgili ilginç gözlem ve yorumlarını şu makalede incelemiştir: "Florence of Arabia", *Seasons*, Autumn-Winter 2003-2004, s. 66-78.

26

Neron Roma'yı yakmış mıydı?

Efsane, sözünü ettiği nesneyi tamamen
Tarih'ten yoksun bırakır. Tarih, efsane içinde buharlaşır.

Roland Barthes[1]

Birkaç yıl önce bir araba yakma modası başlamıştı İstanbul'da. Basında çıkan haberlere bakılırsa geceleri İstanbul'da Neron ya da Neronlar kol geziyormuş.

"Neron dün akşam Beşiktaş'taydı" diyor bir gazete. Öbürküsü ondan aşağı kalır mı? O da, "Neron'un dünkü bilançosu: 5 araç" alt yazısını şehvetle geçiriyor ekrandan. İnternet sitelerinin de eli armut toplamıyor bu arada; işte onlardan biri, İzmir'de yakalanıp adliyeye sevk edilen 3'ü kadın, 22 kişiye, "Üniversiteli Neronlar" rütbesini layık görmüş çoktan. Bir başka medya, Neron'un sigortacılara maliyetini hesaplamış: Tamı tamına 1 milyon dolar!

Bütün bunları duyan ve okuyan da iki bin yıl sonra bu 'çılgın' Roma İmparatoru adamlarıyla atına atlayıp şehrimizi kundaklamaya

1 Roland Barthes, *Yazı Nedir?,* Hazırlayan: Enis Batur, İstanbul 1987, Hil Yayın, s.182.

gelmiş sanır. Herhalde Roma'dan sonra "Yeni Roma" olan İstanbul'a da göz dikmiş olmalı hazret.

Peki kimdir bu Neron adlı zat-ı muhterem? Neden yangın veya kundaklama denilince ilk olarak onun adı toplumsal bilinçaltımızdan fışkırmaktadır? Daha da önemlisi, İmparator Neron'un "yangın severliği" ya da "yangın takıntısı" hakkında bildiklerimiz efsane mi yoksa gerçek mi?

Claudius'un yerine Roma İmparatoru olan Neron (hükümdarlığı: M.S. 54-68), en ilginç Roma İmparatorlarından birisi, belki de birincisi. Adi, açgözlü, zalim, bencil, şehvet düşkünü, cahil; ne derseniz deyin. Bütün olumsuz özellikler vardı bu mucit adamda.

Mesela küçük kardeşini, annesini ve hamile olan ilk karısını öldürtmüş, sonra da genç azatlı kölesi Sporus'u hadım ettirip onunla resmen nikah kıydırmıştır. Hayır efendim, zannettiğiniz gibi güzelliğinden dolayı değil, tıpatıp kendisine benzemesinden dolayı!

Sonra bir ara tiyatroculuğa merak salmış Neron; çıktığı sahnede halkın önünde bir deliyi ve doğuran bir kadını oynamış, tam 10 atın çektiği muhteşem bir arabayla Olimpiyat oyunlarına bile katılmış.

Kendisini büyük bir şair, aktör, şarkıcı ve atlet olarak kabul ettirebilmek için servet akıtmış bir paranoyaktır aynı zamanda.

Nihayet Pretoryenlerin isyanı karşısında kendi boğazını bir bıçakla keserek bundan 1.941 yıl önce dünyamıza veda etmiş Neron. Ölürken de son sözleri, "Benimle bir sanatçı ölüyor" (*Qualis artifex pereo*) olmuştur.[2]

Ancak gözü biraz arkada kalmış olmalı ki, hayaletini dünyamıza ve "Yeni Roma" olarak adlandırılan İstanbul'a miras bırakmıştır.

İşte İmparator Neron'un farkı da burada yatıyor: Bu işi şundan dolayı yaptı diyemiyorsunuz; zira o hep şaşırtıyor, tahmin ettiğimiz noktanın hep bir adım ötesinde muzipçe duruyor.

Gelin görün ki, İmparator Neron'u asıl meşhur eden ve gazete manşetlerimize, haber bültenlerimize teklifsizce sokan özelliği,

2 Norman Davies, *Europe: A History*, New York 1998, Harper-Perennial, s. 189.

ateşe olan dayanılmaz zaafıdır. Rivayete göre Neron, MS. 64 yılında Roma şehrini yaktırmış ve tam bir hafta süren bu feci yangın sırasında sarayındaki Miken Kulesi denilen yüksek bir platforma çıkarak oradan hem şehrin cayır cayır yanışını seyretmiş, hem de hiç istifini bozmadan kemanını çalıp bağıra çağıra aryalar söylemiştir!

Bu birazdan açıklayacağımız sahte bilgi, sadece gazetelerin istihbarat servislerine uğramakla kalmamış, Ord. Prof. Ali Fuad Başgil'in bilimsel bir kitabına kadar uzatmıştır kollarını. Bakın Ali Fuat Başgil hoca, Demokrasi Yolunda adlı kitabında Neron'u ve onun iflah olmaz yangın tutkusunu nasıl anlatıyor:

> [V]aktiyle Romayı ateşe verip kızıl alevlerin seyriyle mest olan Neron bile kendini Roma'nın en ileride bilgini ve en ince artisti ilân eder ve vücudunu Roma için rahmet sanırdı. [3]

Bu hikâyeden ne çıkıyor? Bunları yapan adamın zevki için yangın çıkarıp keman çalması normaldir mi?

Siz öyle sanın.

Şimdiye kadar Neron'un "yakma saplantısı" böyle anlatılıyordu ama artık devir değişti. Çünkü tarihçiler sürekli yeni keşif girişimlerinde bulunuyorlar Neron'u doğru anlamak için. Richard Holland'ın veya Edward Chaplin'in dört başı mamur biyografileri bize yeni bir Neron portresi sunuyor; uçuk bir hayalperestin değil, ayakları yere basan bir devlet adamının portresidir bu.

Neron Roma'yı neden yaktırmıştı?

Tamam, Neron pek de öyle hırlı biri değildi ama epeyce iyi ve akıllıca icraatları da vardı. Mesela ekonomik kriz sırasında evsiz barksız kalan garibanlara barınaklar inşa ettirmiş, buğday fiyatlarını düşürmüş, taşradan Roma'ya gıda maddesi getirterek şehir ahalisinin aç kalmasını önlemiştir. [4]

3 Ali Fuad Başgil, Demokrasi Yolunda, İstanbul 1961, Yağmur Yayınlan, s. 23.

4 Richard Shenkman, İnsanlık Tarihinde Büyük Yalanlar, Çeviren: Mehmet Harmancı, 2. baskı, İstanbul 1998, AD Kitapçılık, s. 35.

Hele bir "yangın canavarı" hiç değildi. Üstelik 16 Temmuz 64 gecesi, aniden bazı eşya ambarlarından çıkan ve rüzgârın etkisiyle kısa zamanda bütün şehri saran ünlü Roma yangını tamı tamına bir hafta devam etmiş, önüne ne gelirse silip süpürmüştür.

Gelin görün ki, bu yangın çıktığı vakit, Neron bırakın sarayın Kulesine çıkıp keyifle keman çalmayı, Roma şehrinden tam 30 (ya da 50) mil uzaklıkta bulunan ve doğduğu yer olan Antium'daki villasında keyif çatıyordu. Daha da ilginç olan nokta, kendisine Roma'da yangın çıktığı haberi verilince ne yaptığıdır.

Batılı kaynaklardan takip ediyoruz ne yaptığını:

> Neron derhal Roma'ya dönmüş ve söndürme çalışmalarına o da katılmıştı. Kentin on dört mahallesinden üçü [5] tamamen yanmıştı. Yedisi ise ağır hasara uğramıştı. İmparator yangından zarar gören plebleri (Roma'da 2. sınıf vatandaşları) kamuya ait binalardan birçoğuna ve kendi bahçelerine yerleştirdi, aynı zamanda yağmayı önleyecek tedbirleri aldı. [6]

Hem Neron'un bir "keman"ı hiçbir zaman olamazdı, zira keman denilen müzik aleti, o tarihten tam 1.500 yıl sonra, yani 16. yüzyılda icat edilmişti. Bildiğimize göre Neron keman yerine "lir" çalıyordu.

İşin gerçekçi tarihî temellerine uzandığımızda şu şaşırtıcı sonuçla karşılaşıyoruz:

İmparator Neron, ünlü yangının vuku bulduğu 64 yılında değil ama bir ara gerçekten de Roma'da bazı mahalleleri yaktırmıştı! Ama neden? Burası önemli...

Kendisini, başkent Roma'yı, çerden çöpten yapılmış sefalet mahallelerinden arındırmakla görevli hissediyordu da ondan. Roma'yı yeniden imar etmek için de fakir evlerini istimlâkle, kazma kürek ile

5 Romalı tarihçi Tacitus'a göre yanan mahallelerin sayısı 10'dır. Sadece 4 mahalle zarar görmemiştir. Yangından sonra 3 mahalle haritadan silinmiş, 7'sinde ise sadece üç beş harabe kalmıştır. (Marc Kishlansky, Patrick Geary, Patricia O'Brien, it. Bin Wong, *Societies and Cultures in World History*, HarperCollins 1995, s. 171.)

6 Âli Canman, "Neron, Roma'yı yaktı mı, yakmadı mı?", *Yıllarboyu Tarih*, Sayı: 11, Kasım 1980, s. 63. Ayrıca Neron hakkında bilgi için şu İngilizce kaynaklara bakılabilir: Philip Van Ness Myers, *General History for Colleges and High Schools*, Gözden geçirilmiş baskı, 1917, Ginn & Company, s. 283-284; Marc Kishlansky ve diğerleri, age, s. 167.

yıkmakla vs. uğraşmak uzun zaman alıyordu. Neron'un ise acelesi vardı, bu durumda en iyisi bir yangın çıkarmak ve boşalacak alanlara geniş yolların etrafına sıralanmış şanına yakışır binalar ve tapınaklar yapmaktı.

Zaten imar faaliyetleri sırasında evsiz kalanlara geçici yerleşim yerleri yaptırmasından, gıda ve ihtiyaç maddelerini hiç eksik etmemesinden de anlıyoruz ki, Neron, Roma'yı keyfi için değil, ciddi bir iş için yaktırmıştı. Bataklıklarını kurutmuş, binalarını süslemiş, yollarını ferahlatmış olduğu bu şehrin adını değiştirip "Neropolis" [Neron'un Şehri] koymayı bile düşünmüştü. Ama nasip olmadı.

Sözü Batılı bir kaynağa bırakarak noktalayalım:

> Roma yangınını da Neron'un çıkardığı söylenir... (Ş)urası muhakkak ki Neron bu yangın esnasında keman çalmadı. Zira o devirde henüz keman icad edilmemişti. Neron, sadece harp [bir müzik aleti - M.A.] çaldı ve "Truva'nın Sukutu" şarkısını söyledi. Bunda ne kötülük var? Tabii, Neron, bu yangını çıkardıklarını itiraf etsinler diye bu kadar çok Hıristiyana işkence etmemeliydi. Birkaç kişi kâfiydi. Hem Hıristiyanların Neron devrinde değil, o meşhur Antonius (Marcus Aurelius Antonius) devrinde aslanlara ikram edilmeye başlandığı tesbit edilmiştir. [7]

7 "Neron ve âkıbeti", Çeviren: Leylâ Yazıcıoğlu, *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı: 50, Şubat 1954, s. 2920. (Dergide makalenin yazarı belirtilmemiştir.)

27

Hitler kimdi?

> Nazizmin ideolojik temelleri, Almanya'nın Nazi Partisi'nin kurulduğu gün atılmamıştır. Pangermanizm [Alman Birliği], Bolşevizm aleyhtarlığı ve Yahudi aleyhtarlığı gibi Nazizmi yönlendiren güç çizgileri, programının oluşturulduğu 1920 yılından önceye dayanır.
>
> **Lionel Richar**[1]

Yılların çürütemediği sakızdır: 'Hitler de iktidara demokratik yollardan sinsice gelmiş ama sonuçta demokrasiyi yok etmişti. Öyleyse bizde de seçimlerle iktidara gelerek ileride demokrasiyi bertaraf edecek ve kendi rejimini kuracak filanca siyasî oluşuma sakın ha sakın göz açtırılmasın.'

Önce şuradan başlayalım sorgulamamıza: Acaba Hitler gerçekten de kendisini gizleyerek mi iktidara gelmişti? ve Gerçek niyetini o zamana kadar saklamış mıydı?

Bu yaklaşım, Hitler ve Nazi Partisi'nin daha en başından itibaren planlarını ceplerine koyup yola çıktıklarını varsaymaktadır. Oysa belli bir dünya görüşüne dayanmakla birlikte bunun bir dünya ha-

1 Lionel Richard, *Nazizm ve Kültür: Denizkızlarının Şarkısı*, Çeviren: Nesrin Güner, Ankara 1985, Kalem Yayıncılık, s. 35.

kimiyeti ve soykırım programını içerdiğine ilişkin iddialar havada kalmaya mahkûmdur.

Öyleyse Hitlerizm ve Nazizm nasıl anlaşılmalıdır?

Aşağıda çağımızın değeri tartışılmayacak kimi tarihçelerin görüşlerini aktarınca göreceğiz ki, gerek Hitler'in, gerekse Almanya'daki Nasyonal Sosyalist (Nazi) Partisi'nin tarihinde bilmediğimiz ve bizi yanlış yorumlara sevk eden pek çok karanlık nokta bulunmaktadır.

Önce John Lukacs'la başlayalım.

Lukacs, *Yirminci Yüzyılın ve Modern Çağın Sonu* adlı zekice yazılmış ve çok satılan kitabında Hitler'le ilgili bazı temel yargıları sarsmaktadır.

Hitler demokrasiye her zaman sırtını dönmemiştir. Nitekim Avusturya'ya girdikten sonra Almanya ve Avusturya'nın birleşmesini istemekle birlikte bunu halka sormayı tercih etmiştir. 10 Nisan 1938 günü yapılan halk oylamasında Avusturyalılar Almanya'yla birleşmeyi onaylamışlardır. "Bu, Hitler'in en büyük ve en inandırıcı zaferlerinden biriydi" diyor John Lukacs.[2] Bir anlamda demokratik bir zafer olarak da selamlayabilirdi onu.

Lukacs, Hitler'in ırkçı olduğu iddiasına da karşı çıkmaktadır. Ona göre Hitler ırkçıdan çok aşırı bir milliyetçiydi. Öyle olmasa ve Ari ırkına tapan birisi olsaydı hiç kuzeyin Ari halklarından Norveçliler, Hollandalılar ve İngilizlere karşı elin Japonlarıyla, Çinlileriyle, Romenleriyle ve Araplarıyla ittifak yapmaya kalkmazdı. Hatta 26 Mayıs 1944'de bir grup general ve subay önünde yaptığı bir konuşmada şunları söylemiştir:

> Irk ile eş görülmemesi gereken bir Volk [Halk] vardır... Burjuvalar bana "Volk ile ırk aynı şeydir" demektedirler. Hayır! Volk ile ırk aynı şey değildir. Irk kanın, çekirdeğin bir parçasıdır ama Volk tek bir ırk tarafından değil, 2, 3, 4 veya 5 değişik ırksal çekirdek tarafından oluşturulur. [3]

2 John Lukacs, *Yirminci Yüzyılın ve Modern Çağın Sonu*, Çeviren: Mehmet Harmancı, İstanbul 1994, Yeniyüzyıl Tarih Dizisi, s. 28

3 Lukacs, *age*, s. 251, dipnot.

Düşüncesinde ırkçı bir unsur vardı kuşkusuz ama bu, hemen her milliyetçide görülebilecek bir durumdu.

Hem 20. yüzyıldaki Yahudi düşmanlığı, ırkçı düşmanlık değil, bir yabancı düşmanlığıdır ki, daha farklı türleri dünyanın pek çok bölgesinde şöyle ya da böyle yaşanmıştır. Nitekim 1937 yılına kadar Hitler ile hükümetlerinin, kelimenin hiç olmazsa bir anlamıyla Siyonist olduklarını unutmamalıyız. Eğer İngilizler tüm Alman Yahudilerinin Filistin'e gönderilmesine izin vermiş olsalardı, Hitler bunu sevinçle karşılayacaktı ve belki de onbinlerce Yahudi, son nefeslerini gaz odalarında vermekten kurtulmuş olacaklardı. [4]

Hitler'in inanç, plan ve kararlarının belgesini Kavgam (*Mein Kampf*) adlı kitabında bulduklarını düşünen tarihçiler çıkmıştır elbette ama yanılmaktadırlar. Hitler sırlı bir liderdi. Asıl fikirlerini yazarken değil, konuşmalarında ortaya koymuştur. Yine de söylediği şeylere inanıp inanmadığı da kuşkuludur. Mesela ömrünün son demlerine kadar "Yahudi Bolşevizmi" suçlamasını dilinden düşürmemiştir. Lakin Stalin'e hayran olduğuna ilişkin de pek çok kanıt mevcuttur. Mesela Viyana'daki yıllarında bazı Yahudilerin evlerinde misafir kalmış olduğunu biliyoruz. Bu nasıl bir Yahudi düşmanıdır ki, yok etmek istediği bir halkın evine misafirliğe gitmesine engel olamamaktadır?[5]

Hatta İkinci Dünya Savaşı'ndaki Alman ordusunda 150 bin Yahudi kökenli asker mevcuttu. Bu Yahudiler de kendilerini 'Yahudi' olarak düşünmüyor, sadece Alman milletine hizmet etmekle yükümlü olduklarına inanıyorlardı. [6]

Hatta Hitler'e "totaliter" yakıştırması bile yapılamaz Lukacs'a göre. Bu, 1949 sonrası, Stalin'in tiranlığını fark edince Batı'da onun

4 Lukacs, *age*. s. 262. Hitler 1940 yılında Almanya'da kalan bütün Yahudileri o sırada Fransızların elinde bulunan Madagaskar adasına gönderme teklifini onaylamıştır. Ancak denizler İngiliz hakimiyetinde bulunduğu için bu planın gerçekleşmesi mümkün olamamıştı. (William Carr. "A Final solution? Nazi policy towards the Jews, Hislop Today, Kasım 1985, s. 30-36'dan aktaran: Richard Shenkman. *İnsanlık Tarihinde Büyük Yalanlar*, Çeviren: Mehmet Harmancı. 2. baskı. Milliyet Yayınları, s. 199, dipnot 6.)

5 Lukacs, *At the End of an .Age*. s. 153-154.

6 Mark Rigg, *Hitler'in Yahudi Askerleri*. Çeviren: Gökçesu Tamer. İstanbul 2006, Profil Yayınları. Belgelere dayanan önemli bir araştırma eseri.

yanına yeterince nefret edilen bir düşman olarak Hitler'in de oturtulması çabasının bir ürünüdür. Hitler'e totaliter demek iki bakımdan hatalıdır. Birincisi, hiçbir hükümet, hatta tiranlığın en berbatı bile, 'total', yani topyekün olamaz. (Bir polis devleti ile totaliterizm aynı şeyler *değildir*.) Keza Hitler'in III. Reich'ının bir özelliği, pek çok geleneksel Alman örf ve adeti ile gündelik hayatın diğer "serbest" alışkanlıklarını yasaklamayıp devam ettirmiş olmasıdır. Bu da Hitler'in halk tarafından tutulmasının sebeplerinden biridir. Daha da anlamlı olan olgu, Hitler'in kendisinin, totaliterizminin, yani devletin topyekün kontrolünün sınırları olduğunu kabul ettiğini görüyoruz. Kendisi "total" kelimesini kullanmadığı gibi, mükemmel bir demokratik yönetici olduğuna da inanıyordu. Çünkü demokrasi halkın yönetimiyse Alman halkının ezici çoğunluğu tarafından pekâla desteklenıyordu.

Hatta bir konuşmasında da dile getirdiği gibi, totaliter bir devlet kurmak bir yana, devletin geçmişte kaldığını dahi düşünüyor ve artık onun yerini Volk, yani halk almalıdır diyordu. Devlet, ona göre katı ve sınırlayıcı bir çatıdan ibaretti. Halk esastı ve halkın devleti olan III. Reich, Halkın aletinden başka bir şey değildi.[7]

Devleti modası geçmiş bir form olarak gören birinin totaliter devlet kurmak istediğini söylemek ne kadar gerçekle bağdaşan bir fikirdir, kararı siz verin.

Buradan bakınca Nazi hareketinin ilkece demokrasiye karşı olmadığını, asıl hedefinin Almanya'nın yerlerde sürüklenen itibarını ve gururunu geri getirmek olduğunu söylemek gerekir.

Ancak genellikle ileri sürüldüğü gibi Hitler'i halkın gözünde popülerleştiren ve iktidara tırmanmasını sağlayan faktör, ekonomiyi düzelteceği vaadi değildi. Bu yaklaşım yerli ve yabancı pek çok araştırmacı tarafından ileri sürülmüş olmakla birlikte belge ve bilgilere bakılınca geçerliliğini kaybedecektir.

Bu iddiaya göre Versay Antlaşmasıyla birlikte ağır tamirat bedelleri ödemeye mahkûm edilen Almanya'nın bozulan ekonomisini ve

7 Lukacs, *At the End of an Age*, s. 162-163. Nitekim 1934 Kasım'ında Münih'te yaptığı konuşmada "Başlangıçta halk vardı, Reich ancak onun ardından doğdu" diyen de, "Biz devlete değil, devlet bize dayanır" diyen de Hitler'den başkası değildi.

iflas eden mâliyesini düzeltmek Nazilerin ilk hedefi olmuştu ve halkın özünde bunun için parlamışlardı. Almanya'nın bozuk ekonomisini düzelttikleri oranda başarılı olmuşlar ve halktan oy almışlardı. Nitekim Mans 1924 seçimlerinde Naziler 2 milyona yakın oyla (% 6,6) 32 milletvekilliği kazanmışlardı. Ancak Almanya'nın borç yükünü hafifleten Dawes Planı'nın imzalanmasından hemen sonra yapılan Aralık 1924 seçimlerinde hızlı bir düşüşle sadece 309 bin (% 3) oy alabilmiş ve Nazi Partisi yalnızca 14 milletvekilliğini kazanabilmişti. Bir başka deyişle söylersek, ekonomi düzelse, işsizlik azalsa ve gelir paylaşımı işi düzgün gitseydi Hitler rejimi, iktidarı rüyasında dahi göremezdi.

Ancak gerçek acaba böyle mi? Gerçekten de Naziler ve Hitler, ekonomiyi düzeltme vaadinde bulundular mı? Nazilerin yükselişinin gerçek sebebi neydi?

John Lukacs'ın yaklaşımı şöyle:

Bir kere iktidara tırmandığı 1930-1932 yıllarında Hitler'in hiçbir ekonomik programı mevcut değildi ki, bu zannedildiği gibi handikap değil, Hitler'in avantajınaydı. Fakat Yahudi düşünür Simone Weil'in dediği gibi, Hitler ekonomiyi hakir görüyor da değildi. Ekonomiden de pekala anlıyordu. Fakat iyi biliyordu ki, ekonomi bağımsız bir gerçeklik değildir ve sonuçta kendi yasaları yoktur. Bir tür insani meselelerin fiziğine inanıyordu Hitler. Bu fiziğin sorunları çözülünce ekonominin sorunları da çözülecekti.

Nitekim Alman tarih yazarı Sebastian Haffner şöyle yazmıştır:

> 1930'larm Alman ekonomik mucizesi gerçekten Hider'in başarısı mıydı? Bütün ikna edici itirazlara rağmen, bu soruya olumlu cevap verilmek zorundadır. Şu tamamiyle bir hakikattir ki... 1933 yılı öncesinde ekonomik sorunlar Hitler'in siyasî düşüncesinde gerçekten hiçbir rol oynamamıştır. [8]
>
> Hitler'i ve Naziliği başarıya götüren şey, ekonomik mucize değildi. Tersine, onun dönemindeki başarılar, ruhun maddeye üstünlüğüydü. Ne kar itiraf etmekte zorlanırsak zorlanalım, Alman halkı

8 Sebastian Haffner, *The Meaning of Hitler*, New York 1979, s. 28-29'dan aktaran: Lukacs, *At the End of an Age*, s. 176, dipnot 23.

> Hitler'e güvenmişti. Onda farklı bir şey bulmuştu. 80 milyon Almanı aptal yerine koyup bir diktatörün peşine düşen zavallılar konumuna indirmek hiçbir şeyi açıklamaz.

Çağımızın önde gelen tarihçilerinden A. J. P. Taylor ise 1984 yılında yayınladığı *A Personal History* adlı kitabında Hitler dönemi Almanya fotoğrafının, savaş sırası ve sonrasındaki Amerikan propagandasının eseri olduğunu iddia ediyor. Buna göre Hitler daha iktidara gelir gelmez Almanya gece gündüz silahlanmaya başlamıştı. Savaş öncesi günlerde Hitler Alman fabrikalarını yüzde yüz kapasiteyle çalışacak hale getirmişti ki, Almanlar bu sayede savaş hazırlıkları bakımından Müttefikler karşısında avantajlı hale gelmişler ve Naziler Alman ekonomisini acımasız, cayır cayır çalışan bir makinaya dönüştürmüşlerdi.

Taylor'a göre bütün bunlar, su katılmamış efsanelerden ibarettir. Nitekim savaş sonrasında Amerikalılar gördü ki, savaşın bu kısmında Alman ekonomisi ağır aksak yoluna devam etmişti ve savaş hazırlıkları pek öyle gözde büyütülecek düzeyde değildi. Savaşın son günlerine kadar ekonomi sivil halkın ihtiyaçlarını karşılamak için döndürmüştü çarkını. Almanlar değerli kaynaklarını heba etmekte adeta yarışıyorlardı. 1943 yılında 50 bin Ukraynalı kadının dadılık yapmak üzere getirilmesi, ekonominin o kadar da savaşa ayarlanmadığının sadece bir göstergesi. 1944 gibi geç bir tarihte bile 1,3 milyon hizmetçi çalışıyordu evlerde.

Kaldı ki, Naziler bürokrasiye bile tam olarak sözlerini geçiremiyorlardı. Geleneksel sivil memuriyete Nazi bürokrasisi egemen oldu ama hala bürokrasiye tam olarak eklemlenememişti. Sonuç olarak kamu kurumlarında iki başlılık hep vardı ve bir karmaşık durum Nazi siyasî düzenini tutarsızlığa sürüklüyordu. Sistematik değildi ve işleyebilmesi için mutlaka Führer'in emirlerine ihtiyaç duyuyordu. Aslına bakılırsa Hitler'i bu kadar işin içine çeken faktör biraz da buydu.[9]

9 Stephen J. Lee, Avrupa Tarihinden Kesitler, 1789-1980, Çeviren: Savaş Aktur, Ankara 2002, Dost Kitabevi, s. 240.

Nihayet savaşın sonunda bile Alman savaş fabrikaları sadece gündüz çalışıyorlardı. Tam tersine, savaşa bütün dikkatini vererek üretim yapan, İngiltere'ydi ama ona kıyasla çok daha mütevazı şartlarda bir üretim gerçekleştiren Almanya, savaş sırasında öcü, sonrasında ise savaş suçlusu gibi gösterilmek istendiği için bu denli güçlü ve savaşa ayarlı bir cehennem makinesi şeklinde resmedilmişti. [10]

Nitekim işsizlik ve sefaletin ötesinde mevcut iktidarın ekonomik sorunları çözeceğine güveni kalmamış olan kitleler, gururları zedelenmiş subaylar, kendilerine ekip biçebilecekleri toprak dağıtılacağına inanan köylüler, kötü gidişatı sihirli bir dokunuşla düzelteceğine inanan işsiz felsefe hocaları, bilimin yozlaştırıldığını düşünen Alman bilim adamları,[11] devletin spora önem verdiğine inanan bir gençlik, Hitler'in yakışıklılığına inandırılan kadınlar, Yahudilerin Almanya'nın kanını sülük gibi emdiğine inanan anti-semitistler ile ırkçılar Nazileri bir kurtarıcı olarak karşıladılar ve yeni rejimde gönüllü olarak çalıştılar, hatta canla başla savaştılar, hayatlarını Büyük Almanya uğrunda feda etmekten çekinmediler.

Almanya'nın Fransa'yı Sedan'da yenilgiye uğrattığı ve birleşik Almanya'nın anayasasının ilan edildiği 1870-1871 döneminden itibaren Avrupa'nın üzerinde Aydınlanma ve Fransız Devrimi'nin yenilgiye uğradığı yeni bir idealizm fırtınası esmeye başlar. İşte Naziliği bu madde karşısında insan ruhunun üstünlüğünün arandığı döneme yerleştirirsek belki daha isabetli bir teşhiste bulunmuş oluruz. Nitekim Goebbels, Nazilerin, Franz Devrimi'ni yıktığını söylemesinin[12] altında bu ideolojik ortam yatmaktadır. 1945'te atılan atom bombalarıyla sona erecek olan İkinci Dünya Savaşı, gerçekte üç çeyrek asırlık bu sancılı idealizm döneminin de sonunu ilan etmekteydi. Ancak atom bombalarının atılmasının Japonya'yı teslim olmaya zorlamak gibi bir kandırmaca örtüsü altında gizlenen gerçek niyeti, Manşurya'ya doğru yürüyüşe geçen Stalin'in Kızıl Ordu'sunu durdurmaktı. Bu dahi bir başka efsanedir.

10 A.J. P. Taylor, A Personal History, 1984, s. 299'dan aktaran: Richard Shenkman, Legends, Lies & Cherished Myths of American History, New York, 1988, William Morrow and Company, Inc., s. 98-99.

11 Bkz. Alan D. Beyerchen, Nazi Döneminde Bilim: 3. Reich'da Üniversite, Çeviren: Haluk Tosun, Istanbul 1985, Alan Yayıncılık.

12 Stephen J. Lee, Avrupa. Tarihinden Kesitler, s. 229.

50 büyük yalanı

III. BÖLÜM
AMERİKA'YI KİM KEŞFETTİ?

Kristof Kolomb Amerika'yı keşfetmekten çok icat etmiştir.

Edmundo O'Gorman

Bu bölüm,
başlığından da anlaşılacağı gibi Avrupa'dan çok Amerika'nın yalanları ile ilgili görünüyor. Ancak Amerika kıtasının modern tarihi de Avrupa'nın bir uzantısı olduğu için (keşiflerden kovboy efsanesine kadar) doğrudan kitabın iddialarına muhataptır ve bunun için
aynı doğrultuda sorgulanmayı hak etmektedir.

28

Amerika'yı Çinliler mi keşfetti?

Bir devlet at üstünde fethedilebilir,
ancak hiçbir zaman at üstünde yönetilemez.

Çinli filozof Lu Dza (*Lao Tse*)

Yer: Bangkok Havaalanı. Masaj salonlarından elektronik eşya satılan marketlere kadar birçok mağazanın önünden hızla kayan gözlerim, ufacık bir kitapçı vitrinine mıhlanıp kalıyor. Bir mıknatısın cazibesine kapılmış demir tozu gibi ilerliyorum kitapçının önüne. O, evet, gelmeden önce defterime koyu bir kalemle kaydettiğim kitap, kırmızı kapağıyla gülümsüyor bana. Elime alıyor, okşuyorum. Bu bir vuslat sahnesi ama mutlu sonu biraz gecikecek bir vuslat.

Bir sahaf dostum, "Yeni kitabı çıkınca, eski kitabı bulunca alacaksın" demişti ya, o sırada havaalanında her şeyin pahalı satılacağına dair eski bir sabit fikrime kurban verdim kitabı. Hem nasıl olsa birazdan Tayvan'a uçacak ve orada çok daha ucuza alabilecektim. Sevgili yol arkadaşım İbrahim Özdemir de uyardı ve o tarihî sözünü ("Almayıp da pişman olacağına alıp da pişman ol") söylediği halde parmaklarıma saçlarını dolamaya uğraşan sevgili kitabımı usulca yerine bıraktım. Sen misin bırakan? Meğer kitabın küsmesi yanında, kadınların küsmesi hiç kalırmış.

Tayvan'a doğru yola çıktık ama kitap zihnimden çıkmak bilmiyor. Bulutların arasından göz kırpan o, arada bir uyuyup uyandığımda şekerlemelerim arasına bir sis gibi sızan o, hosteslerin tepsilerinde önüme sürekli servis yapılan o. Taipei'ye iner inmez ilk işim kendimi İngilizce kitap satan bir dükkâna atmak ve burada bulunacağına emin olduğum kitabıma kavuşmak, kavuşmak ne kelime, sıkı sıkıya sarılıp bir daha sadakatsizlik yapmayacağıma yemin billah etmek isteği kabarıyor içimde.

Kitapların intikamı pek feci olurmuş meğer. Taipei'de altın yüzlü çocuklar karşılıyor bizi. İbrahim, Yavuz, Atilla... Hoş beşten sonra kendilerine yönelttiğim ilk soru, kanayan yaramla ilgili oluyor tabiatıyla. 'Abi' diyorlar, 'kesin vardır burada. Hem burada öyle büyük İngilizce kitap satan yerler var ki, Avrupa'da, Amerika'da bile benzerleri zor bulunur.' Bu garantiden sonra geceyi huzurlu geçiriyorum.

Ertesi günü katıldığım sempozyumdan sonra "Page One" adlı bu dev kitapçıya gidince resmen dudağım uçukluyor. Bir mahalleyi andıran bu kitapçı dükkânında yok yok. Çince, Tayvanca, İngilizce, Fransızca, Almanca kitaplar ayrı ayrı sokaklarda oturuyorlar. Cepheden huruç harekâtına girişmeden önce görevliye soruyorum, 'Gavin Menzies'in 1421: *The Year China Discovered the World* (1421: Çin'in Dünyayı Keşfettiği Yıl) adlı kitabı var mı?' Bulunacağından o kadar eminiz, ki, görevlinin yüzümüze tuhaf bir ifadeyle baktığını bile neden sonra fark ediyoruz. Görevli, biraz şaşkınlıktan olacak, çekik gözlerini iyice büzen bir tebessümle söylediği, 'Çok ilginç, bu kitabın son kalan nüshasını iki saat önce bir beyefendi gelip satın aldı' sözleri takırtıyla düşüyor aramıza. Hepimiz olanca hayret nidalarımızı fora ettikten sonra iyice merak ediyoruz. Bizden iki saat önce gelip de Bangkok'ta geri bıraktığım kitabı alan bu meçhul şahıs kimdi?

İş inada biniyor ama olsun, azmin elinden ne kurtulmuş!

Yavuz Bey, 'Merak etmeyin' diyor, 'ondan da büyük bir kitabevi var Taipei'de, hem de 24 saat açık.' 24 saat açık? Eczane mi bu? Gülümsüyorlar hayretimize. Ertesi akşam da adı "Esslitt" olan bu kitabevi zincirinin en büyük halkasına gidiyoruz. Saat, gecenin 10'u. Hafta içi ve iğne atsanız yere düşmüyor. Özellikle kitap alacak parası

olmayan öğrenciler, yayılmışlar zemine ve saatlerce okuyorlar oturdukları yerde. Bir Allah'ın kulu da kalkıp 'Yahu kardeşim, eskittin şu kitabı, bırak artık' demiyor.

Derken Yavuz Bey yüzü aydınlanmış bir vaziyette geliyor yanımıza; kitabı bulmuş. Ama ufak bir ironinin gizlendiğini anlıyoruz bu gülümsemenin ardına. Meğer bulduğu, kitabın Çince çevirisiymiş! İngilizcesini sorduğumuz görevlinin cevabı yine aynı oluyor: 'Üzgünüz. Bugün öğleden sonra bir müşteri gelip son nüshayı satın almış.' 'Peki, deponuzda filan yok mudur?' diye soruyoruz hırsla. Bilgisayar tuşundan kalkan baş, kitabın en erken 2 ayda gelebileceğini söylüyor. Biz kitapçıdan ayrılırken saat gecenin 11'iydi ve içerisi sessiz bir kalabalığın bir ayindeymişçesine kitaplar üzerindeki soluksuz gezisi devam ediyordu.

Nasıl olur? Her iki kitapçıda son nüsha kalacak ve biz gitmeden birkaç saat önce her ikisi de satılacak. Havsalamız almıyordu ama kitap benden intikam almaya devam ediyordu. Bu arada arkadaşların aklına fakiri teselli edecek bir fikir geliyor. 'Buralarda bir Çinli tarihçi var, bu işleri gayet iyi bilir. Bari sizi Peng Bey'le tanıştıralım da, o size kitap hakkında bilgi versin' diyorlar. Çaresiz, razı oluyorum bu amortiye.

Peng Kuang-Kai, güleryüzlü, yardımsever, bilgi dolu bir Çinli uzman. Tayvan'da oturuyormuş. Hasbihalden sonra giriyoruz malum konuya.

Bu olayın aslında Çinli tarihçiler tarafından evvel eski bilindiğini söylüyor bize Peng. Yani bütün dünya, Amerika'yı Kristof Kolomb'un keşfettiğini papağan gibi tekrarlarken, Çinli tarihçiler dünyaya kıs kıs gülüyor ama cehaletlerini yüzlerine vurmuyorlarmış. 'Varsın öyle bilsinler. Hakikat nasılsa bir gün ortaya dökülür' diyorlarmış sabırla. Derken, Gavin Menzies adlı Çin doğumlu ama İngiliz Bahriyesi'nden emekli bir araştırmacı çıkıp da kitabı 2 yıl önce İngilizce yayınlayınca, Avrupa ve Amerika'daki uzmanlarda şafak atmış. Kolomb'dan hem de 70 yıl önce Çin Deniz Kuvvetleri Komutanı Zheng Ho (kendisinin Müslüman olması ise ayrı bir ilginçlik katıyor hikâyeye), yaptırdığı yüzlerce gemilik bir filoya 'İleri!' emrini vermiş:

Ufkun ardındaki ve yeryüzünün sonundaki ülkelerin hepsi size tabi oluncaya, ne kadar uzak olurlarsa olsunlar batıdaki ülkelerin en batısına, kuzeydeki ülkelerin en kuzeyine kadar gidin.

Peng'in verdiği bilgiler bir parça da olsa rahatlatıyor beni. Doğru iz üzerinde olduğumu görüp şükrediyorum. Üstelik de gelecek yıl Çin'de Zeng Ho üzerine yapılacak bir uluslararası toplantıya davet ediliyorum Peng tarafından. Nihayet Bangkok havaalanında heyecanlı bir kovalamacadan sonra küstürdüğüm kitabımın bana göz kırptığını görüyorum. Satın alıp okşuyorum saçlarını uçakta. Bayram sabahı Yeşilköy Havaalanı'na indiğimizde kitabın konusunun mu yoksa onu kaybedip sonra buluşumun öyküsünün mü daha ilginç olduğuna karar veremiyorum.

Amerika'yı bir Müslüman komutan mı keşfetmişti?

Kitap artık elimde...

1492, Avrupa'yı dünyanın merkezine konumlandıran tarihin karnına sokulan sıcak bir bıçak. Henüz bir babayiğit el tarafından geri çekilmediği için de kan, vücudun içinde kokuşuyor. Nitekim bu iç kanama yüzünden gözlerimize kızıl bir perde inmiş durumda.

Aynı yıl, iki bıçak birden sokulur insanlığın gövdesine. Birinci bıçak, Amerika kıtasında tam bir soykırıma yol açacak olan ('kızılderili' nüfusu 30'da bire düşecektir bu kanlı süreç sonunda) ve Kristof Kolomb'un başını çektiği Doğu'ya yolculukta girer gövdeye. İkinci bıçak ise, gariptir, yine İspanya'da çekilir ve sonunda muhteşem Endülüs'ün son kalesi olan Gırnata (Granada) düşer; yüz binlerce Müslüman ve Musevi'ye yol görünmüştür: Ya kalıp din değiştirecekler ya da o diyardan gideceklerdir. Üçüncü ihtimali en iyi bilenler, şüphesiz Kolomb'un Santa Maria, Nina ve Pinta adlarını taşıyan gemileri kıyılarına yanaştığı sırada şen şâtır yaşamakta olan Amerikalı yerlilerdir.

Kristof Kolomb'un seyir defterine, Amerika'nın yerli halkı için "Bunlar kötülük nedir bilmeyen insanlar" diye bir not düşülmüş. Çarpıcı gerçekten de. Oysa 50 yıl sonra, 1542'de Güney Amerika'da yapılan katliamları kaleme alan Batholome de Las Casas, İspanyolları kastederek, "Bu vahşi hayvanların yaptığı bunca iğrenç, korkunç,

kanlı eylemi yazmaktan yorgun düştük" diye içi yanarak not düşecektir defterine.[1]

1492 bıçaklarının bir ucu İspanya'da, öbür ucu ise Amerika'da kanıyor. Beyinlerimiz de ondan payına düşeni almakta gecikmiş sayılmaz. İşte "Kolomb olayı", tarihe nasıl Avrupa-merkezli olarak baktığımızın çarpıcı bir göstergesi olarak karşımızda.

Dünyayı keşfedenlerin Avrupalılar olduğu ve ancak Avrupalıların dünyayı keşfedebilecekleri yolundaki sahte kanaatin karşısına bir alternatif konulmadığı sürece de bu yalanlar dizisi, hafızamızı kanatmaya devam edecek.

"Batı'nın yükselişi" (*the rise of the West*) üzerine düzülen bunca destandan sonra birisi kalkıp da Batı'nın aslında gerek Çin, gerekse İslam medeniyetlerinin omuzları üzerinde yükseldiğini, top, tüfek, pusula, kâğıt ve matbaa gibi birçok "Batılı" buluşun aslının Çin'de ortaya çıktığını ve oradan İtalyan tüccarlar kanalıyla Avrupa'ya intikal ettiğini iddia etse, Kopernik'in dünyanın döndüğü teorisinin arkasında Nasirüddin Tusi'nin, Galile'nin hareket kanunları arkasında ise İbn Bacce'nin bulunduğunu 'bilimsel olarak' kanıtlasa buna biz bile istemeye istemeye inanmaz mıyız? Neden peki?

Çünkü bir buluşun ancak Batı tarafından tescillenirse gerçekten "buluş" olacağına inandırılmışız da ondan. Mesela Kristof Kolomb'un Amerika'yı ilk değil, SON keşfeden adam olduğu ve bu yüzden de Avrupa'nın o dönemdeki geriliğini şahane bir şekilde ortaya koyduğunu söyleyen birisi, kaç adım yürüyebilir dersiniz üniversitelerimizin koridorlarında?

Hele birinin Amerika'nın Kolomb'dan tam 71 yıl önce Çinliler tarafından, bu defa nihai olarak keşfedildiğini, haritalarının çıkartıldığını, yerleşim yerleri kurulduğunu, Asya ile Amerika arasında hayvan ve bitki değiş-tokuşları yapıldığını söylemesi, aforoz edilmesi için yeter de artar bile.

Pek çok açıdan gözümüzü bileylemiş olan Edward Said tam burada yanılıyor bence. Oryantalizm, eğer yerli işbirlikçileri olmasaydı bu kadar etkili olabilir miydi? Tek taraflı bir oyun, bir yerden sonra

1 Bartolome de Las Casas, *Kızılderililer Nasıl Yokedildi*?, Çeviren: Meryem Ural. İstanbul, Şule Yayınları, s. 18.

oynayan için de sıkıcı gelmeye başlamaz mı? Hepimiz bir yerde Kolomb'un teknelerindeki tayfalar değil miyiz?

Yıl 1421, Çin, Moğolların elinden yeni kurtarılmıştır ve İmparator Zu Di, Çin'in boşalan ufuklarını yeni bir rüzgârla şişirme uğraşındadır. Bir hedef koyar yöneticilerin önüne: Çin'i dünyanın Süpergücü haline getirmek.

O yılın 2 Şubat'ında tam 28 ülkeden devlet başkanları ve elçiler Pekin'de Zu Di'nin muhteşem sarayında toplanmış, günlerce şenlikleri izlemiş, yemiş içmişlerdi. Çin İmparatorluğu'nun dört bir yanında büyük bir inşaat faaliyeti göze çarpıyordu. Yalnız saraylar yapılmıyordu. Tersaneler, silah imalathaneleri, marangozhaneler tam kapasite çalışıyor, Çin'i Kubilay Han'ın gerçekleştiremediği büyük hedefe hazırlıyorlardı.

Neydi bu hedef? Okyanuslara açılmak ve Çin'in azametini dünyanın bilinen ve bilinmeyen bölgelerine göstermek.

Şenlikler bitmiş, katılanlar Çin'in -tıpkı bugün olduğu gibi- harıl hani dünya hakimiyetine hazırlandığına kendi gözleriyle şahit olmuşlardı. Onları İmparator'un muazzam filosu bırakacaktı memleketlerine. Donanma, Deniz Kuvvetleri Komutanı Zeng Ho'nun komutasında demir aldı ve açıldı Okyanus'a. Filipinler, Hindistan, Madagaskar derken, Zeng Ho Afrika kıyılarından geri dönmüş ama diğer gemiler, Vasco de Gama'nın ilk kez geçtiğini bildiğimiz Ümit Burnu'nu ondan çok önce -ama ters yönde- dolaşarak Orta Amerika'ya ulaşmışlardı.

Ardından, sonradan adı New York olan limana uğramışlar ve kuzeye yönelerek Grönland adasına çıkmışlar, Kuzey Buz Denizi'nden dolaşarak tekrar Çin'e dönmüşlerdi.

Bu arada donanmanın bir parçası da Güney Amerika'ya ulaşmış, Falkland adalarına, ardından da güya ilk defa o geçtiği için adı Macellan Boğazı olan geçidi aşmış ve Pasifik Okyanusu'na çıkarak Çin'e dönmüşlerdi. Macellan Boğazı'nda ikiye ayrılan filonun bir kanadı ise Güney Kutbu'na yakın seyrederek geri dönerken Avustralya ve Yeni Zelanda'yı da keşfetmişti.

Zeng Ho'nun donanmasındaki gemilerin boyutları da o çağa göre hakikaten korkutucuydu. Kristof Kolomb'un kaptan gemisi bile azami 100 ton yük alabilirken, Zeng Ho'nun dev gemilerinin yükleri

3.000 tona kadar çıkabiliyordu. Vasco de Gama'nın gemilerinde sadece 170 kişi varken, 1421 'de başlayan ve 1424 'te biten bu destanî yolculukla Çin gemilerinde toplam 28 bine yakın insan seyretmişti.[2]

Gelelim Zeng Ho'nun kişiliğine.

Ailesinin 8. yüzyılda ilk Arap fetihleriyle Çin'e yerleştiği bilinen Zeng Ho'nun Çinli olmadığı halde Deniz Kuvvetleri'nin başına geçirilmiş olması, iyi eğitilmiş ve tecrübeli bir yönetici aileden geldiğini gösteriyor. Kendisi Müslümandı ve görevi boyunca Müslüman olarak kaldı. Hacca gitti, hatta görevden alındıktan sonra Çin'de bir cami yaptırdığı ve Müslümanlara yardım ettiği de biliniyor. Asıl ismi Ma Ho iken, Çin Sarayı'nda isim değiştirmişti.[3]

Bu arada belirtelim ki, Çince "Ma" ismi, Muhammed, Mustafa, Murad gibi isimlerin, "Ho" ise Hüseyin'in yerine kullanılır Müslümanlar tarafından. Böylece Kristof Kolomb'dan 70 yıl önce yalnız Amerika'yı da değil, dünyayı keşfe çıkan denizcilerin başındaki otoritenin asıl isminin muhtemelen Muhammed Hüseyin olduğunu anlıyoruz.

Muhammed Hüseyin veya Zeng Ho. Hangi ismi verirseniz verin, artık bir şey açık:

Hem Amerika'nın kesin keşif tarihini 70 yıl kadar önceye çekmek, hem de Kolomb'un çocuklarının kan gölüne çevirdiği[4] Amerika kıtasını ondan çok önce keşfedenlerin başında bir Müslüman'ın bulunduğunu ve Çinli denizcilerin, keşfettikleri halklarla dostane ilişkiler kurduklarını öğrenmek ve öğretmek durumundayız nesillerimize.

Yani 1492'nin iki bıçağını da battıkları yerlerden çıkarmak zorundayız: Kolomb bıçağını ve Endülüs bıçağını. Ameliyat olabilmek için yapılması gereken ilk işlem budur çünkü. Yani bıçağı çıkarmak...

2 Gavin Menzies, *1421: The Year China Discovered the World*, Ban tom Books, 2003. Menzies'in kitabının meydana getirdiği artçı sarsıntılardan birisi için bkz. Paul Chiasson, *The Island of Seven Cities; Where the Chinese Settled When They Discovered America,* New York 2006, St. Martin's Press.

3 Dawood C. M. Ting, "Islamic culture in China", Editör: Kenneth W. Morgan, *Islam-The Straigh Path*, New York 1958, The Ronald Press Company, s.349-351.

4 Daha önce künyesini verdiğimiz Bartolome de Las Cassas'ın kitabına ilaveten David E. Stannard'in kitabından daha yerinde bir tavsiye olamazdı. Bkz. *Amerika'nın Soykırım Tarihi*, Çeviren: Şaban Bıyıklı, İstanbul 2004, Gelenek Yayın.

29

Kolomb, Amerika'ya Kudüs'ü fethetmek için mi gitmişti?

Durmak istemiyorum,
daha fazla adayı gezip altın bulmalıyım.

Kristof Kolomb

Şimdiye kadar Avrupa yazdı dünya tarihini. Kendisine göre kendisi için; ve çarpıttığı tarihleri gerek sömürgecilik, gerekse Oryantalizm kanalından Batılı olmayan halklara öğretti. Hepimiz, kendimizi bu mercekleri bozuk aynalarda seyrettik ve Avrupa'nın yalanlarını pek bir bilgiçlenerek anlattık çocuklarımıza. Batı Rönesans'tan itibaren akılcıdır, bilimseldir, gelişmiştir, dünyayı keşfetmiş ve bir mucizeyi andıran modern çağımızın temellerini atmıştır. Oysa Doğu (yani 'biz') akıldışı dürtülerle hareket eder, mistiktir, içine kapanmıştır, dünyayı tanımak dahi istememiş, donuklaşıp taşlaşmıştır. Ta ki, Avrupa gelip de onu ölümsüz kılacak öpücüğüyle kutsayana kadar. Buna da Batılılaşma veya Modernleşme diyoruz bildiğiniz gibi.

Açıktır ki, bu tarih, Avrupa merkezli olarak kurgulanmıştır ve beyinlerimize empoze edilmiştir. Amacı da şudur: Ekonomik geriliğe ve toplumsal pıhtılaşmaya mahkûm olan Doğu'nun anahtarları

Avrupalıların aydınlık zihinleri ve girişimciliğinde yatmaktadır. Batı haricinde bir çözüm yoktu ve olamaz!

Buna şimdilerde "Avrupa-merkezcilik" deniliyor ve Avrupa içinden ve dışından şiddetli hücumlara uğruyor. Dünya tarihi yeni baştan yazılıyor adeta. Amerika'nın Kristof Kolomb tarafından keşfedilmediğini, tam tersine onun tarafından işgal ve icad edildiği yazılıyor mesela. Hindistan tarihi de, Çin tarihi de, Latin Amerika tarihi de "Avrupa-merkezci olmayan" bir gözle yeniden kaleme alınıyor, üzerindeki asırlık sömürgeci toz toprak silkeleniyor, adeta arkeolojik kalıntılar gibi bir bir sürgün veriyor şaşırtıcı belge ve bilgiler.

Bir açıdan bakılırsa, tarihler ayağa kalkıyor.[1]

Kristof Kolomb'un bir aziz gibi kutsandığı Amerika'nın keşif tarihi de, aynı "Avrupa-merkezci" yalanlardan birisi. Gün geçmiyor ki, Kolomb'a yönelik bir hücuma kalkmasın tarihçiler. Özellikle de onun Avrupa'nın gelişip kalkınmasındaki rolünün abartıldığı yorumlar tepe taklak ediliyor birer birer.

İşte bir önceki bölümde okuduğunuz Kolomb'dan tam 71 yıl önce Çin'den yola çıkan dev donanmanın hep batıya giderek Yeni Zelanda, Avustralya, Afrika ve Amerika'yı, hatta Grönland'ı keşfettiği muazzam seferin hikâyesi de bu dirilişin işaret taşlarından birisi olarak karşımıza çıkıyor.

Aynı zamanda bizzat Kolomb ve seferiyle ilgili bilinmeyen bazı ayrıntılara girmekte tereddüt etmiyor araştırmacılar.

Kudüs'ü Batı'dan fethe çıkan denizci

> İsa'nın doğumundan bu yana insan ırkı için bu kadar mânâ dolu bir gece olmamıştı.

20. yüzyıl deniz tarihçilerinden Samuel Eliot Morison, Kristof Kolomb'un 12 Ekim 1492'de İspanyol sahillerinden üç gemiyle Atlas Okyanusu'na açılışını bu abartılı kelimelerle kutsuyor. Kolomb, hep

1 Yazı ve kitaplarımda bazı satırlarını yansıtmaya çalıştığımız 'yeni Osmanlı tarihi' de dirilen tarihler cümlesindendir.

Kristof Kolomb'un doğduğu söylenen İtalya'nın Cenova şehrindeki evi, günümüzde müze yapılmıştır.

batıya giderek Hindistan'a ve Marko Polo'dan okuduğu Kubilay Han'ın Çin'ine varabileceğini düşünüyordu. Nitekim ölüm döşeğinde bile Amerika'yı keşfettiğine ikna olmamıştı; çünkü "Amerika" diye bir kıtanın varlığını bilmiyordu. Yazdığı notlarda hep Hintlilerden söz edişi bundandı. İngilizcede "Hintli" (*Indian*) teriminin Kızılderililer için kullanılmasının sebebi de budur.

Kolomb'un batıya giderek doğuya ulaşabileceği umudu gerçek olmuştur olmasına ama bu seferini sadece içinden altınlar akan nehirlere ulaşmak için yaptığına inanmak, Kolomb'u basit bir haydut kılığına sokmak olurdu. Oysa o, bu altın nehirlerini, sadece cebini koynunu doldurmak için istemiyordu. Aynı zamanda, *Seyir Defteri*'nin 26 Aralık 1492 Çarşamba tarihini attığı sayfasına kendi elyazısıyla yazdığı gibi, "Hindistan"dan getireceği altınların 'Kutsal Topraklar'ın, yani Kudüs'ün Hıristiyanlarca yeniden fethini finanse etmek için kullanılacağı umuduyla yanıyordu. İspanya Kralı'na, "Siz

yüce Efendimiz için giriştim bu yolculuğa" diye yazıyordu Kristof Kolomb, "kazancımın tümü Kudüs'ün fethi için kullanılacaktı."

Bunu bir Haçlı seferiyle gerçekleştirmeyi düşlüyordu masum kâşifimiz; zira ilk Haçlı seferinin düzenlendiği İtalya'nın Cenova limanında doğmuştu. Yeni bir Cenevizliydi. Şehrin sokakları onun doğduğu ve büyüdüğü senelerde hala yüzyıllar öncesindeki o efsanevi Hıristiyan girişiminin efsane ve hatıralarıyla yankılanıyordu.[2] Seyir defterlerinden yapılacak kısa bir alıntı, Kolomb'un bu gizli emelini ortaya koymaya yeter de artar bile:

> Amiral, Kastilya'dan bu adaya yapacağı gelecek yolculukta, Tanrı'nın izniyle, bir fıçı dolusu altın bulacağını umuyor; bırakacağı adamlar elde edecekler bunu, altın yatağının da yerini öğrenecekler. Öyle çok baharat bulacaklar ki Katolik Krallar bu sayede Casa Santa'nın[3] fethine üç yıl öncesinden hazır olabilecekler.[4]

Başka bir kaynaktan Kristof Kolomb'un, Müslümanların bulunduğu ülkelerin doğusunda bulunan efsanevî Hıristiyan Kral Prester (Rahip) John'un yardımını sağlamak ve onun göndereceği kalabalık ordu ile gerçekleştirilecek bir sandviç harekâtı sonunda Avrupa'nın üzerine bir kâbus gibi çöken İslam tehdidini bertaraf etmek üzere Hindistan'a ulaşmaya çalıştığını da okuduğunuzda meselenin iyiden iyiye çetrefilleştiğini görürsünüz. Nitekim Vasko da Gama, Kalikut limanına inince "buraya Hıristiyan insanlar ve baharat aramaya geldim" demiştir.

Kristof Kolomb efsanesinin bir başka boyutu da şudur:

2 *Casa Santa*: 'Kutsal EV demektir; burada "Kudüs" kenti anlamına geliyor.

3 Paolo Emilio Taviani, *Cristoforo Colombo'nun Maceraları*, Çeviren: Tülin Altınova. İstanbul 2003, Kitap Yayınevi, s. 15.

4 Kristof Kolomb, *Seyir Defterleri: Keşif Yolculukları Günlüğü*, Çeviren: Sait Maden, İstanbul 1999, Çekirdek Yayanları, s. 122.

5 12. yüzyılda Avrupa'da elden ele gezen bir mektupla yayılmış olan "Prester (Papaz) John efsanesi" hakkında geniş bilgi için bkz. Recep Ertürk, "Batı efsaneleri ve Amerika kıtası", Hazırlayanlar: Recep Ertürk ve Hayati Tüfekçioğlu, *500. Yılında Amerika*, İstanbul 1994, Bağlam Yayınları, s. 118-119. Ayrıca bkz. G. R. Crone, *The Discovery of the East*, London 1972, Hamish Hamilton, s. 31.

6 Marc Ferro, *Sömürgecilik Tarihi: Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Kadar (13. Yüzyıl-20. Yüzyıl),* Ankara 2002, İmge Kitabevi, s. 26.

1492 yılı, Amerika'nın "keşif" tarihi değil, sonradan "Amerika" adı verilecek olan kıtanın işgalinin başlangıç tarihidir. Hatta gerçek bir öncü bilim adamı olan ve efsaneleri yıkmasıyla gözdelerin arasına giren J. M. Blaut'un dediği gibi, Amerika boş bir ülke değildi ki, "keşfedilsin". Aynı şekilde Amerika'ya "Yeni Dünya" denilmesi de yanlıştır, zira orada yaşayanların bakış açısı hiçe sayılmış oluyor. Yani bir kızılderili için de "Yeni Dünya" Avrupa neden olmasın?[7] Zira Amerika kıtası, Kristof Kolomb'dan yüzyıllar önce Kızıl Eirik'in başında bulunduğu Vikingler tarafından keşfedilmiş, öte yandan Ortaçağ'da bazı Müslüman gemiciler Güney Amerika'ya zaman zaman gidip gelmişler[8], nihayet yakınlarda, yukarıda zikrettiğimiz gibi, Moğol kökenli Çinli bir Müslüman donanma komutanı olan Zeng Ho, devasa gemilerle bu defa Çin'den yola çıkarak Amerika kıtasına ulaşmış ve orada bir süre kalmıştır.[9] Ama nedense Çinlilerin aklına bu bakir kıtayı sömürgeleştirmek hiç gelmemiştir!

Tarih, 21. yüzyılın şafağında Hacı Zeng Ho'nun, Kolomb'unkinden 5 misli büyük gemilerle çıktığı bu olağanüstü seferin unutturulmuş hikâyesini hecelemeye başlamakta, yüzündeki peçelerden birini daha açmaktadır.

Son olarak şunu söyleyelim ki, Kristof Kolomb, Amerika kıtasının ilk değil, son ve nihai kâşifi olarak anılmalıdır.

7 J. M. Blaut, The Colonizer's Model of the World, New York, 1993, Guilford Press, s. 206-207.

8 Muhammed Hamidullah, "Müslümanların Kristof Kolomb'dan evvel Amerika'yı keşifleri", Çeviren: Mustafa Bilge, *İslâm Düşüncesi*, Yıl: 2, Sayı: 6, Kasım 1968, s. 367-370.

9 Gavin Menzies, 1421: *The Year China Discovered the World*, Bantam Books, 2003.

30

Kovboylar zenci miydi?

Efsanenin özelliği nedir? Bir anlamı forma aktarmak.
Başka deyişle efsane daima bir dil-hırsızlığıdır.

Roland Barthes

Daniel Burstin, Washington'daki Kongre Kütüphanesi'nde görevli acar bir araştırmacı. Gayet açık sözlü. İşin aslına vakıf bir uzman edasıyla sözünü sakınmadan konuşuyor. Diyor ki:

> Amerikan kovboyu dediğimiz şey, efsane katına yükselmeyi başarmış birkaç millî menkıbemizden biridir.

Kovboyların ana yurdunda gezen bir salyangoz satıcısıyla mı karşı karşıyayız yoksa? Nasıl yani? O bayıla bayıla izlediğimiz filmlerdeki alımlı kovboylar neydi peki? John Wayne veya Gary Cooper o "kovboy ruhu"nun beyaz perdedeki birebir akisleri değiller miydi yoksa?

Derken bir başka yazı sarkıtıyor başını masama. Adı: "Kahraman Kovboy; Bir Efsaneye Düşülmüş Notlar"[1]. Yazarı Lonn Taylor, New Mexico Müzesi araştırmacısıymış. Adamın "Hain Meksikalılığı" tutmuş ve besbelli kinlenmiş sevgili kovboylarımıza.

1 Lonn Taylor, "The Cowboy hero: Notes on a myth", *Dialog*, 1984/1, s. 60-63.

Yine de hakkını yememek lazım: Nefis bir analiz yapmış. Kovboyluğun "cemâziyelevveli"ni çıkartmış neredeyse, Hatta röntgenini.

Kovboyluk aslında Anadolu tabiriyle "sığırtmaçlık"tır. (Cow, sığır demek: borda delikanlı.) Taylor'a göre, bu sığırtmaçlar, yani kovboy taifesi, öyle Amerikalıların düşündükleri ve propagandasını yaptıklan gibi millî faziletlerin timsali olmayıp Amerikan et endüstrisinin mevsimlik işçilerinden başka kimseler değillermiş!

Amerikan kovboyunun kamuoyunun dikkatini çektiği yıllar, 1860'lardan önceye gitmiyor. Ve 1895'lerde bitiyor kovboyluğun "gerçek ömrü". Yani topu topu 30 yıl kadar sözü edilecek bir icraatı olmuştur kovboyların.

Peki bu kadar kısa bir ömürleri olduğu halde nasıl olup da sigara reklamlarında hala devam eden bir efsane ve kahraman niteliğini kazanabilmiştir kovboy tipi?

İlk defa 1860'larda bazı gazetelerde Teksas kovboyları hakkında yazılar çıkmaya başlar. Teksas'tan Kansas'a sığır sürülerini naklet-mekle görevli kovboylara Amerika'nın ilk millî kahramanlarının ne kadar olumlu vasıfları varsa bu yazılarda giydirildiği görülür. İyimserdirler, kinayeli konuşmaya severler, dostlukları harbidir, çalışmaktan ve zorluklardan yılmazlar, çetin tabiat şartlarına karşı kahramanca mücadele ederler vs.

Kısacası bu gazetelerde beceri, cesaret, ferdiyetçilik, toprak sevdası, centilmenlik, kaba ve hoyrat kişiliklerinin altında gizli bazı duygusal nitelikleri haiz tipler olarak gösterilir kovboylar.

1870'lerde ucuz romanlara ve piyeslere konu olmaya başlarlar.

1880'lere gelindiğinde ise "Buffalo Bill'in Vahşi Batısı" şovu olarak bilinen büyük Amerikan fantezisinin ayrılmaz bir parçası olup çıkmışlardır. Ondan sonra gelsin çizgi romanlar, gitsin kumpanyalar...

Böylece, aslında Amerikan et endüstrisinin mevsimlik işçilerinden muazzam bir efsane yığını üretilmiş olur. Sonuçta iş, çocukluğumuzda yutarcasına okuduğumuz ve zavallı 'hain' kızılderililere yok yere ilendiğimiz Teksas-Tommikslere kadar gelir dayanır.

Öte yandan bir başka uzmanımız, tarihçi K. Ross Toole kovboy efsanesinin derinlerine kulaç atıyor. Tespitleri şöyle:

Efsaneleştirilen kovboy, yalnızca 1865-1895 arasında geçerli olan bir çiftlik işletme sisteminin parçasıydı. Bu sistem, iç savaş sonrasında tehlikesi azalmış engin Amerikan topraklarında sığır sürülerini yaz ve bahar aylarında çiftliklerinden alıp otlaklara, çayırlara götürmek ve güzün geri getirmek üzerine kuruluydu. Bu otlaklarda iyice semiren sığırlar, sürüler halinde en yakın demiryoluna götürülüyordu kovboylar tarafından. Oradan da Chicago ve Kansas City'nin mezbahalarına ulaştırılıyor, Amerikan vatandaşlarının giderek artan biftek ihtiyacı böyle karşılanıyordu!

Gelin görün ki, ne olursa 1885'lerde olur ve Teksas'da geliştirilen sığır işletmeciliği teknikleri Kuzey Eyaletlerinde, hatta Kanada'da yayılınca, bizim kovboylara kapı gözükür. Demiryolu ağının yaygınlaşması ve et ambalajlama ve muhafaza teknolojisinin hızla gelişmesi, kas gücüne dayanan bir mesleği daha ortadan kaldırır.

Bundan sonra iyiden iyiye köşesine büzülen kovboyluğa son darbeyi ise hava şartları indirir. 1886 kışında inanılmaz bir soğuk yaşanır Kuzey Amerika'da. Yoğun karlar ve sert rüzgârlar, haftalar boyu sürer. Yüz binlerce sığır, soğuklarda telef olur.

Bunun üzerine çiftlik sahipleri bir reorganizasyona (yeniden yapılanmaya) gitmek ihtiyacını duyarlar. Artık sürüleri oradan oraya kovalama dönemi sona ermeli, herkes kendi ihtiyaçlarını yanından yöresinden karşılamalıdır.

Böylece kovboyların çoğunun işlerine son verilir. Artık sığır sürüleri, kendi bölgelerinde otlayacaktır. Nihayet 1890'lı yıllar, kovboyluğun iflasını ilan eder. Çanlar kovboylar için çalmaktadır. Zaten en parlak günlerinde bile sayıları 50 bini geçmeyen kahraman kovboylar, harman kaldıran, yel değirmenlerini tamir eden bir takım gariban mevsimlik işçilere dönüşürler çok geçmeden!

Bu kadar da olmaz diyeceksiniz belki ama, Ross Toole'a bakılırsa, efsaneleşmiş şeklinde beyaz derili, hatta kararmış kumral tipler olarak hayran olduğumuz kovboyların çoğu, meğer zenci veya kızılderililerden oluşuyormuş. Hatta aralarında Endülüs'ten kaçan Müslü-

man kökenliler bile bulunuyormuş. Üstelik öyle haydut, gangster kovalamak veya kötü adamların elinden hanımları kurtarmak gibi marifetleri de yokmuş. Son olarak Teksas'lı bazı kovboy birliklerinin tamamının zenci olduğunu söyleyeyim de siz anlayın hallerini.

Kovboy ve zenci. Benim bile zihnimde henüz üst üste oturmayan iki kutup. Ama kovboy gerçeğine gözlerimizi alıştırmak için bu iki kutbu aynı resim karesine yerleştirmeyi başarmamız lazım.

Efsaneleri başka türlü yenemeyiz çünkü...

IV. BÖLÜM

İFLAS EDEN TANRIÇA

Tıpkı diğer düzeltimler gibi feminizm de sonunda gereksiz hale geleceği ve devre dışı kalacağı umudunu taşır. Fakat bu sona varmak için daha uzun bir yol var.

Mary Midgley

31

Cinsellik ile ölüm arasında bağ var mı?

Filozofun hayatı ölüm üzerine düşünmekle geçer.
Felsefe yapmak nasıl ölüneceğini öğrenmektir.

Çiçero

Çağların mizaçları olduğuna inanır mısınız? Onların insanın bazı hasletlerinin sonuna kadar sivrilmesine izin verirken, diğer bazılarını nasıl örtbas ettiğini, gözlerden gizlediğini siz de gözlemiş olmaksınız? Her çağın bastırdığı veya yücelttiği değerler birbirine zıt olabildiğine göre, bir çağda tabu olan, üzeri bin bir örtü ile sarmalanan ve gözlerden ırak tutulan bir değer veya hadise, bir diğerinde gündelik hayatın tabii bir parçası, yemek içmek kadar olağan -hatta bayağı- bir konuma itilebilir. Ama bu kez bir başka serbest değer tabulaştırılacaktır ister istemez.

Tabusuz toplum yoktur, çünkü toplumlar değere bağımlı örgütlenmelerdir. Geleneksel toplumdan modern topluma, ilkel toplumdan postmodern topluma[1] insanın dünyasındaki bazı yönler yükselişe geçerken diğerleri, alçalır, batar, biter...

1 Bu toplum tipolojilerini, kabul ettiğim için değil, yaygın olarak kullanıldıkları için zikrettim. Yoksa özellikle "geleneksel toplum" tezinin Avrupa'nın diğer toplumlara yönelttiği sosyolojik bir saldırı olduğunun bilincindeyim.

Cinsellik ve ölüm de iki çağın iki büyük tabusudur.

19. yüzyıl ve öncesinde Avrupa toplumlarında tabu olan değer, cinsellikti. Cinsellik son derece sıkı bir kontrol altında tutulmaktaydı ve cinsellikten söz etmek, neredeyse günah mesabesinde bir sosyal kabahat teşkil ediyordu. Hıristiyan toplumlarda hakkında konuşulmayan, özel alana hapsedilen ve gözlerden ırak tutulmaya çalışılan bir tabuydu cinsellik. Sürekli şeytanla, 'asli günah'la ve dünyanın murdarlığıyla eşanlamlı görülmüş utanılacak bir şey haline getirilmiş ve hayatın dışına itilmişti.[2]

Buna mukabil ölüm, Batı'da, din felsefecisi John Hick'in deyişiyle, "toplumsal bir olaydı". "Değişen ölüm sosyolojisi" başlıklı makalesinde[3] Hick, Batı resminde ölüm anını tasvir eden tabloların istisnasız 'kalabalık' oluşuna dikkat çeker:

> Sahnede sadece din adamı ve doktor değil, aynı zamanda dostlar, komşular, hatta [yoldan] gelip geçenler bile bulunmaktadır. Yapayalnız veya yakınlarından sadece bir-iki kişinin yanında ölmek yerine insanlar, parçası oldukları topluluğun ortak inanç ve beklentileriyle de desteklenerek toplum içinde ölürlerdi.

Ortaçağlarda ölüme, bir tür başka bir diyara göç eder gibi hazırlanılırdı. Haddi zatında ölmek, başlı başına bir sanattı. Vakti saati geldiğini anlayan kişi, düşmanlarını bağışlar, günahlarını affettirme, miras ve diğer dünyalık işlerini geride kalacaklara adil bir şekilde paylaştırma, çoluk çocuğuyla vedalaşma ve kendisini ölüm meleğinin ellerine hulûs-i kalble teslim etme gibi yumuşak ve sevecen bir süreçten geçerek ölürdü. Bu sürecin tamamının toplumsal bir boyuta sahip olduğu açıktır.

Hatta 20. yüzyılda bile Batı etkisine girmemiş ülkelerde ve kırsal kesimlerde "ölme sanatı" geçerliliğini koruyordu. Ölüm hakkında

2 Bkz. Norbert Elias, *Uygarlık Süreci*, cilt 1, Çeviren: Ender Ateşman, İstanbul 2000, İletişim Yayınları, s. 292 vd. Utanmanın insan doğasından kaynaklandığını ve bütün toplumlarda her zaman mevcut olduğunu savunan Hans Peter Duerr'in kitabı öğretici örneklerle doludur: *Çıplaklık ve Utanç*, Çeviren: Tarhan Onur, Ankara 1995, Dost Kitabevi.

3 John Hick, "Değişen ölüm sosyolojisi", Çeviren: Turan Koç, Erciyes Üniversitesi *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 7, Kayseri, 1990, Ayrı basım, s. 238.

çok değerli bir kitaba imza atmış olan Elisabeth Kübler-Ross, evinde ölmek istediğini söyleyen ve ailesiyle vedalaşarak onlara mallarını bölüştüren ve tavsiyelerde bulunan bir çiftçinin ölümünü hatırladığını söyler.[4]

Oysa, Hick'e göre, çağımızda, Ortaçağda tabu ilan edilen ve hayatın dışına sürgün edilen cinsellik olağanlaştırılmış, sıradanlaştırılmış ve hemen her yerde karşımıza çıkan, konuşulan, mahrem alandan kamusal alanın bütününe sirayet eden bir özellik kazanmıştır. Ancak hayat boşluk kabul etmediği içindir ki, Ortaçağda aynı konumu işgal eden ölüm, cinselliğin yerine geçip kurulmuştur modern toplumsal denklemde. (Bunca cinsellik simgesinin uluorta sergilendiği bir toplum görüntüsü, herhalde bir Ortaçağlı ziyaretçiye neslinin tükenme tehlikesi karşısında üreme telaşı içindeki bir karınca topluluğunun çılgınlığını hatırlatabilirdi.)

Artık cinsellikten değil, eskiden hayatın içinde pervasızca dolaşan ölümden söz etmek yasaktır. İnsanlar toplum içinde ölmemektedirler modern çağda. "Ölüm döşeği", evlerden hastanelerin kapalı kapılarının ardına taşınmıştır çünkü. Ne hasta son anlarını bilinçli olarak yaşayabilmektedir, ne de yakınları; yüksek dozlarda sakinleştiricilerle uyuşturulmuş biçimde ölüm adayı ve yakınları sözde ölümün soğuk yüzünden uzaklaştırılmakta, fakat ölüm sosyal muhayyilede daha da soğutulmaktadır. Hick'in deyişiyle çağımızda,

> ... ölüm, herkesin mecburen katıldığı bir olay olmaktan çıkarak doktor, cenaze işleri yöneticisi ve din adamının katıldığı bir iş durumuna gelmiştir.

Ölüm, tıpkı Ortaçağda cinselliğin örtüler ve kapalı kapılar ardına saklanması gibi, toplumun görünür cephesinden tecrit edilmekte; ölen de, yakınları da ölümün ruhî ve vicdanî sürecine dahil olamamaktadırlar. Morgda birkaç gün bekleyen (dinlendirilen) ölü, hastanenin arka kapısından kimseye gösterilmeden çıkartılmakta ve gizlice, adeta bir cerrahi işlem gerçekleştirir gibi gömülmektedir.

4 Elisabeth Kübler-Ross, *On Death and Dying*, New York, 1979, MacMillan Publishing I Co., Inc., s. 5.

Geçmişte usta bir hekim, ölmekte olan hastalarının ve ailesini rahat ettirme ve destekleme rolünü üstlenirdi. Bugünse ölümü bir 'başarısızlık' (*failure*) olarak görüyorlar.[5]

Yukarıda sözün gelişi "gömülmektedir" dedim, çünkü Batılılar artık gömülmek de istemiyorlar! Ya dondurulmasını (*cryonics*) istiyorlar cesetlerinin ya da yakılmasını. (Cehennemin dünyaya çağrılmasından başka bir şey midir çağdaş Krematoryumlar?) Nitekim cesetlerin şok soğutma yöntemiyle dondurulması için kurulan cemiyetlerden birinin üyesinin sözleri, ölümün modern hayata sığmayışının hazin bir itirafıdır aynı zamanda:

> Ölüm, insan üstünde bir yüktür; bundan böyle onu kabul edemeyiz.

Modern tabunun ulaştığı nokta gerçekten de dehşet vericidir.

5 Firitjof Capra. *The Turning Point* (Türkçeye çeviren: Mustafa Armağan, insan Yayınları, İstanbul 1989)

32

"Güzellik" modern bir efsane mi?

Kadınlar şimdi eskiden sır gibi sakladıkları bir arzularını fütursuzca beyan edebiliyorlardı: çekici kalma arzusu, İlk sayısı 1937'de çıkan *Marie-Claire* gibi yeni kadın dergileri, kadınları, kocalarını ellerinde tutmak istiyorlarsa görünüşlerini korumaya özendiriyordu.

Antoine Prost

"Hayatın bütün gayesi, ölümdür" der bir yerde Sigmund Freud. Hayatın başlangıcından itibaren ölüme doğru mutlak bir gidişten ibaret olduğunu ifade eden Freud, bu kaçınılmaz "son"a insanlığın üremeyle, çoğalmayla mukabele ettiğini düşünür gibidir.

"Ölüm tabusu"nun günümüzde ulaştığı boyutları gördük. Buna tepki olarak, ölümün kaçınılmazlığının -tıbbın ve biyolojinin ilerlemesiyle kesin olarak bilindiği çağımızda, ölümle hesaplaşmaktan kaçınmak ve ölüm sanki semtimize hiç uğramayacakmış gibi davranmak genel bir tavır olarak karşımıza çıkmaktadır. "Ölümü öldüremezsiniz" buyuran Said Nursi'ye rağmen, çaresiz bir şekilde alttan alta sürekli ölümle başa çıkmanın yolları aranmaktadır.

Cesedin dondurulması ve gelecekte bulunacak sihirli bir yöntemle tekrar diriltilmesi akımı, bu zavallı arayışlardan sadece biridir. Ancak

cesedin dondurulması, vücudun zamana karşı dondurulmasıyla aynı mantığın uzantısı değil midir? Vücudun dondurulması, yani yaşlanmama saplantısı...

Genç -yani ölüme uzak!- görünme tutkusu hiç bir çağda 20. yüzyıldaki kadar kolektif bir ‘‘saplantı’’ haline dönüşmemiştir. Amerikalı feminist Naomi Wolf, bestseller olan kitabı *The Beauty Myth*'de, dünyada yüz milyonlarca insanın, özellikle de kadınların gerçek bir "yaşlanma terörü” altında yaşadıklarını dobra dobra haykırmaktadır.

Bugün herhangi bir zamanda olduğundan daha fazla kadın daha fazla para, güç, nüfuz ve yasal açıdan tanınma imkânına sahiptir; gelin görün ki, kendimizi fiziksel olarak nasıl hissettiğimiz konusunda gerçekte özgürleşmemiş ninelerimizden daha da kötü durumdayız. Son araştırmalar tutarlı biçimde göstermektedir ki, Batı’nın kontrollü, cazip, başarılı çalışan kadınlarının çoğunluğu içerisinde özgürlüğümüzü zehirleyen gizli bir hayata pusu kurmuş hayat söz konusudur; güzellik kavramlarıyla kaynayan bu çekilmez hayat, kendine-kızgın, fiziksel takıntıları olan, yaşlanma teröründen mustarip ve [bedeni üzerindeki] kontrolü yitirme tehdidi altında karanlık bir damarı oluşturmaktadır... [1]

“Güzellik ideolojisi”, kadınlar üzerinde -yalnız kadınlar üzerinde mi? şimdilerde artık erkekler de aynı çıkmaz sokağa sevk edilmekte değil midir?- Demokles’in kılıcı gibi sallanan yaşlanma korkusunu -şu meşhur yaşlanma etkilerini geciktirme formüllü pahalı kremler mesela- köpürtmektedir. Ölüm böylece ağza alınmamakta, sadece yaşlanma veya derinin veya saçın yıpranması gibi, bedenin kendini salıvermesi ve yağlanma gibi belirtiler üzerinde konuşulmakta, bu suretle hedef kitle ürkütülmemiş olmaktadır. Ne var ki gizli niyet, gözü olanlar için aşikârdır: Ölümü kabullenmemesi gereken insanlara

1 Naomi Wolf, *The Beauty Myth: How Images of Beauty are Used Against Women* (Güzellik Efsanesi: Güzellik İmajı Kadınlar Aleyhine Nasıl Kullanılıyor) Anchor Eıooks, 1992, s. 10

onun yaklaşmakta olduğunu hissettirmeyecek formüller sunmak, cilalamak, boyamak başka bir deyişle. [2]

Yaşlılık iptal edilmiş bir hayat dilimi haline gelmektedir popüler kültürde. Ölümle yüzleşmekten sürekli kaçınan bir kültürde, yaşlılık ölümle eşanlamlı olarak görülmektedir. Yaşlanmak "ölmek gibi" bir şeydir. Sembolik olarak ölmüş oluyorsunuz aslında yaşlanınca. Bunun için derin travmaların kendilerini beklediği trajik bir konuma itiliyor insanlar. Yaşlanmamak ya da ölmek arasında bir seçim yapmak arasına sıkıştırılıyorlar.

Oysa ölüm ne kadar ertelenirse ertelensin, son kertede iptal edilemeyecek, "öldürülemeyecek" bir şey olduğu için, er geç ölümle burun buruna gelineceği için o noktaya "düşmemek" maksadıyla vıllar yılı süren mücadele, psikolojik ve zihnî olarak aşırı bir yorgunluğa da mal olmaktadır.

Oysa bugün ölümün hayattan uzak tutulması yönünde gösterilen gayretin aynısı, geleneksel toplumlarda insanları ölüme hazırlamak yolunda sarf ediliyordu. Ölüm ve ölüm ötesi arasındaki "geçiş" aşaması, geleneksel kültürün son derece hayatî bir damarını teşkil etmekteydi. "Ölme sanatı" (*the art of dying*) adı verilen bir sanattan bile söz etmektedir uzmanlar.

"Nasıl öldüğümüz kim olduğumuzu gösterir." Bu keskin cümleyle sivriltiyor düşüncesini Octavio Paz. Ve şöyle devam ediyor: "Ölümlerimiz hayatlarımızı aydınlatır. Ölümlerimiz anlamdan yoksunsa, hayatlarımız da (anlamdan) yoksun demektir."

Eskiden "hayat, uzayıp ölüme karışır"dı. Hayatın, ölüme doğru akmaktan daha yüksek bir işlevi yoktu Paz'a göre. Bugün ise her yerde ölümü bastırarak işlemektedir tüketim kültürü. Yoktur adeta ölüm, "yok hükmündedir". Aslında vardır, fazlasıyla vardır ölüm; lâkin medyalar aracılığıyla o kadar üretilmekte, Baudrillard'ın de-

2 Fransa'da 'güzellik efsanesi'nin hangi yollarla topluma benimsetildiği şu makalede açıklanmakta: Antoine Prost, "Public and private spheres in France", Editörler: Antoine Prost ve Gerard Vincent, *A History of Private Life V: Piddles of Identity in Modem Times*, The Belknap Press of Harvard University Press, 1991, s. 87-90.

3 John Hick, "Değişen ölüm sosyolojisi", Çeviren: Turan Koç, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, ayrı basım, sayı: 7, Kayseri 1990, s. 238.

yişiyle sanal olarak o kadar o kadar mebzıiliyet kesbetmektedir ki, yok olmaktadır gözlerden. "Çok" olması, "yok" olması anlamına gelmektedir, "var" olması anlamına değil.

Ölümün bu derece simüle edilerek çoğaltılmasıyla gerçek dışı bir düzleme yerleştirilmesiyle, hyper-reel (aşırı-gerçek) hale gelmekte, dolayısıyla tıpkı cinsellik gibi gerçeklikten kopartılmaktadır.[4] Ölümün bu dolayım yoluyla hayattan dışlanmasıyladır ki, hayat da hakiki anlamını kaybetmekte, bu da insanlarda trajedinin kefelerinden birinin ağır basmasına neden olarak ruh burkuntusu ve yorgunluğu arttırmaktan başka bir işe yaramamaktadır.[5]

Gariptir, Paz'a göre ölümü inkâr eden bu uygarlık, modern Batı uygarlığı, gerçekte hayatı da inkâr etmiş olmaktadır. Hayat, ancak ölümle, dolayısıyla ölüm ötesiyle bir anlam kazanacağı için ölümü aşırı çoğaltarak buharlaştırmış ve görünmez kılmayı başarmış(!) insanlık tarihindeki bu "istisnai" ("mu'tezil" mi demeliydim yoksa?) medeniyet, hayatı da dışlamış demektir. Auschwitz'den Hroşima'ya, Bosna'dan Vietnam'a kadar en kitlesel ölümlerin en büyük yoğunluğuyla peş peşe yaşandığı bu çağ, tarihin hafızasına, ölümü unutmaya ve dışlamaya çalışan bir çağ olarak kaydedilecektir. Bunun bedeli ise, hayatın dışlanması ve unutulmasından ibarettir. Buna mukabil, Batı medeniyeti, eğer kendini hayata açmak istiyorsa sonuna kadar ölüme açmalıdır kapılarını.

Ölüme yeniden hayat vermek için Batı medeniyetinin, Milton'un "Ölüm, ebediyet sarayının kapılarını açan altın anahtardır" sözündeki sırra yeniden ama ciddiyetle eğilmesi yeterli olacaktır. Ya da Baudrillard'ın buruk sorusuyla yüzleşmesi: Doğumla belirlenen astrolojik burca bu kadar önem verilirken ölüm burcu neden hiç önemsenmiyor? [6]

4 Jean Baudrillard, *Kötülüğün Şeffaflığı*, Çevirenler: Emel Abora ve Işık Ergüden, İstanbul 1995, Ayrıntı Yayınları.

5 Octavio Paz, "Ölümü inkar eden bir uygarlık", *NPQ Türkiye*, sayı: 8, 1994, s. 32.

6 Jean Baudrillard, *Siyah 'An'lar: Cool Memories I-II, 1980-1990*, Çeviren: Ayşegül Sönmezay, İstanbul 1995, Ayrıntı Yayınları, s. 308.

33
Feminizm iflas mı etti?

Ruhsal devrim miti, çevre miti
ve feminizm miti birleşerek
21. yüzyılın yükselen miti haline geldi.

Sam Keen

> 'Kadın araştırmaları', kadınların genelde insanlığın şaheserlerini okumaktan çok kadınlarca yazılmış alelade ya da marjinal kitapları okumalarına yol açmaktadır... Bu, ölü bir gayedir, en basitinden, kadınları insan ırkının ana düşünüş damarından koparma tehlikesini içerir. Bu tür kültler (tapınma nesneleri), aynı zamanda gençlerin zamanlarını boşa harcamalarına neden olabilir; gençler insanlığın kültürüne ait çetin ve önemli konuları araştırmak yerine feminizm hakkında en son çıkmış kitapları okumaya yönelebilirler.

Böyle cevap veriyor ünlü İngiliz kadın romancı-filozof Iris Murdoch kendisinden görüş soran bir yazara.[1] Her halde feminizmin temel yanılgısını Murdoch'tan daha veciz bir şekilde özetleyemezdim.

Feminizm, insanlığın (tabii bu arada politikanın da) ana meselelerini göz göre göre ıskalamanın, giderek savsaklayıp sulandırmanın bir tür stratejisi haline gelmiş bulunuyor bugün. Zaten 1960'lar ve

1 Hazırlayan: David Brooks, *Backward and Upward*, Vintage Books, 1996, s.45-46.

1970'lerdeki altın çağı bitip temel meselelerin hala dağ gibi önümüzde durduğunun anlaşıldığı günümüzde Avrupalı ve Amerikalı entelektüeller -ki içlerinde Iris Murdoch, Camille Paglia ve kısmen Germaine Greer gibi kadınlar da bulunmaktadır- feminizmin ciddi bir muhasebesini yapmaya, ne getirip ne götürdüğünü ve belki inanmayacaksınız ama onun bir "şaka" olup olmadığını tartışmaya açmış bulunmaktadırlar. (Bizde ise seslerini en ciddi tonlara bürüyüp "Meclis'e kadınlar dolsa görün bakın neler olacak? Türkiye'nin çehresi bir anda değişecek!" sığlığını aşamayan bir söylem hakim ne yazık ki.)

Amerika'da çıkan *National Review* adlı dergi, 18 Kasım 1991 tarihli nüshasını feminizmin tükenişine ayırmış ve kapağa, yazımın başlığına aldığım "The Goddess that Failed" ibaresini koymuştu. Kapak resmi bir tanrıça heykelinin yıkıldığını gösteriyordu.

Dergide iki önemli makale dikkatimi çekmişti. Birincisi, ataerkilliğin savunmasını yaptığı *The Inevitability of Patriarchy*'nin (Ataerkilliğin Kaçınılmazlığı) yazarı Steven Goldberg'in "Feminizm Bilime Karşı" başlıklı yazısı, diğeri ise aşağıya görüşlerinden bir kısmını alacağım ünlü siyaset felsefesi hocası Kenneth Minogue'un "İflas Eden Tanrıça" başlığını koyduğu eleştirel makalesi.

Minogue yazısına feministlerin yüz yüze gelmelerinin mukadder olduğu en ciddi problemin, erkeklerle eşit mi, yoksa farklı mı olduklarına karar verememek olduğuna işaret ediyor. Kadınlar, erkeklerden ayırt edilemeyecek kadar ona her bakımdan yakın, eşit, hatta 'aynı' olarak tanımlandığında bu defa erkeklerin standartları çıta olarak kadınların önüne konulmuş oluyor; 'bu oyunda' kadınlar her alanda erkeklerle boy ölçüşemediklerini kısa bir sürede fark ediyor, bu defa da 'kadınlara özel' muamelelerin gerektiğini iddia ediyorlar; bu ise tam da baştan kaçmaya çalıştıkları farklılığın ve özcülüğün bu sefer gönüllü olarak kendi elleriyle benimsenmesi anlamına geliyor.

Feminizmi "modernliğin parazitleri"nden biri olarak kabul eden Minogue, hakikaten ağır eleştiriler yöneltiyor ona:

> Feminizm, serbest ve kolay eşitliğe sahip bir geleceğe hızla sıçramak isteyen kıt yetenekli kadınların sabırsızlıklarının (Marksizminkine) benzer bir istismarıdır. Başka türlü, feministlerin, Batı'nın ana

> damarındaki başarının dayandığı hüner, yapabilme gücü ve dirayete gösterdikleri şaşırtıcı ilgisizlik neyle izah edilebilir? Başka türlü, anayasaya konulacak bir maddeyle otomatikman bütün senatörlüklerin yüzde 50'sinin kadınlara verilmesi gerektiği gibi çılgınca bir talep [Türkiye'de bu uygulamaya "kota" deniliyor - M. A.] nasıl açıklanabilir?

Özellikle daha muhafazakâr bir ülke olan Amerika'daki feministler -yine bizimkilerden dağlar kadar farklı olarak- 'flört sırasındaki cinsel tecavüz' anlamındaki 'date rape'e karşı çıkıyor ve kızların/kadınların öyle ulu orta erkeklerle bir araya gelmelerini engellemeye çalışıyorlar. Zira böyle ortamlar her zaman erkeklerin işine gelmekte ve kadınlar tecavüze uğramakta, kızlar ise iğfal edilmektedir. Dolayısıyla erkek ile kadının dünyalarını ayırma yönünde bir eğilim de başlamış bulunuyor radikal feministler arasında.

Minogue hiç beklenmedik bir bağlantı kurarak bunu Müslümanların mahremiyet ve harem-selamlık uygulamalarına benzetiyor ve feminizmin hiç de tahmin edilemeyecek bir kavşakta Müslümanlarla yolunun kesiştiğine dikkat çekiyor.

Hangi kadın? Hangi eşitlik?

Feminist yazarlarca "kadın" kategorisinin bile "yıkım"a uğratıldığı (deconstruction) günümüzde, bir yandan feminizmin en uç versiyonlarını temsil ettiği iddialarıyla ortaya çıkanların aslında ne kadar geriden gelmekte oldukları, tartışmaların ne denli uzağına düştükleri ve kadın sorunları, dahası feminizmle ilgili dünyada cereyan eden köklü tartışmalardan ne derece bihaber bulundukları, biraz konunun üzerine gidenlerin hemen fark edecekleri kadar çıplak bir olgudur.

Böyle bir teorik donanımdan yoksun olarak meseleye bakılınca ister istemez, Nuray Mert'in isabetle vurguladığı gibi, "kadın" ve "erkek" kategorilerinin biyolojiden değil, toplum ve kültürden, iktidar ilişkilerinden doğduğunu söyleyen feministlerin kalkıp bu kategori adına, yani "kadın" adına siyasal talepler ve tavırlar üretmeleri ne derece tutarlı olmaktadır? "Kadın diye bir şeyden bahsedemeyeceksek" diyor haklı olarak Mert, "kimin ve neyin adına tavır takınılacak?"

Aslında son derece belirsiz ve oynak bir temele yaslanan feminizmin zaafları, şimdiye kadar herhangi bir siyasi paradigma oluşturamamış olmasından da belli değil mi zaten? Kadınların nüfusun yüzde 50'sini oluşturdukları, dolayısıyla aynı oranda Meclis'te temsil edilmeleri gerektiği iddiası, muğlak ve her yana çekilebilecek bir belirsizlik denizinde boğulup kalıyor ve "Öyleyse?" diye sorduğunuzda aldığınız cevap, "Kadın olduğumuz için birleşelim"den bir adım öteye gidemiyor. Hem kadın olmanın toplumsal olarak "kurulmuş" bir şey olduğunu gündeme getir, bu kurguya karşı kılıç salla, hem de bu "hazır kurgu"nun üzerinden siyaset, dahası rant peşinde koş.

Feminizmin sık sık gündeme getirdiği temsil talebi, bir çözüm değil, kendisi başlı başına bir sorundur, hatta dişli bir sorundur.

Bu konuda Amerikalı siyah feminist seslerden June Jordan'ın zehir gibi zemberek eleştirisini hatırlamaya ne dersiniz:

> Bir odada siyah olan başka insanlarla, siyah olduğumu bilmek için, birlikte oturmaya ihtiyacım yok-bu birlik anlamına gelmez. Birliğin bir amacı olmalıdır, eğer yoksa politika konuşmuyoruz demektir... (İ)nsanlar şunu anlamalılar ki, bir insan yalnızca kadın olduğu ya da siyah olduğu için, o ve ben aynı politikalara inanmak zorunda değiliz. Birbirimizi, kim olduğumuz bağlamında değil, birbirimiz için *ne yaptığımız bağlamında* tartmaya çalışmalıyız. [2]

Yanlış anlaşılmak istemem: Kadınların siyasete katılmalarına kesinlikle karşı değilim. Ne var ki, sanki bütün kadınların *kadın* olmalarından dolayı aynı görüşü destekleyecekleri gibi temelsiz ve neredeyse kadınlara hakaret kastı taşıyan içi boş bir varsayıma dayanıyor bu iddia. Zira burada "hangi kadın?" sorusu gündeme gelecektir ister istemez. Tıpkı feminizmin değil, "feminizmler"in var olduğu gibi, soyut bir kadın değil, *kadınlar* olduğunu biliyorsak, iddia sahiplerinin somut olarak "hangi kadın"dan söz ettiklerini açıklamalarını istemek hakkımızdır sanıyorum.

Meclis'in bir ayna gibi toplumu yansıtması isteniyorsa -ki bunu istemeyecek kadar 'ayrımcı' olduklarını sanıyorum- o zaman ka-

2 Pratibha Parmar, "Siyah feminizm: Birleşme politikası" June Jordan ile söyleşi), Kimlik: Topluluk / Kültür / Farklılık, Çeviren: İrem Sağlamer, İstanbul, 1998, Sarmal Yayınevi, s. 114.

dınlarımızın hatırı sayılır bir kesiminin "geleneksel" kıyafetleri olan baş örtüsü ve çarşafla milletvekili seçilmelerini veya sakat kadınlara da kadınlar kotasının içinden bir kota ayrılmasını sonuna kadar savunmaları gerekmez miydi?

Bu inceliği onlardan bekleyemeyeceğimize göre, demek ki, kadın kotasını savunanlar, iddia ettikleri gibi toplumun yarısı olan kadınların bir aynadaki gibi yönetime yansımalarını değil, tersine, sadece kendi düşünce ve formatları doğrultusundaki kadınların yönetime katılımını amaçladıkları ortaya çıkar. Bu durumda yüzde 50'lik cephede ilk gedik oluşmakta ve arkasından başka ayrımcılık taleplerinin sökün etmelerine kapı açılmış olmaktadır; zira diğer dezavantajlı gruplara da pozitif ayrımcılık uygulanmasına açık olmayı gerektirmektedir kota talebi.

Demek ki, kadın kotasını savunmak, yalnız kadınlar ile erkekler arasındaki eşitsizliklerin telafisinin değil, kadınların kendi küreleri içerisindeki eşitsizliklerin de telafisinin savunulmasını gerektirmektedir ki, 'ilerici' kadınların buna hiç mi hiç niyetli olmadıklarını 10 yıl kadar önce CHP'li kadın adaylardan birisinin türbanlılara -yani "öteki" kadınlara- karşı savaşmak üzere aday olduğunu itiraf etmesi sayesinde ayan beyan görmek imkânını bulmuştuk.

Durum bu olunca, kadınların temsilinin, baştan savundukları "eşit temsil" olmayıp kendi siyasî görüşleri doğrultusundakilere yönelik bir tür "sınırlı temsil" olduğu ortaya çıkıyor. O zaman da "bütün kadınları temsil" gibi aşırı genellemeci bir söylemin yerine, "beyaz kadınlar", "belli bir siyasi görüşe sahip olanlar", "belli bir kıyafeti giyenler veya giymeyenler" gibi sınırlı, ayrıcalıklı ve puslu bir temsile izin veren bir başka eşitsizliğe yol açılmış olmaktadır. Bu durumda ise feministlerin, kendilerini inkar etme pahasına soyut ve içi boş bir kategori olan "kadınlık" adına siyaset yürütmekten çark ettikleri, erkeklerin kadınlar üzerinde kurduğunu iddia ettikleri tahakkümün bir benzerini kendilerinden olmayan ve siyaseten de olmak istemeyen öteki kadınlar üzerinde kurmaya kalkıştıkları noktasına vardıklarını görüyoruz.

Feminizm, başlangıç hedeflerini önemli ölçüde şaşırmış vaziyette. Temel tezlerinden birisi olan "erkek egemenliği"ni inceleyince bunu daha net olarak göreceğiz.

34

"Erkek egemenliği" bir masal mı?

> Hiç kimse, hatta iyi niyetli feministler bile birbirlerine karşı hayatlarını nasıl düzenlemeleri gerektiğini söyleme hakkına sahip değildir. (...) Kadınlar, erkeklerin zorbalığından, doktriner feministlerin sergilediği ve diğerinden daha az baskıcı olmayan bir zorbalığa kurban gitmek için kaçmadılar.
>
> **David Conway**[1]

Hadi Simone de Beauvoir ya da Kate Millet okuyarak 'bilinçlenen' / 'bilenen' feministleri anladık, peki yazılarından mazbutluk akan birtakım erkeklerin şu "erkek egemen" masalına kanarak feminist koroya katılmalarına ne demeli? Türk toplumu erkek egemenmiş, kadınları eziyor, hatta hizmetçi yerine kullanıyor, onlara söz hakkı vermiyor, hatta nüfusun yarısını teşkil ettikleri halde mecliste kâfi derecede temsil edilmelerine imkân tanımıyormuş vs.

CHP lideri Deniz Baykal'ın bundan 10 yıl kadar önce yaptığı "erkekler cumhuriyeti ve maço" çıkışı işe yaramış görünüyor. Muhtemelen farkında olmadan Cumhuriyet'in niteliğine yöneltilen en ağır eleştirilerden birisiydi gerçekte bu. Bir milleti kadın-erkek diye ikiye bölerek, cinsel farklılık üzerinden siyaset yapmak, Türkiye

1 David Conway, *Serbest Piyasa Feminizmi*, Çeviren: M. Sabahattin Seçilmişoğlu, Ankara 2000, Liberte Yayınları, s. 58.

Cumhuriyeti'nin üniter yapısının temeline konulmuş bir dinamitten farksızdır. ("Kota" yanlıları epey rahatsız olacak; ne yapayım ki "kadın" konusu Pandora'nın Kutusu gibi; bir kez açılınca sonuna kadar tartışmaya devam etmekten kimse kaçamaz.)

Ataerkil (patriyarkal) toplumun eleştirisinin yalnız feminizmle değil, sosyalist ve Marksist hareketle de yakın akrabalığı bulunuyor. Nitekim Engels, sınıfsız toplumların eşit paylaşıma dayalı yapısının tarihte erkek egemenliğinin doğuşundan önceye rastlayan "anaerkil" toplumlarda varolduğunu söylemişti. Bachofen'in *Analık Hukuku (Das Mutterrecht*) adlı çalışmasında da anaerkil toplumların, zamanla onu deviren ve yerine geçen (!) ataerkil toplumlardan farkı vurgulanmış, bu iddialar bazı antropologların sözde bulgularıyla (örneğin sonradan bu bulgulardan tövbekar olan Margaret Mead) desteklenmişti.[2]

1960'larda bazı kadın yazar ve akademisyenler tarafından hararetle savunulan tarihte "kadın egemen" ya da "annenin yönettiği" toplumlar olduğu iddiası, artık bilim çevrelerinden kırmızı kart görmekte. Zaten anaerkil olduğu söylenen toplumlarda da yönetim bizzat kadınlarca değil, kadınların kendi kanından olan erkek akrabaları -abi, dayı, amca vs.- eliyle yürütülmekteydi; yani anlayacağınız var idiyse bile yine de tam "kadın egemen" toplumlar değildi bunlar.

Ne var ki bilinen tarihin ana-damarının erkek egemen bir karakter taşıdığını ve bu süreçte kadının rolünün sürekli bastırılıp ikinci plana itildiğini, Beauvoir'ya bakılırsa "ikinci cins" muamelesi gördüğünü iddia edenler karşısında erkek cephesinin de elleri armut toplamadı tabii.

Mesela Steven Goldberg, ilk baskısı *Ataerkilliğin Kaçınılmazlığı* başlığıyla yapılan *Niçin Erkekler Yönetir*'de (*Why Men Rule*) bu iddiaları tarih ve antropolojiden getirdiği delillerle çürütüyor. Bu arada Esther Vilar (*Çokeşlilik*}, Christina Hoff Sommers (*Feminizmi Kim Sattı*) ve Camille Paglia (*Cinsel Kişilik*) gibi kadın yazarlar da erkek

2 Geniş bilgi için bkz. Erich Fromm, *Rüyalar, Masallar, Mitoslar; Sembol Dilinin Çözümlenmesi*, Çevirenler: Aydın Arıtan ve Kaan H. Öktem, İstanbul 1990, Arıtan Yayınevi, s. 220 vd.

egemenliğine karşı olan feminist söylemi tutarsızlıkla suçlayıp kıyasıya eleştiriyorlar.

Bu yazarlar arasında bence düşüncelerini en çarpıcı ve en açık seçik ortaya koyanı Paglia. Şöyle bakıyor ataerkilliğe:

> Feminizmin en rahatsız edici reflekslerinden biri... O moda olmuş "ataerkil toplum" küçümsemesidir. Oysa beni bir kadın olarak özgürleştiren ataerkil toplumdur. Bana bu masada oturup bu kitabı yazmam için gereken boş vakti sağlayan kapitalizmdir. Artık erkeklerle ilgili dar kafalılığımızı bir kenara bırakalım ve onların saplantıları sayesinde kültüre yağdırılan hazineleri kabullenelim. Kaldırımlardan, su tesisatından çamaşır makinelerine, gözlükten antibiyotiklere ve bebek bezine kadar erkek başarılarının kapsamlı bir dökümü yapılabilir. Kar altında kalmış kentlere yığılan taze, sağlıklı et ve sütten, sebzelerden ve tropik meyvelerden faydalanırız... Amerika'nın büyük köprülerinin herhangi birinden geçerken şunu düşünürüm: Bunu erkekler yaptı. İnşaat en üst düzeyde erkek şiiridir... Uygarlık kadının ellerine bırakılmış olsaydı hala ottan kulübelerde yaşıyor olurduk... Feministlerin ve entelektüellerin kapitalizmi horlarken bir yandan da onun nimetlerinden faydalanmaları ikiyüzlülüktür.

Paglia'ya göre kadın hareketinin erdemleri var kuşkusuz ama totaliter zihniyette insanları başına toplaması da gösteriyor ki, bireysel düşünmeye izin vermeyen bir akım. 60'ların ruhundan bir sapma, hatta bir geriye dönüştür bugün feminizm. [3]

Kendisi de kadın hareketinin içinde yer almış olan Paglia, 60'larda kendisinin de erkek gibi davrandığını, topyekün cinsel özgürlük ve eşitliği istediğini söylüyor. Ama, diyor, zaman geçtikçe soğuk gerçeğe tosladık. Eski çifte standart, aslında kadını koruyordu. Bu serbestlikte kaybeden taraf, kadın oluyordu. [4]

Feminizm zamanla Moonculuk gibi bir kimlik saplantısı içine düştü. Dine dönüştü. Bu dönüşümde ataerkillik vurgusu sözde kaldı. Ama neydi ataerkillik? Radikal feministlerin bütün zamanlar ve mekânlara yayarak anlattıkları ataerkillik ideolojik bir yaklaşımın

3 Camille Paglia, *Sex, Art and American Culture*, Penguin Books, 1993, s. 113.

4 *Age*, s. 51.

ürünüdür. Bu kadar geniş bir alana yayılan kavram ister istemez nebülöz halindedir ve içi boştu...

Halbuki ataerkillik, sadece erkeklerin yönetimi demek değildir.

Orada ailenin kadın üyeleri (mesela nineler ile halalar vs.) da söz rahibidirler. Yaşlı kadınların bazı ailelerde erkekler üzerinde bile etki sahibi olduğu örnekleri biliyoruz. Sonra oğlan çocukları da kadınlara en büyük dayanak olmuşlardır,[5] ki ailenin asıl yürütücüsü kadınlar için büyük bir avantajdır. Ataerkil aile efsanesi, bütün toplumlarda ve de aynı toplumun bütün katmanlarında aynı etkiye sahip olduğunu varsayar. Oysa zaman ve coğrafyayı bu kadar esir alan devasa ölçekte bir teorinin bilimsel olduğunu iddia etmek, gülünçtür. Zira bilim her zaman sınırlı varsayımlar üzerine kuruludur.

5 Deniz Kandiyoti, "Islam and patriarchy: A comparative perspective", Editörler: Nikki R. Keddie ve Beth Baron, *Women in Middle Eastern History*, Yale University . Press, 1992, s. 27.

35

Batı'da annelik bitiyor mu?

Kadınların, çocuklarını büyütmek için evde kalmalarına izin verilmemelidir. (...) Kadınlar o seçimi kesinlikle yapmamalıdırlar, çünkü eğer böyle bir seçim söz konusu olursa, pek çok kadın bunu yapacaktır.

Simone De Beauvoir

Kim derdi ki 1970'te yayınlandığı *The Female Eunuch* ("Dişi Haremağası" ya da "Hadım Edilmiş Dişi") adlı kitapla bir yandan kadınları erkeklerle aynılaştırma yanlışına yuvarlanmış feminizmin ikinci dalgasını hırpalayan, diğer yandan da evliliğin kadına şiddeti davet eden bir kurum olduğunu iddia eden Bayan Germaine Greer, 1980'lerde *Sex and Destiny*'siyle (Cinsellik ve Kader) cinsel özgürlüğün problemlerinden söz ederek muhafazakarlığın doruklarına tırmanacak ve 2000'de çıkardığı *The Whole Woman* (Bütün Kadın) adlı kitabıyla[1] da çağdaş feminizmin en sıkı eleştirenlerinden biri olacaktı?

Greer gibi gerçekten entelektüel kapasitesi yüksek bir feministin, çıkışındaki harareti soğuduktan sonra cinsel sorunların "Kadınlar sokağa!" sloganıyla çözümlemeyecek kadar karmaşık ve istismara

1 Germanie Greer, *The Whole Woman*, New York, Anchor Books, 2000.

çok müsait bir zeminde cereyan etmekte olduğunu keşfi son derece öğretici bir tecrübe olsa gerek.

Sex and Destiny'deki Greer, eleştirel bilinci kışkırtılmış ciddi bir entelektüel portresi çiziyor. Balı toplumlarındaki sömürü mekanizmalarının ne kadar yaygın bir ağ oluşturduğunu ve bu ağın içerisine iyi niyetli feministleri de kattığını, onları farkına varmadan kullandığını ortaya koyuyor; hem de su gibi berrak bir anlatımla.

Batı'da istenmeyen yaratık olduğunu iddia ettiği çocuğun bir anormallik şeklinde değerlendirildiğini söyler Greer. Hayatın normal temposunun dışında kalmış bir ayak bağı, kurtulunması gereken bir yük olarak telakki edilir çocuk. Dolayısıyla çocuğa en yakın kategoriyi teşkil eden yaşlılar ile hamile kadınlar da itilmiş ve dışlanmış durumundadırlar. Şu sözler Greer'a ait:

> Batı'da kadınların çoğunluğu, hamilelikleriyle yalnızlığa terk edilirler... Bir çocuk sahibi olmak için işlerinden ayrılırlar. Bu birçok kadın için dışa açık sosyal hayattan kendisiyle ilgili kaygılara ve ani bir yalnızlığa geçmek anlamına gelir... Yalnızlık ve kuruntunun sonuçlarından haklı olarak korkan ve işlerinin gereklerini tamamen yerine getirebilecek durumda olan kadınlar çalışmaya devam edebilmek için sıkça hamileliklerini doğumdan hemen önceye kadar gizleyerek savaş verirler.

Anne olmak iş hayatında risk almak anlamına gelmektedir. Lakin iş riskle kalsa iyi. Toplumsal bir aşağılanmaya da maruz kalmaktadır doğuran kadın:

Batılı kadın erkeklerle rekabet edebilmek için erkeklerin hiyerarşisini takip ediyor ve kendisini erkek gibi değerlendiriyor. Onun için hamileliğin anlamı, tekrar bulunduğu (ulaştığı) konumdan aşağı inmek ve manen, basit insanlara has olan doğumun etkisi altına girmektir.

Doğumdan sonra işine dönecek kadar talihli olsa bile o artık "hasta" muamelesi görmeyi göze almalıdır. Şunca yıldır elde etmeye şartlandığı eşitliği bir daha geri gelmeyecek biçimde kaybetmiştir: O artık bir annedir.

Greer'a göre bugün anneliği olumlu yönde teşvik etmek, kadına yapılabilecek en büyük iyiliklerden biridir. Annelik vasfını neredeyse redderek yola çıkan feminizm, aslında kadına en büyük kötülüğü yapmış, erkeklerin ekmeğine yağ sürmüştür. Yıkmaya kalkıştığı ataerkil değerleri kuvvetlendirmiştir.

Şaşılacak kadar muhafazakârlaştığına ve bizimkilerin o çok bayıldığı Batılı kadın anlayışına savaş açtığına şahit olduğumuz Greer, sözü ideal kadın ölçüleri ve giyimi konusuna getirir:

Uzun ve cüppe tipi şal kullanan kadınlar, herhangi bir yerde hiç dikkat çekmeden bebeklerini emzirebilirler... Batı dünyası dışındaki toplumların çoğunda annelik, annenin kıyafet ve süsüyle, şerefle ortaya konulur, Bizde ise annelik inkâr edilmeye çalışılır.

Hastanede doğurmanın hükümetlerce mecburi kılınmasına da karşı çıkmaktadır Greer. Evlerin bulaşıcı hastalıklar ve mikroplar bakımından hastanelerden daha "temiz" olmalarına rağmen bugün büyük şehirlerde bir kadının evde doğurması neredeyse cinayetmiş gibi değerlendirilmekte, ebeler ise suç işlemiş gibi hapse atılabilmektedir. Üstelik ev, evin sahibi olan hamile kadın için aşina bir ortam olduğundan üzerinde daha az baskı hissedecektir. Velhasıl hastane, aile hayatının bir döneminin en mutlu anının kutlanması için hiç de elverişli bir mekan değildir.

Bütün dünyada bebeklerin yüzü, yabancıların nazarı değmesin diye örtülür; doğum yapılan oda, dünyanın her yerinde bir yabancı için en zor ulaşılan yerlerdendir. Bunun tek istisnası vardır: Batılı tarzda bir doğum odası. Neredeyse canı isteyen oraya girebilecektir.[2]

Greer ilk kitabında anneliğin bir meslek (kariyer) olarak değerlendirilmesine karşı çıkmıştı. Son kitabında ise yalnız meslek olarak kabul edilmesini istemekle kalmıyor, aynı zamanda annelere maaş da ödenmesi gerekliğini savunuyor.[3]

Geldiği nokta iyi de, biz hangi Greer'a inanacağımızı şaşırıyoruz. Her 10 yılda bir fikir değiştiren insanlar mı dünyayı kurtaracaktı?

2 Germanie Greer, *Sex and Destiny*, Picador 1985, 1. bölüm.

3 Greer, *The Whole Woman*, s. 2 J 5,

Batılı bir feministin meseleyi bu derece derinliğine tahlil edişiyle bazı feminist köşe yazarlarımızın yapay kaygılarla oyalanan "beyaz feminizmlerini kıyaslayınca aralarındaki uçurum ayan beyan görülüyor değil mi?

Batı kültüründe anne için iki seçenek kalmıştır. Ya çocuğu büyüyene kadar cüzamlı muamelesi görmeyi kabul edecek ve evine kapanacaktır ya da kadın olmanın en büyük ödülünü, yani anneliği bastıracaktır. Bu baskının sonucunda Avrupa nüfusunun göçler olmasa hızla tükeneceği gerçeğiyle yüzleşmek gerekiyor. Buna bir de feminizmin ideolojik baskısı eklenince "anneliğin sonu" çok uzak bir ihtimal, değil.

36

Feminizm kadını kurtardı mı?

> Feminist kadınların çoğu kürtaja karşıydı: Kürtajı kadınların sorunlarına bir çözüm değil, sorumsuz erkeklere davetiye çıkarmak olarak görüyorlardı. Fakat [20.] yüzyılın dönümünden sonra doğum kontrolünü savunan feministler çoğaldı,
>
> **Gisela Bock**[1]

Tarihte bir görüş merkeze yerleşip muktedir hale geldi mi, onu yerinden oynatmak kadar zor bir iş yoktur. Mesela: Kadınların kamusal alana çıkması ve çalışmasının feminizmin yahut sanayi toplumunun başarılarından biri olduğu iddia edilir. Ev kadınlığı güya ataerkil toplumun tarihiyle yaşıttır. Egemenliği eline geçiren erkek milleti, tutmuş, kadınları eve kapatmıştır. Ancak sanayi devrimi sayesindedir ki kadınların özgürlüklerine kavuşma yolları açılmıştır.

Gariptir bunu Gülay Göktürk gibi aydınlarımız arasında sorgulama yeteneğiyle temayüz etmiş bir yazar bile tekrarlamakta sakınca görmüyor. Feminizmi sorgulama noktasında bu görüşü hariç hemen her noktada mutabık olduğum Göktürk şöyle diyor: "Binyıllardır analarımızı, analarımızın analarını ve onların analarını besleyen meslek; ev kadınlığı mesleği artık öldü." [2]

1 Gisela Bock, *Avrupa Tarihinde Kadınlar*, Çeviren: Zehra Aksu Yılmazer, İstanbul 2004, Literatür Yayınları, s. 146.

2 Gülay Göktürk, *Mürteci Yazılar*, İstanbul 1998, Gendaş Yayınları, s. 218.

Demek ki Göktürk ve benzer düşüncede olanlara göre "ev kadınlığı" hem de öyle böyle değil, "binlerce yıldır" kadınların mesleği olagelmiş! Ve artık kadınların meslek değiştirme zamanları gelmiş..

Bu görüş, binlerce yıl önce kadınların egemen olduğu bir dönemin varlığını, daha sonra egemenliğin erkeklerce gasp edildiğini artık bu erkek egemenliği döneminin bittiğini ileri sürüyor. Yani tipik Marksist kurtuluş şeması burada da geçerli.

Gerçekte durum ne yazık ki tam tersidir.

19. yüzyıla gelinceye kadar kadınlar hiç de bugün anladığımız anlamda ev kadınları değildi; onlar üretime doğrudan katılıyorlardı. Özellikle sanayi öncesi toplumların ezici nüfusunun kırsal bölgelerde yaşadığı göz önünde tutulunca daha da açık hale geliyor bu husus. Tarlada çalışan, hayvancılık yapan ya da avcılıkla geçinen bir aile, sanayi öncesi dönemde, ancak hep birlikte çalışırsa karnını doyurabilecektir. Bırakın kadını, çocuklar bile üretim sürecinden kopamamıştır. Çoluk çocuk, yaşlı genç bütün bir ailenin ürettiği ile geçinilebilen bir ortamda, bırakın yetişkin kadın gibi verimli bir iş gücünü üretimden ayırıp eve kapatmayı, 7-8 yaşına basan çocuklar bile çocuktan sayılmaz, o tarla senin, bu hasat benim aileye yardım ederlerdi. Çocuklu diye bir kategori doğmamıştır henüz.

Maişetin hayati önem arzettiği bir toplumda kadını üretim sürecinden tecrit edip eve kapayan bir kafa, olsa olsa işi gücü eski dönemi karalayarak kendini aklamak olan modernist-feminist propagandanın bir kurgusu olabilir ancak; sosyal gerçeklikte ve tarihte tekabül ettiği hemen hiçbir nokta yoktur.

İşte size bir feministin, hem de Fransız maddeci feministlerinin en önde gelen isimlerinden Christine Delphy'nin şaşırtıcı açıklamaları.

Delphy, kadınların sanayi devrimiyle birlikte evden kurtulmadıklarını, tam tersine eve kapatıldıklarını söylüyor ve 20. yüzyılın başlarında kadınların şimdiye oranla daha fazla çalıştıklarının altını çiziyor. [3]

3 Alıntı yapacağım konuşma, feministlerin ünlü dergisi *Pazartesi*'de çıktı; Sayı 48, Mart 1999.

> Endüstriyel devrimle daha önce olmayan bir model zafer kazanıyor. Ev kadınlığı çoğunluğun bunu yaşaması anlamında değil, ideal sayıldığı için modeldir ve insanların zihinleri dışında hiçbir yerde var olmamıştır... Ev kadını modeli... çok yeni bir fikir, elli yıldan daha uzun değildir ömrü. Daha önce hiç yoktu. Eskiden ev kadınlarını beslemeye gücü yetmeyen bir köylü toplumu vardı.

Feministler, yüzyılın başlarında, fabrikalarda gayri insani şartlar altında çalışan kadınları, ayrıcalıklı burjuva kadınları gibi evde oturma lüksüne kavuşturmak için çırpınıyorlardı. O zamanki sendikalar ve feminist gruplar kadınları eve kapatmak için mücadele veriyorlardı, bugünkünün tam tersine! [4]

Sonuç: Kadınları eve kapatanlar da, evden kurtarmak isteyenler de feministlerdir.

Delphy, daha da ileri gidiyor ve şunları söylüyor Ayşe Düzkan'a:

> Biz feminist hareketin kadınların çalışmasından yana olduğuna inandık. Ama bu böyle değil. Yıllar boyunca feminist hareket... kadınlar için ne isteyeceği konusunda kafası karışık oldu. Hem çalışılacak, hem de seçme şansı olacak? Bu nasıl bir şeydir? Niye bunu yalnızca kadınlardan istiyoruz? Neden yalnızca kadınların seçme şansı olsun?... Çalışmayan erkekler sokaklarda yatıyorlar. Neden kadınların böyle bir seçimi olabilsin? Kadınlar bütün insanların en fakirleri ve bu harika tercihe sahipler; çalışmak veya çalışmamak. Dünyada [kadınlar dışında] kimsenin böyle bir [seçme] şansı yok.

İnanamıyorsunuz belki ama bunu üstelik maddeci bir feminist lider söylüyor. Varın siz düşünün bizdeki feminizmin hal-i pürmelalini.

Son olarak ekleyelim ki, kadınların erkek denetiminden özgürleşmesi söylemi, feministlerce çokça dillendirilse de, aslında var olan nokta özgürleşme değil, bu defa kadın hayatının bütününe yayılan bir denetim sisteminin kurulmasıdır.[5] Tıbbın egemenliğine giren kadın bedeni, bakalım yeni bir feminist dalgayı kışkırtacak mı?

4 Christopher Lasch, *Women and the Common Life*, W. W. Norton and Company, 1997, bölüm 4.

5 Hamile kadınların tıbbın denetimine giriş tarihi için bkz. Ann Oakley, *The Captured Womb*, Basil Blackwell 1986.

1864 yılında çekilmiş bu fotoğraf,
İngiltere'de madenci bir kadını iş kıyafetiyle
gösteriyor.

Feminizm gerek kadın-erkek ilişkilerine dair, gerekse aileye, topluma ve giderek tarihe dair söylediklerinde temel bir hata barınıyor bana göre. Bu hata da şehirleşen kadınlara basın ve televizyon yoluyla bir hastalık gibi sirayet ediyor.

Modernleşme süreci, doğuştan getirdiğimiz (birincil) kimliklerin (soy sop, ırk, cinsiyet vs.) gevşetilip, yerine sonradan edinilmiş kimliklerin (siyasî düzeyde parti, sosyal düzeyde firma vs.) ikame edilmesi sürecidir. Ancak feminizm, tam da bu yönüyle, bizi o topyekün ve kaba saba kimliklere, üstelik de iri kıyım bir söylemin içine çekmektedir. Temele yeniden biyolojik cins ayrımını koymakta ve bunun üzerinden yeniden "büyük anlatılar" geliştirmeye koyulmaktadır.

Ne var ki, feminizmin bizi inandırmaya gayret ettiği gibi, geçmiş, bugün ve geleceği kat eden tek bir kadın kimliği ve kadın tarihi yoktur, olamaz ve olmamıştır da. Kadın değil, kadınlar ve kadınlıklar yüzmüştür zamanın selinde. Arap kadını ile Rus kadınını birleştiren noktalar, Arap erkeği ile Rus erkeğini birleştirenlerden fazla değildir.

Nasıl biz erkekler birbirimize "erkek" diye değil, Arap, Türk, Rus erkekleri gözüyle bakıyorsak, kadınlar da kendilerine topyekün bir "hemşire" ideolojisiyle değil, farklı yaş ve sosyal statü mensupları olarak bakmaya hazır olmalıdırlar zihnen.

Kaldı ki, aynı ülke ve toplum içerisinde de farklı kadın kümeleri ve tabakaları yok mudur? Merve Kavakçı ile Türkân Saylan'ı aynı "kadınlık" paydası altında birleştiren noktalar yanında ayıran noktaları bir düşünün isterseniz.

O zaman feminizmin bugünü olduğu kadar geçmişi anlamaya ilişkin çabamızın da önündeki en inatçı engellerden birisi olması şaşırtıcı mıdır?

Aileyi yeryüzünde tek bir değişmez kurum olarak ele almak, sonra da bu mutlak ve değişmez ataerkil aile icadına dayanarak bütün geçmiş kadınlık tarihini erkek egemenliğinden kurtulma serüveni olarak resmetmek, feminizmin tam da bunu başarmak için yola çıktığını iddia etmek, komünizm kadar gösterişli bir ideolojidir aslında.

Ve her ideoloji gibi feminizm de, aydınlattığından daha kalın bir gölge yayar zihinlerin üstüne.

Oysa kadın tarihinin gerçek yüzü, bu kadar uçuk genellemeler yerine, daha özel ve dar bir alana odaklanmak suretiyle ortaya çıkarılabilir. Tıpkı *Kır Zincirlerini Osmanlı* adlı kitabımda yazdığım Leslie Peirce'in Gaziantep (Ayıntab) şeriyye sicillerinden önümüze düşürdüğü sarsıcı kadın portreleri gibi.

Buna göre Antep'te Haciye Sabah adlı bir kadın, mahalle kadınlarını örgütleyerek onları hem eğlendirmek, hem de birşeyler öğretmek derdine düşmüştür. Üstelik bir ara meddah bile çağırmıştır eve. Hangi yüzyılda peki? 16. yüzyılın başlarında. Yani 16. yüzyılın başlarında Güneydoğu Anadolu'da bir kadın, kadınlar dünyasını örgütleme çabası içine girmiş ve erkek egemenliği buna izin verebilmiştir.[6]

Yine arşiv vesikalarına dayalı bir çalışma, Judith Tucker'ın 1992'-de yayınlanan bir araştırması, Nablus'ta erkeklerle kadınlar arasında-

6 Leslie Peirce, Morality Tales: *Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*, University of California Press, 2003, s. 11.

ki ilişkiler üzerine çarpıcı belgelere ulaşıyor. Nabluslu erkeklerin "ataerkil" gibi görünmesine rağmen, aslında geniş aile rejiminden ötürü evde hiçbir zaman tek söz sahibi otorite haline gelemediğini ve kaynanaların gelinler üzerindeki kontrolünün kocanınkini kat be kat aştığını dile getiriyor. Üst sınıflara mensup Nabluslu Arap kadınların, bu karmaşık, sağlam ve geniş aile bağları yüzünden evliliği bir tür ekonomik ve sosyal garanti olarak algıladıklarını, aşağı sınıflarda ise kadınların evlilikleri çatırdamaya yüz tuttuğunda mahkemeleri, akrabalarının desteğini harekete geçirmek maksadıyla "kullandıklarını" ortaya koyuyor.

Hasılı, Nablus araştırmasından çıkan sonuç, o astığı astık, kestiği kestik Ortadoğu erkeği imajının, geniş ailelerin karmaşık ilişkileri karşısında buharlaştığıdır.[7]

Tucker'ın araştırmasıyla feminizmin ataerkillik iddiası bir kere daha yanlışlanmıştır. Ne var ki, bilirsiniz, ideolojiler yanlışlanmaya karşı şerbetlidir. Yanlışlanma, bilimsel teoriler için söz konusudur. Ama ideolojiler öyle mi? Bilimsel olarak yanlışlığı gün gibi aşikârken bile komünizm hâlâ bilimsel olduğunu iddia ettiği ideolojisini fırınlayıp durmuyor muydu?

Feminizm, modernliğin son büyük ideolojisi. Kolay kolay yıkılmaz, çünkü hiçbir zaman kurulmamıştı. İdeolojiler kendileri bir şey inşa etmezler. Hep başka bir yarım-gerçekliği sömürür dururlar.

Feminizm de modern toplumdaki özgürleşme rüzgârını, biyolojiye indirgeyerek besleneceği, daha doğrusu sömüreceği bir damar bulmuş oldu. Oysa Foucault'nun dediği gibi, insanlığın kölelikten özgürlüğe doğru kesintisizce "ilerlediği" yollu tez, bir başka deyişle "ilerleme tezi", yaman bir tuzağı gizlemeye yardım etmektedir. Nitekim özgürlüğün adımları sanılan modern hamleler -kadınları ailelerin denetiminden kurtarıp tıbbın ve iktidarın denetimine terk etmekte olduğu gibi-, bir başka tutsaklığın zulmünü örten süsler olabilmiştir bazen.

7 Judith E. Tucker, "Ties that found: Women and family in eighteenth and nineteen the century Nablus", Editör: Keddie ve Baron, age, s. 250-251.

Feminizm, günümüzdeki tahakküm biçimlerini gizleyen bir ideoloji olmak istemiyorsa, geçmişe karşı uyguladığı tahakkümden vazgeçmelidir. Yani feminizm geçmişi artık rahat bırakmalıdır.

V. BÖLÜM
ÇAĞDAŞ BİLİMSEL MİTOLOJİ

Efsaneleri bilimin zıttı olarak düşünmek, bir alışkanlığımız olmuştur. Gerçekteyse efsaneler, bilimin bir parçasıdırlar: onun hayatlarımızdaki önemine karar veren parçası.

Mary Midgley

(Mary Midgley, *The Myths We Live By*,
London ve New York 2006, Routledge, s. 1)

37

Einstein'in beyni hangi sırları çözecek?

Einstein'a 1921 Nobel Fizik Ödülü, görecelik teorisini formüle ettiği için değil, "Teorik fiziğe yaptığı katkılar ve özellikle de fotoelektrik etkinin yasasını keşfetmesi" nedeniyle verilmişti.

Alan D. Beyerchen

Bugün bilimden söz eden insanların çoğunun onu kendi başına çalışan devasa bir yaratık, özerk bir özne (eskilerin deyişiyle *fâil-i muhtar*) gibi gördüklerini gözlemlemek zor olmasa gerektir. Gerek yazılı ve görsel basından, gerekse popüler bilim neşriyatından gündelik dile kadar sızmış bulunan bilimin bir özne (fâil) olarak algılanış biçimi, onun temelde bir insan faaliyeti olduğunu ve bu faaliyet üzerinde insanın denetimi bulunduğunu unutmakta; sonuçta "Bilim" diye adlandırdığımız bir Büyük Varlık'ın kendi başına, otomatik bir fabrika gibi insandan bağımsız olarak üretimini sürdürdüğünü farz etmektedir.

Rahmetli Şakir Kocabaş'ın yıllar önce (1983) yazdığı bir makaleyi hatırlıyorum. Başlığı son derece çarpıcıydı: *Bilim Kimdir?* Şu örnekleri sıralıyordu yazar günlük dildeki bilim tasavvurlarına dair:

Bilim şunları şunları... yapmıştır. Bilim şu şu... hükümleri vermiştir. Bilim bize şöyle şöyle... söylemiştir. Efendim, bilime göre... Bilimin bize açıkladığı şu şu... şeyler.

Bunların mecazi yahut istiareli ifadeler olduğu da pek söylenemez yazara göre, çünkü insanlar bu ifadeleri kullanırken bilim diye bir "varlık"tan, somut bir özneden söz etmektedirler. "Filanca bilim adamı (veya adamları) şu konuda şu şu şartlar altında yaptıkları araştırmalar sonucunda şöyle bir sonuca ulaşmışlardır" ifadesi daha bilimsel bir ifadeyken, "Bilim şu konuda hükmünü vermiştir"e dönüşünce iş, artık bilimin ihtiyatlı olması gereken dilini bırakıp "dini" bir ifade biçimine bürünmüş olur. Yoksa "Kıır'ân'ın bu konudaki hükmü şudur" ifadesiyle "Bilimin hükmü şudur" ifadesi arasındaki söylem benzerliği, bilimin dinî ifade alanına tecavüz ettiğini mi gösteriyor?

Eğer Paul Tillich'e inanmak gerekirse, evet. Efsanenin (mit) dini bir ifade biçimi olduğunu söylüyor Tillich. Ancak efsaneler, en geniş anlamında dinî olanla örtüşürken, 18. yüzyıldan itibaren bilimin efsaneleştirildiğine şahit olmak da ilginçtir. Modern bilimin buluşlarından etkilenen Fontenelle gibi popüler bilim yazarlarının ve A. Pope gibi şairlerin bilimi neredeyse yeni bir din ve yeni bir mitoloji gibi kurguladıkları görülüyor 18. yüzyılda. Pope'un, ünlü

> Tabiat ve kanunları karanlığındayken gecenin
> "Newton olsun" dedi Allah ve aydınlandı her şey

mısralarında dile geldiği gibi Newton'un dünyayı aydınlatan biliminin Allah tarafından gönderildiği tarzında bir yaklaşım egemen olmaya başlamıştır bilimle ilgili edebiyata.

"İyi de, bütün bunlar bilimin dışında olan biten şeyler, bunlardan bilime ne?" dediğinizi duyar gibi oluyorum. Haklı olabilirsiniz: Newton'un kendisi, böyle bir konuma oturtması için şiir sipariş vermemişti şaire; belki de o kendi işinde gücündeydi. Ancak 18. yüzyıldan itibaren bilim çevresinde örgülenen bu parlak ilerlemeci söylemin etkisi o kadar güçlü olmuştur ki, hala bütün bu efsaneler karmaşası içinden gerçekten bilim olanı seçip ayıklamak sıradan bir insan için neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Bilim, insanları aydınlatacak yerde, onları teshir etmek, yani büyülemek uğruna üzerlerinde tasarrufta bulunmaya yetkili bir özne konuma oturtulmuştur.

Bilim ile bilimsel efsaneleri birbirinden ayırt etmek ve arka-planına eğilmek, bilimin değerini düşürmeyecek, aksine onu tasarrufumuz haricinde işleyen bir fail olarak tasarlamak yerine, "Beşer şaşar" sözünü haklı çıkartacak bir faaliyet olarak düşünmemize imkân tanıyacaktır.

Einstein'ın beynini, bu "tüm beyinlerin en güçlüsü"nü ele geçirmek için Amerika'daki iki büyük hastanenin nasıl kavga ettiklerini nakleden Roland Barthes, haklı olarak beyninin (burada bilimi sembolize etmektedir) Einstein'ın kendisinden daha değerli tutulduğunu, onun kendi beyninin (ne kadar 'kendi' beyniyse artık!) basit bir dipnotu olmaktan kurtulamadığını söylemektedir. Einstein bu dünyayı un ufak edip öğüten "muazzam" beynin "taşıyıcısı" olduğu için değerlidir ancak.[1]

Roland Barthes, 'Einstein'ın beyni'nin mitolojik bir nesneye dönüştüğünü söylemekte. O adeta ruhtan yoksun bir bedenin robotumsu bir parçası. Einstein da beynini hastaneye emanet etmekle bu mitolojiye hizmet etmiş oluyordu. Yine de beyninin Einstein'la bir alakası yoktu. O değirmenin un üretmesi gibi sürekli olarak düşünce üreten bir makine sayılıyordu. Ölünce zaten "Bütün beyinlerin en güçlüsü durdu" denilmesi bunu kanıtlıyor. Einstein, bütün dünyanın sırrını tek bir şifreye indirgeyerek onu bulmuştur. O şifreyi (e=mc2) bulan beynin taşıyıcısıdır Einstein. Ama yine de "dünyanın sırrını saklayan" asıl denklemi bulamadan ölmüştü. "Demek ki dünya direndi; şifre tam olarak bulunmuş değil." Amaç, yarım kaldı. Kahramanın görevi bitmedi.[2]

Bu durumda görev, yeni Einstein'lara düşüyor, daha doğrusu yeni beyinlere. "Einstein'ın beyni", tarihte yaşamış Albert Einstein adlı bilim adamının görkemli beyni olarak sergilenmeyecektir müzede (veya hastanede, fark etmez), o, Tanrı tarafından Batı'ya armağan edilmiş bir ayrıcalığın, hatta bir mucizenin mitolojik simgesi olarak

1 İlhan Kutluer'in *Modern Bilimin Arkaplanı* (İnsan Yayınları, 1985) adlı çalışmasından yararlanılmıştır.

2 Roland Barthes, *Mythologies*, İngilizceye çeviren: Anette Lavers, London 1993, Vintage Books, s. 68-70. (Türkçe çevirisi için bkz. Çağdaş Söylenenler, Çeviren: Tahsin Yücel, İstanbul 1990, Hürriyet Vakfı Yayınları, s. 71-72.)

orada gelecek nesillere seslenecektir. Eskiden insanlar atalarından bereket ve güç devşirebilmek için türbelerine giderlerdi. Einstein'ın beyni de bilim çağının türbesi olarak gelecek nesillere enerji ve ilham vermeye devam edecek.

Bunun ne kadar gayri insani bir tutum olduğunu söylememe hacet kaldı mı dersiniz?

Bu arada hatırlatalım ki, Einstein'in beyni, ömrünün son 30 yılında neredeyse durmuş, hatta gerilemişti. Verimsiz geçen bu yıllarında Einstein, çağın bir başka dâhi fizikçisi Niels Bohr ile gereksiz bir tartışmaya girmiş ve sonuçta kaybetmişti ('indeterminizm tartışması' diye bilinir).

Tabii ki hiç kimse zihinsel kudreti çöktü diye suçlanamaz. Ama Einstein 1925'te bile fiziği "gerçekliği kavramsal olarak kavrama çabası" olarak tarif ediyordu. Bohr itiraz ediyordu buna. "Hayır" diyordu, "fiziğin görevini doğanın nasıl çalıştığını bulmak şeklinde tanımlamak yanlıştır. Fizik, doğa hakkında söylediklerimizle ilgilidir, doğayla değil.[3]"

Einstein büyüktür, ama Time dergisinin 2000 yılı anketinde çıktığı gibi 20. yüzyılın en büyüğü değil. Hele son bin yılın, hiç değil.

3 Bkz. John Lukacs, *At the End of an Age*, Yale University Press, 2002, s. 128.

38

Çağdaş bilimsel mitoloji

'Bilimsel efsaneler': Bu deyim, biraz paradoksal bir çağrışım yapıyor. Çünkü biz efsaneleri geçmişteki bir şey gibi düşünmek eğilimindeyizdir. Bizonların öldürüldüğünden, hatta bilim tarafından öldürüldüğünden gurur duyarız. Atlas, Ceres, Wotan, Poseidon... Bu isimler bizim için köhne bir fikir sisteminin son kalıntılarıdır ki, onu şimdi bir başkasında çok daha iyi açıklayabileceğimiz bir yolla -kişileştirme yoluyla- açıklamaya çalışırız. Yeryüzünün istikrarı, toprağın verimliliği, denizin sürekli değişen davranışı; bunlar şimdilerde devler ve tanrıçalara başvurma ihtiyacı duymadan pekala anlayabileceğimiz şeylerdir. Fakat bu efsane görüşü yüzeyseldir. Doğal fenomenleri kişileştirme yoluyla açıklamaya çalışmak ölü veya can çekişiyor olabilir. Fakat Yunan ve Kuzeyli halkların efsanelerini üreten güdülerin pek çoğu içimizde hala faal olarak mevcut.

Stephen Toulmin[1]

Bütün dünyanın sırlarını çözecek ve bir kilidin aniden açılması gibi bize bilmediğimiz bir aleme ilişkin sırları ifşa edecek sihirli bir formül arayışı, en azından sayıların esrarına kafayı takmış olan Pisagor ve takipçilerine kadar geriye götürülebilir. İşte çağımızda Einstein için düşünülen "Az daha yaşasaydı evrenin bütün sırlarını çözecekti ama..." hayıflanması, belki de bir zamanlar Lokman

1 Stephen Toulmin, "Contemporary scientific mythology", *in Metaphysical Beliefs: Three Essays*, London 1957, SCM Press Ltd, s. 15.

Hekim'den beklenen ölümsüzlük ilacını veya âb-ı hayatı bulma ümidinin günümüzde kulaç atmaya devam eden bir uzantısıdır.

Demek ki, bilim adamları, hadlerini bildiklerini söylemelerine ve ancak böyle bir sınırlandırma sayesinde bilimin mümkün olabileceğini defalarca dile getirmelerine rağmen, bilim adamı olmayanlar, onlara, vaad ettiklerinden daha iddialı roller yükleme eğiliminde.

Bu, şunu da gösteriyor ki, bilim yedeğinde sürüklediği efsane ve abartılardan tam olarak arınamaz. Bilim topluma yansıyınca ister istemez asık suratı gevşer ve insanın dünyasındaki öykülerle akrabalık kurar. İnsanın dünyası, ilgilerine en uzak gibi görünen bir alanı, bilimi de kendi rengine boyamakta gecikmez. Hatta bazen bu boyamayı, toplumu etkilemek için bilim adamlarının bile yaptığı vakidir.

İşte bilim tarihçisi Stephen Toulmin, yarım asırdan fazla bir zaman önce kaleme aldığı "Çağdaş bilimsel mitoloji" ("Comtemporary scientific mythology") başlıklı geniş kapsamlı makalesinde bizzat bilim adamları taralından yapılan abartma ve çarpıtmaları ele alarak bilimin topluma yayılırken nasıl bir efsaneleştirme işleminden geçtiğini çözümlüyor.

Biz bilimi kesin ve değişmez bir bilgi türü olarak düşündüğümüz için yanılıyoruz aslında. Bilimin kesinliği, ancak o teori veya deneyin bağlamındaki bir kesinliktir, mutlak kesinlik değil. Bu yüzden gazetelerde sık sık aspirinin çok faydalı veya çok zararlı olduğuna ilişkin haberler okuruz. Bu yüzden yıkanmanın faydası ve zararı üzerine bilim adamlarından fetvalar duyarız. Eh, biz güneşin etrafını turlayan 9 gezegen olduğu bilgisiyle yetiştik ama Plüton, yakınlarda küme düştü ve sayı 8'e indi. Bilim adamları yanıldıklarını itiraf etmişlerdi.

Mantık şöyle kuruluyor: Bilim adamları yanılır ama bilim yanılmaz. Bu da bir efsane işte. Bilim adamlarından bağımsız Bilim diye bir varlık yoktur ki! Futbolcusuz futbol takımı neyse, bilim adamı olmayan bilim de odur.

Mesela Fred Hoyle adlı bir astronom, Termodinamiğin İkinci Kanunu'na karşı çıkmış ve evrenin sürekli genişlediği tezini ortaya atmıştı. Bu genişleme halen devam ediyordu. Ancak Hoyle, bunu bilimsel düzeyde bırakmadı ve popüler dile aktarmayı denedi. Söylediği şuydu: Sürekli genişleyen evrende sürekli bir yaratma eylemi vardı.

Ancak bunu söyleyince özellikle dindar insanların kafalarında bir şimşek çaktı; bu 'bilimsel' tespit, doğrudan doğruya Tevrat'ın Tekvin Babı'na götürüyordu onları. Evrendeki yaratma, Kutsal Kitap'taki yaratma kavramını canlandırıyordu insanların zihinlerinde. Oysa Fred Hoylc'un sözünü ettiği yaratma, çok daha karmaşık matematiksel hesaplara dayanan bir problemdir. Bilim adamının problem olarak ortaya koyduğu şey, sokaktaki insan için çözüm olarak yorumlanmıştır. Ve muazzam bir ilgi uyandırmıştır dünyada. Şöhreti dünyayı tutmuştur astronomun.

Bu tür algılama farkları, sonunda Hoyle'u da baştan çıkartacaktır. Hatta bir kitabının 'bilimsel olmayan' sonsözünü, anlattıklarının insanlarda uyandırdığı *dindarane rahatlığa* kendilerini kaptırmalanndan dolayı kaleme aldığını söylemek gereğini duymuştur. Evren kovulmuş bir Tanrı, Hoyle'un teorisiyle adeta yeniden evrene dönmüştür ve bu mistik bir etki uyandırmıştır dindar insanlar üzerinde.

Aynı şey, evrenin sürekli genişlediğini iddia eden Sir James Jeans için de geçerli. O da Heisenberg'in belirsizlik (İndeterminizm) ilkesini, insanın dünyasına uyarlayarak, külli iradenin cüz'i iradeye yer bıraktığı gibi dindarane bir sonuç çıkarmıştı. Oysa nedenlerin belirlenemiyor oluşu nedenlerin olmadığı anlamına gelmez.[2]

Burada bir bilim adamının kimliğinin, popüler tavır tarafından nasıl kolayca ayartılabildiğine şahit oluyoruz.

Bilimi bir gölge gibi takip eden bilimsel efsanelere bir başka örnek, yerçekimi kanunudur. Newton "çekim" (*gravity*) fikrini sunarken amacı, sınırlı ve elle tutulur bir amaçtı: gezegenlerin, yıldızların ve ayın hareketlerini, dünyadaki nesnelerle aynı hareket kanunlarına dayanarak açıklamak. Buradaki 'açıklamak' matematiksel bir açıklamaydı. Hedefi, sınırlıydı. O gezegensel dinamiğin parçasıydı ve uyarıyordu okurlarını: Çekim, dinamik teorisinin dışına taşırılmamalıdır.

Ne var ki, korkulan oldu. Çekim, bilenin de, bilmeyenin de diline düşmüştü. Halbuki Newton, ilgili bölümde de görüleceği gibi, ilahiyattan kehanete ve simyaya kadar pek çok bilim dışı sayılan

2 Bertrand Russell, *Düşünceler*, Çevirenler: S.Eyuboğlu-V.Günyol, İstanbul 1982, Say Yayınları, s. 144 vd.

etkinliğin içinde olmuştu. Ancak hiç birinde 'çekim'e başvurmamış, kavrama haddini bildirmişti. O, dinamikle sınırlı kalmalıydı. Ve öyle algılandı ki, sanki dünyadaki "çekim"i ifade eden "yerçekimi"ni de Newton bulmuş zannedildi. Oysa yerçekimi çok önceden biliniyordu. Newton'un farkı, bunun dünyanın dışında da geçerli genel bir kanunun bir parçası olduğunu ortaya koymaktı.

Elma efsanesi de buradan çıkıyor zaten. Güya çekim kanununu elmanın başına düşmesiyle akıl etmiştir Newton[3]. Herhalde çocukluğunda hiç kuşlara taş atmamış ya da elinden yere para düşürmemişti!

Bilimsel bir fikir, kısa bir süre sonra sulandırılmıştı.

Nitekim bilimsel bir teori olarak ortaya atılmak istenen evrim teorisi de, T. H. Huxley ve Herbert Spencer gibi bilim ideologları tarafından öylesine akıl almaz bir genişlikte yorumlanmıştır ki, yıldız tozundan poliplere ve güneşten insanın dünyasına kadar her biri için yüzlerce bilim dalının yüzyıllardır çözmeye uğraştığı milyarlarca problemle yüklü alanları bir çırpıda tek bir evrim esprisi etrafında örgütlemekte ve böylece hiçbir zaman kanıtlanamayacak ve kanıtlanması da mümkün olmayacak bir sözde bilim kurmaktadırlar. Bu kadar geniş bir alandaki sürekli değişen olayları bilimsel olarak tespit edip üstelik bir de bunu bir kanun hükmü haline getirmek, mitolojik kahraman Atlas'ın dünyayı omzunda taşıdığını ispatlamak kadar güçtür ve aslında her ikisi de aynı noktaya gelip dayanmaktadır: İnsanların eskiden açıkça efsane olduklarını bildikleri şeyler, şimdi bilim kılığı altında yeniden pazarlanmaktadır.

İşin tuhafı, bütün bu bilimsel aldatmacalar, efsanelerden kurtulduğu için böbürlenen 'aydınlanmış' çağımızda olmaktadır.

3 Newton'un başına bir elma düştüğü iddiası, Newton'un yeğeni Catherina'in bir uydurmasıdır. Ancak bunu neden uydurduğunu asla öğrenemeyeceğiz. William Stukely Memoirs of Sir Isaac Newton's Life'da bu olayın tarihi olarak 15 Nisan 1726'yı verir ki, bu, ölümünden 1 yıl önceye rastlar. Oysa yerçekimini çok daha önce formüle etmiştir. Bkz. Steven Ortoli ve Nicolalas Witkowski, *Arşimed'in Hamamı: Bir Bilim Söylenceleri Kitapçığı*, Çeviren, Ömer Aygün İstanbul 2006, Yapı Kredi Yayınları, s. 41-45. Uzun zaman saçma olarak değerlendirildikten sonra 1936'da yayınlanan Newton'un çok yakın dostlarından W. Stykeley'in hatıralarında doğrulanmıştır. Bkz. Richard Shenkman, *İnsanlık Tarihinde Büyük Yalanlar*, s. 62, dipnot 3. Ancak iki olay arasında bir bağ yoktur.

39

Aydınlanma neyi karartıyor?

Biz bugün modern dönemin yönetici projesi olan Aydınlanma projesinin loş harabelerinin ortasında yaşıyoruz.

John Gray[1]

"Aydınlanma nedir?" Alman filozofu Immanuel Kant, vaktiyle bu yalın soruya şöyle okkalı bir cevap vermişti:

> Aydınlanma insanın bizzat kendisinin neden olduğu bir reşit olmama durumundan kurtuluşudur. İşaret edilen bu reşit olmama, başkasının kılavuzluğu olmadan kendi aklını kullanma yeteneksizliğidir. (...) Bu yüzden Aydınlanmanın şiarı "*Sapere aude!"*, yani "Aklını kullanma cesaretini göster!" olmalıdır.

İnsan, Aydınlanma ile din başta olmak üzere kendisinin rüşte ermesini engelleyen "aşkın" (*müteâl*) bağlardan kurtulacak, birey olduğunun bilincine varacak ve sonuçta, Goethe'nin bilgin Faust'a dedirttiği gibi, ne Cehennemden, ne de Şeytan'dan korku duyacaktır. Bu, Tanrı'nın düzeni karşısında bireysel bir düzen, burjuva düzeni getirmek demektir. Din, artık cemaat ile değil, bireyle anlam kazanacaktır. Bireyin tercih ve çıkarları dinin yeni görünüşlerini oluşturacaktır.

1 John Gray, *Enlightenment's Wake: Politics and Culture at the Close of the Modern Age*, London 1997

Ancak yine Faust'un dediği gibi, bu "lanetli bir yaşama" değil midir? Bilgiyle örülü bir dünya, vücudu olmayan ölülerin ve hayvan iskeletlerinin küfünün çevrelediği bir dünyadır bu. Oysa Tanrı'nın insanın içine yerleştirdiği capcanlı, yaşayan dünya bu yeni düzende yitip gidecektir. Yitip giden sadece dünya değil, özü ortadan kaldırılan dindir de. İnsan yeterince yargılanmıştır şimdiye kadar. Artık yargılanma sırası Tanrı'ya gelmiştir.

Aydınlanma böyle tanımlanır, din ve Tanrı karşıtı bir konuma oturtulur. Peki bu kalıp doğru mudur? Ve Aydınlanma gerçekte nedir? Ne olmak için yola çıkmış ve sonuçta hangi noktalara varmıştır?

Lucien Goldmann'a göre, Hıristiyanlık ile Aydınlanma arasında bir diyalog söz konusudur. İkisi de birbirini etkilemiş ve belirlemişlerdir. Aydınlanma, Hıristiyanlığın 'bütünselliğini' (*totalite*) alırken, Hıristiyanlık da burjuva devrimi sürecinde Aydınlanma'nın fikrî kategorilerini benimseyecekti.[2] Nitekim Fransız Devrimi'ne kadar amansız hasım olarak görülen din, düzen el değiştirince "toplumsal bir siper" görevini üstlenmiş ve Aydınlanma ile dinin arasına yeni köprüler kurulmuştur.

Öte yandan Aydınlanma akımının genel bir tanımını yapmaya çalışmak fuzuli yere zaman israf etmektir. Nitekim Norman Hampson'a göre, "Bu tür bir tanımlama o kadar çok çekince ve tutarsızlıkla dolu olacaktır ki, anlamlı bir geçerliği olmayacaktır." [3] Aydınlanmaya özgü tutumlar, serbest ve sübjektif seçimlerle belirlenmektedir. Örneğin Aydınlanma'nın *enfant terrible*'ı (yaramaz çocuğu) sayılan Jean-Jacques Rousseau'nun Aydınlanmacı mı yoksa Aydınlanma aleyhtarı mı olduğu kesin olarak belirlenemez veya her iki tez de eşit bir akla yatkınlıkla tartışılabilir. Üstelik Aydınlanma'nın bir "Mason komplosu" olduğunu savunan Barruel gibi Fransız düşünürleri de eksik olmamıştır.

Peki kimdir bu Aydınlanmacılar?

İçlerinde aşinası bulunduğumuz Rousseau, Voltaire, Herder, Diderot, D'Holbach gibi isimler yanında La Metrie, Lessing, Burke,

2 Lucien Goldmann, *Aydınlanma Felsefesi*, Çeviren: Emre Arslan, İstanbul 1999, Doruk Yayıncılık, s. 77 vd.

3 Norman Hampson, *Aydınlanma Çağı*, Çeviren: Jale Parla, İstanbul, Hürriyet Yayınları, s. 11.

Pope. Buffon gibi şair, siyasetçi ve filozof da onun kadroları arasında kolaylıkla yer bulabilmekledir. Öte yandan filozof David Huma'un bile bir Aydınlanmacı olup olmadığı tartışmalıdır.

Aydınlanma, onu savunanların gözünde Avrupa'da efsanelerden kurtulma projesinin adıydı. Kilisenin bağlarından kurtulduktan sonra önü açılan insanlığın kesintisiz bir çizgide ilerleyeceğine inanan Aydınlanmacılar, bu sürecin insanın mutluluğuna götüreceğini ve korkularından ve kölelikten kurtulan insanoğlunun zamanla tabiatın efendisi haline geleceğini savundular.

Ne var ki, 20. yüzyıl ortalarında güçlü bir akım olarak ortaya çıkan Frankfurt Okulu'nun iki önemli temsilcisi Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno, İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden iki yıl sonra çıkardıkları Aydınlanmanın Diyalektiği (*Diyalektik der Aufklarung*) adlı kitapta Aydınlanma'yı yerden yere vurdular. Deyim yerindeyse Aydınlanma efsanesini yerle bir ettiler.

Horkheimer ve Adorno'ya göre "tamamen aydınlatılmış" bulunan yeryüzünde, Aydınlanma'nın mutluluğu yerine büyük bir felaket kol gezmektedir. Dünyanın en eğitimli, "aydınlanmış" bölgesi olan Avrupa'nın göbeğinde kitleler adeta aydınlıktan ve Erich Fromm'un dediği gibi özgürlükten kaçar olmuşlar, Faşizm ve Nazizm gibi akıl dışı ideolojilere yönelmişler, hatta uğruna hem canlarını vermekten, hem de can almaktan kaçınmamışlardı. Peki dünyanın bu en aydınlık bölgesindeki barbarlığa dönüşü nasıl açıklamalıdır? Demek ki ilerleme, düz bir çizgi şeklinde tanımlanamaz.

Yazarlarımıza göre hata, Aydınlanmanın temeli olarak kabul edilen aklın mutlaklaştırılmasıydı. Akıl mutlaklaştırılınca, ister istemez bir efsaneye dönüşecekti. İşin garip tarafı, aklın istediği bir şey değildir mutlaklaştırma. Bu mutlak konumda akıl, kendi dayandığı temeli yitiriyor ve bir efsane bulutuyla sarılıyor, tam da yıkmak istediği tiranın tahtına kuruluyordu. Bu da akla yapılabilecek en büyük hakaret anlamına geliyordu.

Burada bir tespiti aktarmakta fayda var. Andreas Huyssen, tüm soylu isteklerine ve başarılarına rağmen, aydınlanmış modernliğin kültürü bir emperyalizm kültürü olmuştur diyor. Ve ekliyor: "Bu emperyalizm, artık siyasi, ekonomik ya da kültürel olarak sorgulanmadan yoluna devam edemez."

Aydınlanma sadece eleştirilmemeli, aynı zamanda sıkı sıkıya sorgulanmalıdır da. Max Horkheimer ve Theodor Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nde efsane (mit) zaten Aydınlanmadır, diyor ve devam ediyorlar: "Aydınlanma mitolojiye geri dönmektir. Aydınlanma'ya kurban edilen mitler de Aydınlanma'nın kendi ürünleriydiler." Son cümle bizim için çok önemli. Çünkü Aydınlanma, efsaneleri yıkmak için yola çıktı ve aslında dinin aşıldığı, modası geçtiği de dahil olmak üzere pek çok yeni efsane üreterek kendini var kılmaya çalıştı.

Yazarlarımız şiddetini artırarak eleştirilerini sürdürüyorlar:

> Aydınlanmanın şeylere [nesnelere] karşı tutumu, diktatörün insanlara karşı tutumu gibidir. (...) Akıl, hakikat, hatta Aydınlanma kavramları bile birer animist büyük durumuna gelmiştir. (...) Mitlerin Aydınlanmayı gerçekleştirmeleri gibi Aydınlanma da attığı her adımda iyiden iyiye mitolojiye karışmaktadır. Aydınlanma, yok etmek üzere tüm öğelerini mitlerden almakta ve hüküm verici olarak mitin çekiciliğine kapılmaktadır. [4]

Çünkü Aydınlanma ve bilimin gelişmesiyle ekonomik üretkenliğin artışı bir yandan evet adil bir dünya için gereken şartları yaratırken, öte yandan teknik aygıta ve bunu elinde tutan sosyal gruplara halkın geri kalan kısmı üzerinde hadsiz hesapsız bir üstünlük kurma imkânını bahşediyor. Ekonomik güçler karşısında birey, tamamen hükümsüz bırakılıyor ve bu güçler, toplumun doğa üzerindeki egemenliğini akla hayale gelmez bir düzeye çıkarıyor. Böylece kendisine tahakkümden kurtulacağı vaat edilen birey, daha önceki dayanaklarından da mahrum bırakıldığı için katmerli bir esaret altına girmektedir.

Nitekim Yahudi soykırımı, Aydınlanmanın hazırladığı bu zemin üzerinde gerçekleşmiştir.[5] J. L. Talmon da *Totaliter Demokrasinin Kökenleri (The Origins of Totalitarian Democracy,* 1960) adlı kitabında Aydınlanmanın dünyevi mükemmeliyetçiliğe olan sarsılmaz inancında, modern totaliter hareketlerde kolaylıkla tespit edilebi-

4 Max Horkheimer ve Theodor Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefi Fragmanları,* Çeviren: Oğuz Özügül, İstanbul 1995, Kabalcı Yayınevi, s. 28. Ayrıca bkz. Martin Jay, *Adorno*, Çeviren: Ünsal Oskay, İstanbul 2001, Der Yayınları.

5 Ahmet Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, Bursa 2008, Asa Kitabevi, s.18-19.

leceğine inandığı sosyal Mesihçiliğin tehlikeli bir biçimde öncelendiğini söyler.

Tabii bir de Aydınlanma dönemi filozoflarının Masonluk ve diğer gizli tarikatlarla bağlantıları konusu var ki, başka bir yerde açıklayacağımız için burada yer veremiyoruz. (Kopernik ve Newton ile ilgili bölümlerde bu derin bağlantıların kimi ipuçlarını bulabilirsiniz.)

Ancak 21. yüzyılın eşiğinde ABD'de yapılan bir araştırma ne kadar aydınlandığımızı gösteren çarpıcı örnekler sunuyordu. Halkın yüzde 21'i hâlâ güneşin dünyanın çevresinde döndüğünü sanıyor, nüfusun yüzde 47'si okuyup yazmakta güçlük çekiyor. Milyonlar hâlâ büyü ve gizli güçlerden medet umuyor.

6 Bu konuda ön bilgi için bkz. Orhan Gökdemir, *Aydınlanma Tarikatı: Avrupa İdeolojisinin Dinsel Kökenleri*, İstanbul 2003, Çiviyazıları Yayınları.

7 Josep Fontana, *age*, s. 186.

40

Galile bir efsane mi?

Efsanelere son vermek için yola çıkan Aydınlanma,
en büyük efsane imalatçısı haline geldi.

Max Horkheimer ve Th. Adorno
Aydınlanmanın Diyalektiği

"İhdina's-sırâte'l-mustakîm."

Galile ile ilgili bir yazının Kur'an-ı Kerim'den bir ayetle başlamasına alışsak fena olmayacak. Çünkü incelediğimiz adam, Galileo Galilei (1564-1642) ya da Türkçedeki yaygın telaffuzuyla söylersek Galile, bilim efsanesi imalatçılarının bizi inandırmak istediği gibi dine, Katolik Kilisesi'ne karşı kahramanca direnen bir Aydınlanma Mücahidi değil, tersine Katolik eğitimi almış ve ömrünün sonuna kadar da mümin bir Katolik olarak yaşamış, bu da yetmezmiş gibi kızlarını rahibe olarak manastırlara teslim etmiş dini bütün biriydi. Kopernik'in güneş-merkezli (heliosantrik) sistemini geliştirirken de amacı, Katolik ilahiyatını çökertmek değil, kendisinin de ifade ettiği gibi, onu *desteklemek* idi. Vatikan'ın adamıydı ve zaten bu yüzden Kilise onu özel bir ihtimamla yargıladı (aşağıda açıklayacağımız gibi bu "yargılama", aslında dostlar alışverişte görsünler türünde bir sohbetten başka bir şey değildi.)

"Bizi doğru yola ilet." Kur'an'ın bu işareti sadece hidayete ermekle sınırlı tutulmamalı bence. Bu ayetten müthiş entelektüel bir tahrik fışkırdığını da görmezden gelmeyelim: Size sunulanla yetinmeyin ve işin hakikatine vasıl olmak arzusuyla yanıp kavrulun. Zira ayetin arkası da bu mealde akmaktadır: "Haktan sapmışların yoluna değil...."

Yani şu: Kur'an bizi her daim teyakkuz halinde olmaya çağırıyor. Evet, Şeytan'a dikkat etmemiz gerekiyor ama bir yerde de, ibadet ve iman alanının dışında, etrafımızdaki enformasyon bombardımanının bizi düşüreceği tuzaklara karşı da bir uyarı olarak okunmalı değil midir bu âyetler? Efsanelere karşı uyanık olmak, bize bağışlanmış olan düşünme yeteneğimizi ve özgürlüğümüzü sonuna kadar kullanarak şeytanın hazırladığı tuzaklara düşmemek vazifesi, bizlerin sırtına yüklenmiş olan o ağır, dağların bile üstlenmekten kaçındığı Emanet'in ayrılmaz bir parçasıdır.

Bu Emanet'i üstlendiğini bir de misak (yemin) ile teyid etmiş olanların etrafımızda akıp duran bu seylabeye karşı daha bir hassas olması icab etmez mi?

Bu soruya olumlu cevap verebilmeyi ne çok isterdim.

İki Galile

İlk metnimi açıyorum. Kitap, TÜBİTAK Yayınları'ndan çıkmış; *Bilimin Öncüleri* başlığını taşıyan kitabın yazarı Cemal Yıldırım. Küçük boy 218 sayfa tutarındaki kitabın sadece 8 sayfası Galile'ye ayrılmış. (Ne hikmetse gösterdiği 18 kaynaktan 9'u bilim adamımızın kendi kitaplarından oluşmaktadır! Kendine referans, ne zamandan beri bilim oluyor? Ortaya koyduğu iddiaları kendi kitaplarına dayandıran birisinin rivayeti kendinden menkûl şeyh'ten ne farkı olabilir? Düşünmek lazım.)

Yazar, bilim adamı Galile'yi şu popüler imajlarla aksettiriyor sayfalara:

> Fiziğin "babası" diye anılan Galileo, aynı zamanda, güneş-merkezli sistem için sürdürdüğü mücadele ile düşünce özgürlüğüne öncülük etmiştir... Rönesans'ın büyük sanatçısı Michalengelo'nun öldüğü yıl dünyaya gelen, Newton'un doğduğu yıl dünyadan ayrılan Galileo, Francis Bacon, Descartes, Kepler ve Shakespeare gibi ünlülerle çağdaştı. Temelde Ortaçağ bağnazlığına bir "isyan" diye niteleyebileceğimiz Rönesans'ın son döneminde yaşayan Galileo, yeni arayış ve atılmalarıyla kendisini önceleyen Leonardo da Vinci

ve Copernicus türünden evrensel bir yetenek, yeniçağın unutulmaz bir mimarıdır.[1]

Dikkat edilirse metindeki mitoloji, Galile'yi iki dahinin, Mikelanj ve Newton'un ölüm ve doğum tarihleriyle çakışan bir altın zincire oturtmakla başlıyor, diğer Rönesans ve Yeniçağ dahileriyle aynı çevreye dahil etmek suretiyle zenginleşiyor, nihayet "bağnaz" Ortaçağ'a "isyan" eden sanatçılar ve bilim adamları kervanı ile büyülü bir karakter kazanıyor. Nitekim bu bağnazlık iddiası, metin boyunca devam ediyor. Galile'yi mahkûm eden Kilise, aslında kendi "ölüm fermanı"nı imzalamış demektir.[2] Yıldırım'ın, Galile'nin "başına buyruk" bir kişi olduğunu, tamamen seküler bir eğitim aldığını ve geçimini özel dersler vermek suretiyle sürdürdüğünü söyleme gayretine düşerek -ki tamamen hakikate aykırıdır- onun dinî cephesini ısrarla gizlemek istediği gözden kaçmaz. (Bu arada "başına buyruk" birisinin nasıl olup da bazı Düklerin himayelerinde, üstelik biraz ileride anlattığı gibi, onlara silah yapımında ve topların hedefe isabet ettirilmesi konusunda yardım ettiği ise bir türlü anlaşılmaz. Hani Galile bağımsız, başına buyruk biriydi?)

Kaldı ki yazar Rönesans ile modern bilimin doğuşunu, bu iki ayrı süreci zihninde özdeşleştirmekte ve bir başka yanlış anlaşılmaya da kapı açmaktadır. Bilim tarihçisi Alexandre Koyré'nin açıkça belirttiği gibi, Rönesans'ın bilimsel ideal ile aynı düzlemde ele alınması, büyük bir hatadır. Hatta Koyré daha da ileri gider ve bilimsel bir ilhamla başlamayan Rönesans'ta bilim havasının hiç esmediğini, onun tam aksine edebiyattan ve retorikten ibaret olduğunu söyler. Rönesans, Koyré bizi şaşırtmaya devam etmektedir, dünyanın tanıdığı çağlar içerisinde eleştiri ruhunu en az taşıyanıdır. Her tarafı hurafelerin istila

1 Cemal Yıldırım, *Bilimin Öncüleri*, 14. baskı, Ankara 1999, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, s. 84-85. Galile'yi Mikelanj ile Newton arasındaki halka olarak ele alan bu ifadeyi yazar kaynak göstermeden Russell'dan almıştır. Ancak ufak bir makaslama ile. Russell bu ifadeyi, ona inananlarla dalga geçmek için kullanmış ve sonuna da şu alaycı cümleyi eklemiştir: "Ben bu olguları, hâlâ metampsikoza [ruhların bir bedenden diğerine hulûl ettiği öğretisine] inananlara (varsa tabii) emanet ediyorum." Bkz. Bertrand Russell, *History of Western Philosophy*, Routledge 1996, s. 517.

2 Yıldırım, *age.*, s.91

ettiği, büyücülüğe, gözbağcılığa duyulan inancın şaşırtıcı biçimde yayıldığı bir çağdır Ronesans. Bu dönemde müneccimlik astronomiyi bastırmış, Venedik matbaalarında basılan cin-peri ve sihirbazlık kitapları ortalığı bir sel gibi kaplamıştır.[3]

Ne var ki, Yıldırım'ın bu pür pozitivist Galile efsanesi, bizzat TÜBİTAK taralından neşredilen başka kitaplar tarafından yalanlanmakladır. Mesela *Bilim ve İktidar* adlı kitabın yazarları, hiç de Yıldırım gibi düşünmemektedirler. Onlara göre Galile, bütün bu araştırma ve keşifleri sırasında önüne bedel olarak Tanrı'nın bilgisini koymuş, ona doğru adım adım ilerlemeye çalışmıştır: Kendi kalemlerinden okuyalım:

> Kesinlikle bir tanrı tanımaz olmayan Galileo'ya göre, Tanrı'nın imgesinde [suretinde- M.A.] yaratılmış olan ruh, yaradılışı yöneten hakikatlere nüfuz etmeye ve bu yüzden de Tanrı'nın başlangıçta eksiksiz sahip olduğu doğa bilgisine doğru ilerleme kaydetmeye muktedirdir. Öyleyse bilimin doğada keşfettiği hakikatler kutsal yaradılışın hakikatleridir. O nedenle, bu hakikatler görünüşte Kitab-ı Mukaddes'le çelişki içerisindeymiş izlenimi verseler de geçerliliklerini yitirmezler? [4]

Şimdi hangisine inanalım? Anlı şanlı Türk bilim tarihi profesörüne mi yoksa Galile'nin hemşehrilerine mi? (Her 3 örneği de bir karşılaştırma yapılabilmesi için özellikle Türkiye'nin resmi bilim kurumu olan TÜBİTAK'ın yayınlarından seçtim.)

Efsaneler zinciri

Galile'nin görüntüsünü kaplayan efsane bulutu o kadar kesiftir ki, onu aralamak teşebbüsünde bulunanlar şaşkınlık uçurumlarına yuvarlanmakta, bir hayalin nasıl hakikat haline geldiğine, bir hakikatin ise üstünün nasıl bu kadar beceriyle örtüldüğüne hayret etmektedirler.

3 Alexandre Koyré, *Bilim Tarihi Yazıları 1*, Çeviren: Kurtuluş Dinçer, 2. baskı, Ankara 2000, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, 8. 51-52.

4 Federico Mayor ve Augusto Forti, *Bilim ve İktidar*, Çeviren: Mehmet Küçük, 2. baskı, Ankara 1997, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, s. 25-26.

Bu efsaneleri şu birkaç başlık altında toplayabiliriz:

1. Engizisyon mahkemesinden nadim bir şekilde çıkmakta olan Galile'nin, içeride vazgeçtiği dünyanın güneş etrafından dönmekte olduğunu tezine, kapı önünde, *Eppur si move* (Yine de dönüyor) diyerek yine sahip çıktığı.
2. Piza Kulesi deneyini yaptığı (oysa birazdan göreceğiniz gibi bu bir düşünce deneyidir ve iyi ki de teşebbüs etmemiştir, yoksa Aristo'nun haklı olduğunu görecek ve üzülecekti).
3. 1633 yılında mahkemede yargılandığı ve zindana atıldığı.
4. Kilise'nin, Güneş-merkezli dünya modeline bağnazca karşı çıktığı ve bundan dolayı Galile'yi ölüme mahkûm ettiği.
5. Galile'nin Kiliseden bağımsız, "başına buyruk" bir kişilik olduğu,
6. Galile'nin kendi çıkarlarını hiç düşünmeyen saf bir bilim âşığı olduğu.

Bu efsanelere bir çok yeni ve yan efsane daha ilave edilebilirse de, yazımızı makul bir hacimde tutabilmek için bunların aydınlatılmasıyla kifayet edeceğiz. Zira sadece bunların aydınlatılması bile bize epeyce yoracağa benzer. (Piza deneyini bir sonraki bölümde ele alacağım.)

Galile ve Kilise ilişkisi

Tezimizi şöyle formüle edelim:

Galile Allah'a inanıyordu, Katolikti, hatta mümin bir Katolikti [5]*, Kilisenin içinde yetişmişti, nitekim Papa ve Kardinaller öz dostlarıydı. Nihayet iki kızını Kiliseye adamış, ikisini de rahibe olarak manastırlara kapamıştı.*

Galile'nin Tanrı ile değil, onun Kilise tarafından konulmuş ve dogma halinde benimsenmiş otorite anlamındaki bilim anlayışıyla derdi vardı. Çünkü Kopernik'in güneş-merkezli teorisi başta olmak üzere teleskobuyla bulduğunu söylediği yeni yıldız ve gezegenler, Aristo'nun düşen cisimler kanununda yaptığı değişiklikler vs. Kilisenin mevcut görüşleriyle çelişiyordu. Burada bir problem yok.

5 John D. Caputo, *On Religion*, Routledge 2001, s. 45.

Çelişiyordu ama Galile bu fikirlere nasıl olmuş da ulaşmıştı? Bir boşlukta mı? Ustası, okulu, ekolü biliniyor mu?

Çoğumuz bilmeyiz ama Batı'da Kilise, zannımızın hilafına, modern bilimin temellerini döşeyen kurumdur. Ve bu, büyük ölçüde 1860'larda Darvinciliğin üniversitelere girme mücadelesine kadar da devam etmiştir. Öyle Bilimsel Devrim yapıldı, her yer güllük gülistanlık oldu diye bir şey yok. Kilisenin mücadelesi bugün de farklı enstrümanlarla devam ediyor aslında. Kilisesi olmayan bir toplumun mensupları olarak Batı tarihini ve bilimsel ve teknolojik gelişmenin aşamalarını kendimize benzeterek modern bilimin babalarını, Cemal Yıldırım'ın zannettiği gibi, "başına buyruk" kişiler zannetme yanılgısına kolayca düşüveriyoruz. Oysa Thomas Kuhn'un bilim felsefesi ve bilim tarihi disiplinlerine getirdiği *paradigma* kavramı bile, bir kişinin veya kişilerin değil, bir ekolün veya kurumun problem çözme faaliyetini anlatır. Bizde ise en has bilim adamı imajı, köşesine çekilmiş, münzevi bir sakallıdan ibarettir büyük ölçüde.

Kopernik kimdi? Bir bilim adamı mı, bir Katolik rahibi mi? Açın *Katolik Ansiklopedisi*'ni de görün. Rahip olması neyse de, bir de Kilise'nin başına gökkubbeyi çökerteceği söylenen meşhur kitabını (*Revolutionibus*) iki Kardinal'in samimi ricaları üzerine bastırdığı bilgisine ne dersiniz peki? Üstelik bu rahip Kopernik, sıkı durun, kitabı Papa III. Paul'e ithaf etmiştir. İthaf ise kitabına 'dışarıdan' gelecek saldırılara karşı bir "kalkan" olması için konulmuştur.

Kilise deyip de geçmeyin

Kilise, bırakın Kopernik'in kitabının başına gökkubbeyi çökertmesinden korkmayı, güneşin evrenin merkezinde bulunduğu tezini işleyen kitabın yayınını teşvik etmiş, dahası, iki Kardinal ve Papa, bazı çevrelerden, özellikle de felsefecilerden gelecek tenkidlere karşı kitaba dalgakıran olmayı kabul etmişlerdir!

Aynı şey Galile için de geçerlidir. Eğer o yıllarda Kilise'nin bilime hamilik yaptığını bilmezseniz Galile'nin hayat hikâyesini okurken onun Katolik din adamları ve kurumlarıyla nasıl bu kadar içli dışlı olduğuna şaşar kalırsınız. İşte dünyadaki en büyük Galile uzmanı

Stillman Drake'in Galile ve Katolik Kilisesi hakkındaki kafa karıştıran sözleri:

> Bana göre Katolik Kilisesi, her biri en az Galile kadar karmaşık olan yığınla fertten müteşekkildi. [Yani Kilise'ye mensup olmak 'koyun' olmak anlamına gelmiyordu, her birinin kendi şahsiyeti vardı- M.A.] Bunlar arasında [mahkemede] Galile aleyhindeki kararı imzalamayı reddeden 3 kardinal de vardır (toplam kardinal sayısı 10'du). Başı derde girdiği dönemlerde mahkeme bitinceye kadar Galile'yi evine davet eden de bir Başpiskoposdan başkası değildi. Aynı Başpiskopos, mahkemeden sonra da onun sağlığını ve muhtemelen hayatını kurtaran kişi olmuştur. Yazılarına ve eylemlerine aşina olduğum Katolik Kilisesi'ndeki her bir fert, en az Galile kadar makul ve tutarlı görünüyor bana. [6]

Drake bir başka yerde, yine sarsıcı bir tesbitte bulunuyor ve şunları söylüyor:

"Galile laf olsun diye değil, samimi olarak Kilise'den duyduğu coşkudan (*zeal*) söz etmiş olup bu Katolik coşkusudur ki, onu cezalandırılsa dahi bazı risklere katlanmaya yöneltmiştir." [7] Yani Galile, Kilise ile çarpışmak bir yana, yaptığı buluşları yayınlama ve risk alma konusundaki cesaretini de Katoliklikten almıştır. Nitekim daha 10 yaşlarındayken Floransa'da Camaldolese tarikatı keşişleriyle tıp tahsiline devam etmiş ve tam 7 yıl bu tarikatle ilişkisini devam ettirmiştir. [8]

Ayrıca Kopernik gibi Galile'nin kitabı da kilise tarafından bastırılmıştı. [9]

Daha sonraki tahsil hayatında da çeşitli Cizvit rahipleri -ki bunlar matematik ve astronomi gibi çeşitli bilim dallarında otorite sahibi kimselerdi- ile tanışmış ve onlardan çok şeyler öğrenmiştir. Padua Üniversitesi'ndeki günlerinde de elyazması koleksiyoneri G. V. Pinelli'nin evinde, kariyerinde önemli roller oynayacak olan iki din adamıyla karşılaşmıştır. Bunlardan Fra Paolo Şarpi, Venedik

6 Stillman Drake, *Galileo*, Oxford University Press, 1989, s. 4.

7 Drake, *age*, s. 5.

8 Drake, *age*, s. 21.

9 ABD'li profesör Lynn Mitchell ile yapılan söyleşiden: Yüksel A. Aslandoğan, "Religion vs. science?' with Dr. Lyan Mitchell", *Fountain*, Sayı. 70, Temmuz Ağustos 2009, s.49

Cumhuriyeti'nin resmi ilahiyatçısıydı ve Galile'nin dalga teorisi ve düşen cisimler kanunu başta olmak üzere pek çok bilgiyi ondan aldığı biliniyor. Tanıştığı ikinci din adamı ise Bruno'yu yaktıran Engizisyon'un kardinallerinden, aynı zamanda matematik ve astronomi bilgini Kardinal Bellarmino idi. İki iyi dost olan Galile ve Bellarmino'nun yolları daha sonra sık sık kesişecektir. İleriki yıllarda Antonio Querengo gibi Kilise'nin imtiyazlı üyeleri de evlerini, bilimsel aletlerini ve kütüphanelerini açacaktır Galile'ye.

Listeyi uzatmanın alemi yok. Maksadımız, anlaşılmış olmalıdır. Galile, aslında Kilise'nin yanında, hatta içindeydi, yetişmesi ve eğitimi, buluşlarını gerçekleştirmesi ve ortaya koyması sırasında Kilise'nin adamlarının yardım ve desteklerini almış, hatta arkadaşlarından bazıları sonradan Papa bile olmuş ve ona yardım etmek için ellerinden geleni yapmışlardır. Kendisi de son nefesine kadar Kiliseye ve Katolikliğe bağlı kalmış ve 'Ne yapıyorsam dinim için yapıyorum' demeye devam etmiştir. Üstelik bunu en "âsi" demlerinde olduğu kadar ölmeden önceki "nedâmet" günlerinde de söylemeye devam etmiştir.

Yanlışlar sürüsü

Efsane efsaneyi üretmiş ve sonuçta bir sürü küçük efsanenin ortasında yükselen o görkemli "Galile efsanesi" yontulmuştur. Hurafeye karşı isyan eden Aydınlanma, adeta lanetlenmiş gibi, bütün hurafeleri bir mıknatıs gibi üzerine kabul etmiş gibidir.

Şimdi bu yanlışlara kısaca temas edelim.

1. Galile'nin ortaya attığı görüşler yeni olmaktan uzaktı. Bu görüşler, P. Duhem'den beri biliyoruz ki, devrin bilim adamlarının meçhulü değildi. Ama henüz ispat edilememiş, o zamanın bilimsel verileriyle yeterince ikna edici biçimde sunulamamıştı. Galile'nin dünyanın döndüğü hakkındaki görüşü de, diğer görüşleri de kendisinden önce en az bir kişi tarafından savunulmuştu. Ancak bu "devrimler", devrin bilimsel paradigması içindeki yerini almamış olup, Kuhn'un deyimiyle, rakip modellerden birisi konumundaydı.

10 Stillman Drake, *Galileo*, Oxford University Press, s. 92-93; aynı yazar, "*Galileo Galilei*", Ed., Paul Edwards, The Encyclopaedia of Philosophy, c. Ill, New York 1972, Macmillan, s. 263.

Çünkü kabul görebilmesi için devrin genel zihniyetine tercüme edilmesi veya bu kadar radikal bir görüşün kabul görebilmesi için yığınla bilginin silbaştan düzeltilmesi gerekiyordu. Bu da hiçbir zaman -şimdi bile- insanların zarafetle karşılayabilecekleri bir durum değildir. Nitekim 1980'li yıllarda zakkumdan kansere ilaç yaptığı iddiasıyla ortaya çıkan Dr. Ziya Özel örneğini hatırlayın, adamın gösterdiği "bilimsel" deliller ve örnekleri, söyler söylemez hepimiz ağzımız bir karış açık kabul mü ettik, yoksa adama "şarlatan" deyip apar topar yurt dışına kaçmasına mı sebep olduk? Herkes oturup bu örneği düşünsün ve ondan sonra Galile'yi yargılayanları yargılasın.

2. Kaldı ki Galile'nin icat ettiğini söylediği teleskop, o devrin insanına, bugün bize ifade ettiği kesinlik ve doğruluğu nasıl sunacaktı ki? Bilim felsefecisi Feyerabend bu husus üzerinde ısrarla durmaktadır, çünkü henüz teleskobun "neyi" gösterdiğine ilişkin yaygın bir konsensüs yoktur o zamanda. 'Bak ve gör! Gördüğüm bir sürü ışık topları.' Bunlar ne kadar bilimsel ve gerçek? Veya hem bilimsel, hem gerçek? Bunların bilimsel olduğuna kim karar verecektir sonra? Hangi otorite? Teleskop mu yoksa Galile mi? Feyerabend'i dinleyelim: "Teleskopla yapılan ilk gökyüzü gözlemleri bulanık, belirsiz, çelişkili, herkesin çıplak gözle gördüğüyle çatışan özellikler taşır."[11] O zaman neden bu kızgınlık çağdışı bilim adamlarına?
3. Galile, görüşlerinin tartışılmasına tahammül edemiyor, bir kere doğruyu söyledikten sonra herkesin ona iman etmesini istiyordu. Bir bakıma en az üniversitedeki dostlarının Aristo'yu tabulaştırmaları gibi, kendi görüşlerini tabulaştırıyordu. "Galile onları [ulaştığı sonuçları] başkalarına dayatabilmek istiyordu. Bu yönüyle günümüzdeki birçok bilim peygamberi kadar küstah, totaliter ve dünyadan bihaberdi." [12] Bunu çağdaş bilim tarihçileri açıkça ve cesurca ifade ediyorlar. Mesela Hall Hellman, yine TÜBİTAK'ın bastığı kitabında Kardinal Bellarmino'nun Galile hakkındaki görüşlerini haklı bulmaktadır. Ona göre Galile'nin

11 Paul Feyerabend, *Yönteme Hayır: Bir Anarşist Bilgi Kuramının Ana Hatları*, Çeviren: Ahmet İnam, 2. baskı, İstanbul 1991, Ara Yayıncılık, s. 133.

12 Paul Feyerabend, *Akla Veda*, Çeviren: Ertuğrul Başer, İstanbul 1995, Ayrıntı Yayınları, s. 301.

sunduğu kanıtlar, teleskobuyla yaptığı gözlemler "dünyanın güneş çevresinde *dönüyor olabileceğini* gösteriyor ancak hiçbir şekilde bunu kanıtlamıyordu." [13] Oysa Katolik Kilisesi içindeki dostları ve üniversitedeki arkadaşları Galile'ye, 'Yavaş ol' diyor ve görüşlerini bir hipotez olarak sunmasını rica ediyorlardı. Mesela Kardinal Bellarmino, bir dostuna yazdığı mektupta şu nazik satırları kaleme alıyordu: "Siz de, Bay Galile de, mutlak anlamda değil de, varsayımlar düzeyinde kalarak konuşmakla yetindiğiniz sürece basiretli bir davranış göstermiş olursunuz. Yerin hareketli ve güneşin hareketsiz olduğu varsayılarak tüm göksel olayların dışmerkezli ve çevre-merkezli çemberler teorisinden daha iyi açıklanabildiğini söylemek mükemmel bir sağgörülü konuşma örneğidir ve hiçbir sakınca yaratmaz.[14]" Dogmatik olan Galile midir yoksa Kardinal mi? Siz karar verin.

4. Galile Aristo'ya karşı mıydı? Pek değil. Çünkü meşhur *Diyaloglar* kitabının başında bile Kopernik teorisini desteklemek için Aristo'nun argümanlarına sarılan da kendisinden başkası değildi. Ve kendisinin, pek çok çağdaşından daha fazla Aristocu olduğunu söylemişti bir keresinde. Galile, Aristo'ya değil, sahte Aristoculara karşıydı. Aristo gözlemi önemserken, bu sahte Aristocular onun fikirlerini deneysel temelinden koparark anlatıyorlardı.[14] Aslında onun Aristo'ya karşı çıkması, bizatihi Aristo'ya değil, bilim alanında hakikatin tekeli olarak otoriteye karşı çıkmasının bir sonucuydu. [15]

Reklamcı Galile

5. Ya Galile'nin kişiliğine ne buyurulur? Ben söylemiyorum, Marksist bilim tarihçisi J. D. Bernal söylüyor: "Galileo'nun bilim adamlığının yanı sıra iyi bir reklamcı olduğu da anlaşılıyor... "Dünyevi" konularla oldukça yakından ilgileniyor ve zaman zaman bunun

13 Hall Hellman, *Büyük Çekişmeler: Bilim Tarihinden Seçilmiş On Tartışma*, Çeviren: Füsun Baytok, Ankara 2001, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, s. 13; John Losee, *Historical Introduction to the Philosophy of Science*, s. 45.

14 Feyerabend, *Akla Veda*, s. 302.

15 Losee, *age*, s. 54.

yararını da görüyordu. Yaptığı teleskopu deniz savaşlarında kullanılmak üzere Venedik Senyörüne "armağan" eden Galileo bu armağanına karşılık kendisine sunulan 500 scudi'yi de geri çevirmemişti. Burada erken davranmış olmasının yararını gördüğünü söyleyebiliriz, zira... aradan bir yıl bile geçmeden Hollanda yapımı teleskoplar Venedik'te üç-beş scudi karşılığında satılmaya başlanmıştı.[16] Başka marifetleri de var üstadın. Mesela teleskobuyla bazı gezegenlerin uydularını bulduğunu söylüyor ve bunları, isimlerini gezegenlere vermek suretiyle Medici Dükü'ne armağan ediyordu. Ondan gereken iltifatı göremeyince Dük'ün isimlerini silip yüklü bir iane kopartabileceğine inandığı başkalarının isimlerini yazıyordu uyduların üzerine. Hele teleskobu kendisi icat etmediği halde Hollanda'dan getirtip yüksek fiyatla Dük'e pazarlaması, bu marifetinin yanında hiç kalır.

6. Mahkemenin kapısından çıkarken, "Dünya yine de dönüyor!" dediği rivayeti ise katmerli bir yalan. Bunu bilim tarihçileri artık hoş bir benzetmeden öte bir değeri olmayan ve en az Galile'nin ölümünden 100 küsur yıl sonra, 1757'de bir gayretkeşin kitabında ortaya atılmış bir yakıştırma olarak değerlendiriyor ve mahkemeden çıkarken bu sözü duyan hiçbir kulak bulunmadığını, dahası, Galile'nin de içeride kendisini affettirmişken başına yeni bir bela almak isteyecek kadar aptal olmadığım ifade ediyorlar.[17]

7. Galile'nin yargılanması dediğimiz hadise (ikinci, yani 1633'deki yargılama), aslında çoğu kendi dostlarından oluşan mahkeme üyelerinin, Galile'yi daha da büyüyebilecek olan bir tepki seline karşı koruma çabasının bir parçasıdır. Yani yargılama, Galile'yi süründürme, ona işkence etme ve yalvartma seanslarıyla geçmemiştir. Tersine, sözde bir yargılama oturumu yaparak Galile'yi özellikle üniversitelerdeki profesörlerin ve kilise mensupları ve sempatizanlarının hışmından korumaktı amaçları, içeride

16 Drake, *Galileo Galilei*"

17 J. D. Bernal, *Modern Çağ öncesi Fizik*, Çeviren: Deniz Yurtören, 4. baskı, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara 1996, s. 188-189

Bellarmino gibi dostları kendisine ancak bir itirafname yazması ve imzalaması halinde dışarıdaki tepkiyi önleyebileceklerini söylemişler ve onu kollamışlardı?[18] Nitekim ona verdikleri ceza da, bir soylunun evinde bir süre dinlenmesi ve 3 yıl boyunca haftada bir Kiliseye gelip Mezmur'dan pasajlar okumasından ibarettir! Verdikleri cezadan da belli değil mi yargılamanın göstermelik olduğu? Üstelik halka kapalı bir ortamda yargılanması da ilginçtir, Kimileri yapacakları işkencenin görülmemesi için halka açık yapılmadığını söylerler yargılamanın; oysa Bernal'in dediği gibi, engizisyon işkenceyi zaten ibret olsun diye yapmıyor muydu? Halka kapalı olması, onu kayıracaklarının bir kanıtı olarak değerlendirilmektedir.[19]

8. İşkenceye tabi tutulduğu nasıl bir yalansa, hapse, hatta zindana atıldığı da o kadar büyük bir yalandır. Nitekim gerek yargılama sırasında kaldığı apartman dairesinin konforu, gerek bir süre kendisini ağırlayan Başpiskopos'un evindeki rahatı, gerekse kısa süren zorunlu misafirliği bitip de serbest bırakıldıktan sonra Floransa yakınlarındaki Villasında yaşadığı hayat, zindan efsanesinin de ne kadar çürük temeller üzerinde kurulduğunu yeterince gösteriyor sanırım.[20] Nitekim öldüğünde Floransa'da Santa Croce [Kutsal Haç] Kilisesi'nin bahçesine gömülmesi de gösteriyor ki, Katolikler onu bağırlarına basmışlardı yeniden.[21] Kaldı ki iki kızı da Katolik manastırlarında rahibeydi. [22]

18 ''Olası bir utandırıcı sonuçtan kaçınmak için bir Engizisyon yetkilisi Galile'yi özel olarak hücresinde ziyaret ederek bir ara çözümü tartışmıştır." James E. McClellan HI ve Harold Dom, *Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji*, 2. baskı, Çeviren: Haydar Yalçın, Ankara 2008, Arkadaş Yayınları, s. 273

19 Strazburg Üniversitesi bilim tarihi profesörü William Shea da Galile'nin yargılanmasının bilim-çatışması şeklinde sunulmasının hatalı olduğunu söylemiştir. Shea bu görüşünü 18 Mayıs 1998'de İstanbul Üniversitesi'nde verdiği konferansta dile getirmiştir. Bkz. Mustafa Kaçar, "Bir Galileo konferansı", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 54, Haziran 1998, s. 48.

20 Willem B. Drees, *Religion, Science and Naturalism*, Cambridge University Press, 1998, s. 59.

21 Jerome J. Langford, *Galileo, Science and the Church*, 3. baskı, Ann Arbor Poperbacks, 1992, s. 158.

22 Dava Sobel, *Galileo'nun Kızı*, Çeviren: Bahadır Sina Şener, İstanbul 2000, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Galile Bombası mı yoksa Bombacı Galile mi?

Galile dosyasını bir modern efsane örneği olarak incelediğimiz bu bölümü, Galile efsanesini günümüze taşıyan edebî bir bağlantıyla noktalamak istiyorum. Bu bağlantı, Bertolt Brecht'in Türkiye'de de defalarca sahnelenen *Galileo'nun Hayatı* adlı tiyatro eseriyle ilgilidir.

Brecht, bu eserini iki defa yazmıştır. Daha doğrusu 1939'daki ilk yazdığı haliyle 1955'de yazdığı son hali arasında dağlar kadar fark vardır ve taban tabana zıt iki Galile portresi sunar bize.

Brecht eserini 1938'de kaleme almaya başlamıştır. Tam o günlerde atomun parçalandığı haberi radyolarda çınlıyordu. Brecht, 1945'de Hiroşima ve Nagazaki'ye atom bombalarının atıldığını büyük bir yürek yangınıyla öğrendi; 1952'de ise ilk hidrojen bombasının patlatıldığını.

Galile'nin Hayatının ilk versiyonu, bilimi ilerici akılcılığın ete kemiğe bürünmüş şekli ve faşizme karşı entelektüel direnişin kalesi olarak göstermeyi amaçlıyordu. Brecht'in ilk Galile portresi de bu fikrin bir uzantısı olarak entelektüellerin Nazi rejimine direnişlerini ve iktidarın fikir hürriyeti üzerinde kurmaya çalıştığı baskı karşısında direnen bir modern kahraman olarak sahnede yerini alıyordu.

Ne var ki eserinin İngilizce çevirisi üzerinde çalıştığı 6-9 Ağustos 1945 günlerinde atom bombalarının Hiroşima ve Nagazaki'ye atıldığı haberleri, kafasını allak bullak etmiştir Brecht'in. Şunları düşünmüştür o meşum gece:

> Birdenbire yeni fiziğin kurucusunun hayat hikâyesini farklı okumaya başladım. Dev bombanın cehennemi etkisi, Galile'nin çağının otoriteleriyle çatışması meselesini bana yepyeni, kılıçtan keskin bir ışık altında gösterdi.

Bombalar Brecht'in beynine düşmüştür sanki. Galile'nin kendileriyle düşünce özgürlüğü için savaşmış olduğu söylenen otoriteler, sakın onu ahlakî ve toplumsal bağlama çekmeye ve bilim adamının kendisini bu değerlerden koparmasına mani olmaya çalışıyor olmasınlardı? "Saf bilim" diye bize yutturulan efsane, sakın toplumların,

23 Peter D. Smith, "Elective affinity: A Tale of two cultures", *Prometheus*, Sayı: 04, 2000, s. 58.

halkların, milletlerin, hatta aydınların kafa ve beden bağımsızlıklarını tehdit eden bir başka iktidarın, toplumdan kopartılmış bir başka baskı rejiminin ürettiği zulüm ideolojilerinin oyuncağı olmasındı? Galile'nin görüşlerinden caydığını söylemesi de bilim adamının zor karşısındaki bir başka kaypaklığı değil miydi? Hay Allah, bunu neden daha önce hiç düşünmemişti? Atom bombasını patlatarak milyonların ölümüne yol açan bilim adamları ile Galile'nin farkı neydi o zaman?

Böylece Brecht'in yeni versiyonunda o kahraman, Aydınlık Savaşçısı Galile gitmiş, yerine yeni bilime ihanet etmiş bir başka Galile gelmiştir. Galile, yaptığı hatayı anlamış ve sahnede insanlıktan özür diler gibi kısık bir sesle, bilimin, tabiatın kanunlarını keşfetmekten çok daha fazla bir şey olduğunu itiraf etmekte ve kendi saflığına acımaktadır. [24]

Brecht'i uyandırmak için iki atom bombası yetmiştir. Peki bizim Galile, bilim ve modern dünya hakkındaki Ashab-ı Kehf uykumuzu bölmek için kaç atom bombası atılması gerekiyor dersiniz?

24 Aslında Brechr'in Galile hakkındaki eserinin 2 değil 3 versiyonu vardır. 1939 Danimarka metni (Almanca), 1944 Amerika metni (İngilizce) ve 1944-1954 Doğu Berlin metni (Almanca), Her üç metnin karşılaştırarak bir incelemesi için bkz. Nilüfer Kuruyazıcı, "Galilei'nin yaşamı örneğinde bugünden Brecht'e bakış", *Bilim ve Ütopya*. Sayı: 184, Ekim 2005, s. 28-35.

41

Galile Pisa kulesinde deney yaptı mı?

Galile Pisa deneyinden hiç söz etmiyorsa, bu deneyi hiç yapmamıştır. Ne mutlu ona ki öyle olmuş. Çünkü... yapmış olsaydı, deney kendisi için tam bir bozgun olurdu.

Alexandre Koyré

Kitaplarımızda anlatılan 'tarih'e bakılırsa, ünlü fizikçi-astronom Galileo Galilei ya da Türkçede kısalttığımız şekliyle Galile, Pisa kulesine çıkıp o zamana kadar kimseciklerin aklına gelmemiş olan bir deney yapmıştır. Bu çığır açan deney dolayısıyla Galile imajı ile eğikliğiyle ünlü Pisa kulesi imajı, neredeyse birbirine bağlanmış, adeta özdeşleşmiş gibidir.

Buna göre Galile, bir gün Aristoculuğa meydan okumak için dost düşman herkesi deneyine davet etmiş. Kulenin etrafında toplanan halkın gözü önünde kuleye çıkmış ve oradan deneysel hücumunu gerçekleştirmiştir.

Bu, tarihin kırılma anlarından biridir. Galile, Aristocu fiziğe öldürücü bir darbe indirmeye hazırlanmakta, öte yandan yeni dinamiğin temellerini atmaktadır.

Ortaçağlar boyunca "Muallim-i Evvel", yani İlk Üstad olarak tanınan Yunan filozofu Aristo, aynı maddeden yapılmış fakat farklı

ağırlıklardaki iki cismin aynı yükseklikten bırakıldığında ağır olanın hafif olandan önce yere ulaşacağını ileri sürmüştür. Nedense üstadın yaklaşık 2 bin yıl önce ileri sürdüğü bu iddiayı denemek, sınamak kimsenin aklına gelmemiştir. Kitaplarda *ipse dixit* yazıyordu ya, yani "üstad buyurdu ki", O zamana kadar bu söz söylenince akan sular dururdu.

İlk kez Galile'dir ki, Aristo'nun sarsılmaz görünen otoritesini reddediyor, aklın ve bilimin önündeki en büyük engel olun skolastik düşünceye savaş açıyordu.

Hayır diyordu Galile, aynı maddeden olup farklı ağırlıklardaki iki cisim aynı zamanda yere düşer. Gelin görün ki, etrafındaki katı Aristocular kendisiyle dalga geçmişler, Aristo'nun yanılmazlığını ısrarla savunmuşlardı.

Bütün bunlara rağmen Galile yılmadı, meydan okumaktan vazgeçmedi.

Ve bir sabah, profesörler ve öğrencilerden oluşan üniversite topluluğu, saflar halinde Pisa kulesinin etrafına sıralandılar. Oradaki herkes, hu kimsenin aklına gelmeyen 'büyük deney'in sonucunu görmek için sabırsızlanıyordu.

Nihayet Galile, kuleye çıkardığı biri 1 kilogram, öbürü 10 kilogram ağırlığındaki iki demir gülleyi aynı anda aşağıya bıraktı. Herkes heyecan içindeydi.

Sonuç şaşırtıcıydı: Her iki gülle de toprağa birlikte düşmüştü.

Hayatı fena halde efsanelere bulaşmış olan Galile, burada anlatılan deneyi hakikaten yapmış mıydı?

Bilim tarihçisi Alexander Koyré'nin bu soruya çok ilginç bir cevabı var:

Galile iyi ki bu deneyi yapmadı, yoksa cümle aleme rezil olurdu!

Neden mi? Koyré'nin açıklamasını beraber dinleyelim o zaman:

Pisa deneyleri, sonraki yazarların bir uydurmasıdır. Bu konuda tek özgün kaynak, Vivianni'nin *Racconto Istorica*'sıdır ama o da bu olaydan tam 60 yıl sonra yazılmıştır. Üstelik bu kitaptaki anlatıda,

yukarıda geçen 'edebiyat'ın bulunmadığı görülür. Buna rağmen ne yazık ki, Vivianni'nin anlattıkları da uydurmadır.

Pisa deneyleri bir efsanedir. Üstelik o kadar inandırıcı bir üslupla uydurulmuştur ki, bunun yalan olduğundan kimse kuşkulanmamıştır. Oysa bir parça düşünme, bir parça fizik bilgisi bunların inanılır gibi olmadığını, hatta imkânsız olduğunu kabul etmek için yeterli olurdu.

Bu anlatıda sanki Aristo'ya karşı ilk başkaldırı, Galile'yle başlamış gibi anlatılıyor. Halbuki İtalya'da zaten 100 yıldır Aristoculuğa hücum edilmekteydi. Mesela Mazzini adlı bir filozof, *sessiz sedasız* aynı deneyleri yapmıştı ama kimseler bunu garipsememişti.

Garip olan nokta şu: Peki böylesine can alıcı bir bilimsel deneyi nasıl oluyor da biz yalnızca Vivianni'nin 60 yıl sonra kaleme aldığı anlatısından öğreniyoruz? Nasıl oluyor da, bunca ilgi çeken bir olaydan başka hiç kimse tek kelimeyle olsun söz etmemiştir? "Böyle bir sessizlikten daha akıl almaz bir şey olamaz" diyor Koyré.

Şimdi gelelim Galile'nin hakikaten bu deneyi yapıp yapmadığı sorununa.

O Galile ki, yapmayı tasarladığı deneyleri bile kitaplarında gerçekten yapılmış gibi anlatmaktan büyük zevk alırdı, böylesine ünlü bir deneyden kendisi neden hiçbir metninde tek kelimeyle olsun söz etmemiştir? Neden bu gururunu sonsuza değin okşayacak ve adını efsaneleştirecek deneyi bizzat kendisi anlatmak ihtiyacını duymamıştır?

Bunun tek açıklaması vardır, o da şudur: *Galile bu deneyi yapmamıştır!*

Hatta ne mutlu ona ki, yapmamıştır. Zira yapmış olsaydı, elde edeceği sonuç, kendisi için tam bir hüsran olurdu.

Koyré yine ve ısrarla soruyor:

Peki diyelim ki, modern fiziğin kurucusu bu deneyi yapmış olsun, sonuç ne olurdu?

Cevapları birden çok. Okuyoruz:

1. Aynı deneyler kendinden önce de, kendi çağında da yapılmıştı, yani kimsenin Galile'yi beklemeye tahammülü yoktu.

2. Üstelik hocası, Galile'ye yazdığı bir mektupta aynı büyüklükte iki farklı maddeden yapılmış cisim üzerinde bu deneyi yaptıklarını anlatmıştır.

3. Renieri ve Riccioli adlı iki bilim adamı aynen Galile'nin yaptığı söylenen deneyleri yapmışlardı.

4. Aynı maddeden yapılmış ama boyutları farklı olan, bir kulenin tepesinden düşen ve birlikte yola çıkan iki cismin hiçbir zaman birlikte hareket etmeyeceğini öğrenmek için çağdaşlarının yaptığı deneylerin sonuçlarını görmesine gerek yoktu Galile'nin. Tabii ki, kendisinin de deneyi yapmasına gerek yoktu. Bu deneyin sonucu, kolaylıkla teorik olarak öngörülebilirdi. Nitekim kendisi öngörmüştü de.

5. Bu iddia, soyut ve temel olan boşluktaki hareket durumunda geçerliydi. Yani bu bir düşünce deneyi idi. Havanın küçük ama kesinlikle önemsiz olmayan direncini aşması gerektiği için her türlü engelden bağımsız olduğu düşünülemeyecek olan havadaki hareket -yani dolu bir ortamdaki hareket- için durum düşüncede olduğundan bambaşkaydı.

6. Ayrıca havanın yüzeyle orantılı olan direncinin bir top güllesinde bir tüfek mermisindekine oranla daha büyük olacağını öğrenmek için de Galile'nin bu deneyi yapmasına hiç gerek yoktu. Benedetti adındaki Pisalı bilim adamı bunu ondan çok daha önce zaten açıklamıştı.

7. Dolayısıyla Galile'nin, asla kabul edemeyeceği bir şey varsa, cisimlerin aynı anda yere düşecekleri iddiasıydı. Bu nedenle bu deneyi yapmamış, hatta yapmayı aklından dahi geçilmemişti.

8. Gölgesi asırlara uzayan şanlı bir efsanenin daha can sıkıcı gerçek hikâyesi böyle.

1 Bu bölümde Alexandre Koyré'nin Fransızcası ilk kez 1937 yılında yayınlanmış olan "Galileo ve Pisa deneyi: Bir söylence üzerine" başlıklı yazısından yararlanılmıştır: Alexandre Koyré, *Bilim Tarihi Yazıları I*, Çeviren: Kurtuluş Dinçer, Ankara 2000, Tübitak Yayınları, s. 213-226.

42

Kopernik güneşe mi tapıyordu?

Bir dereceye kadar Bohr, Copernik'in başardığı şeyi tersine çevirdi; insanı, Copernik'in dışına sürdüğü dünya tasvirinin merkezine yeniden oturttu.

Bernard D'Espagnat[1]

Pierre Duhem. Bizim pozitivist bilim tarihçilerimizin genellikle burun kıvırdıkları bu esrarengiz 19. yüzyıl bilim tarihçisinin "Dünya Sistemi" (*System du mond*) adıyla kaleme aldığı 10 ciltlik bu sıradışı bilim tarihi, bizim yepyeni ve benzersiz bir başarı destanı olarak kutsadığımız modern bilimi ve kurucu babalarını, Ortaçağ'daki öncüllerine bağlayarak geleneksel görüşleri alt üst etmişti. Nitekim Galile ve Descartes'ın Skolastik Ortaçağ'daki selefleri üzerine yaptığı derinlikli çalışmalar, modern bilimin doğuşunu 13. yüzyıla, yani bayağı Ortaçağ'ın içine kadar taşımış oldu; ve bilim tarihinde kopuşların değil, sürekliliğin egemen olduğu tezini kuvvetlendirdi.

İşte Kopernik'in de bilimde bir 'devrim' yaptığı iddiası, benzer bir tezle hesaplaşmak zorundadır. Kopernik gerçekte bir 'devrim' yapmış mıydı? Dahası, yapabilir miydi? Yaptığı söylenen "devrim"in

1 Bernard D'Espagnat, *In Search of Reality*, New York, 1982, s. 21'den aktaran: John Lukacs, *At the End of an Age*, Yale University Press, 2002, s. 207, dipnot 14.

farkında mıydı? Farkında olmadan bir devrim yapmışsa eğer, yaptığı söylenen devrim gerçekten de bir devrim miydi? Kimi 'devir'miş ve yerine geçmişti? Yoksa bütün bunlardan habersiz kendi güneşine tapmakta meşgul olan zavallı Kopernik de, bizim o zamanki bilimi algılayışımızdaki müzmin çarpıklıkların talihsiz bir kurbanı mıydı?

Aşağıda bu sorulara cevap arayacağız.

Nicholas Koppernigk, Latince söylenişiyle Nicholaus Copernicus yada İngilizce ismiyle söylersek, Nicholas Copernic, Osmanlı akıncılarının atlarını suladığı Vistul nehri kıyılarındaki Torun şehrinde, Polonya'da 1473 yılında dünyaya geldi. Çocukluğunun "Türk korkusu" içinde geçtiğini biliyoruz. Servet sahibi tüccar bir babanın oğludur. Bologna Üniversitesi'nde okudu. (Üniversite deyince şimdikiler gözünüzün önüne gelmesin. Buralar aşağı yukarı bizim medreseler gibi yerlerdi.[2]) Padua Üniversitesinde tıp, Ferrara'da ilahiyat tahsil etti. Bunlar hep Katolik kilisesinin resmi okullarıydı. Amcası Rahipti. Bu yüzden kendisini bir ara Fraunberg Katedrali'nin Rahibi olarak görmemiz şaşırtıcı değil.

Bir doktor olacakken astronom olmasına şaşırdınız belki de. Ancak o tarihlerde tıp ile astronomi ve astroloji arasındaki fark, bize bugün göründüğü kadar büyük değildi. Ancak yaşadığı süre içinde Kopernik'i astronom olarak bilenler, tıp doktoru olarak bilenlerden çok azdı. Kaldı ki, Kopernik'in tabipliği, astronomideki 'modernlik'i yanında çok köylü kalır.

1543 yılında *De Revolutionibus orbium coelestium* adlı Latince kitabı yayınlanır. Luther mezhebine mensup bir teolog olan Andreas Osiander, kitabına yazdığı önsözde Kopernik'in görüşlerinin matematiksel hipotezler olarak değerlendirilmesi gerektiğini, yoksa gerçeğin böyle olduğunu söylemediğini yazmıştır.

Yalnız bunu bir tür kilisenin şerrinden korunma çabası (kalkan veya muska) olarak değerlendirenler yanılır. Çünkü Aristo ve M.Ö. 1. yüzyılda yaşamış olan Geminus'tan beri fizikçiler ile matematikçiler

2 Angus Armitage, *Kopernik: Yaşamöyküsü ve Çalışmaları*, Çeviren: Emel Bayar, İstanbul 2004, İzdüşüm Yayınları, s. 84-85; Richard S. Westfall, *Modern Bilimin Oluşumu*, Çeviren: İsmail Hakkı Duru, Ankara 1987, Verso Yayınları, s. 117 vd.

ayrı yöntemlerle anlamaya çalışıyorlardı doğayı. Fizikçiler cisimlerin özündeki hareket yasalarını çıkartmaya çalışırken, matematikçiler model ve bir hesaplama aygıtı kuruyorlar, hipotez üretiyorlardı. Bu tekniğe 'zevahiri korumak' diye çevrilebilecek 'to save the phenomena" adı verilmekteydi. Batlamyus matematiksel hipotezlerle evreni anlamaya çalışırken Pisagorcular cisimlerin özüne ne olduklarına dair fiziksel açıklamalar getiriyorlardı ve modern bilimi doğuran en önemli etken, işte Pisagorculuğun nesnelerin özüne dair yapmaya çalıştığı bu soruşturma olmuştu. [3]

Kopernik'in gerçekte neler yaptığına biraz sonra değineceğiz. Ancak onun, gerçekte bir 'devrim' yaptığından çok da haberdar olduğunu söyleyemiyoruz. Bilim tarihçisi Alexandre Koyré, işte bunun için "Kopernik bir Kopernikçi değildir" demek zorunda kalmıştı.

Yazar Arthur Koestler ise her zamanki gibi dobra dobra konuşmayı seviyor. Ona göre Kopernik'in ruh portresi şöyle çizilmelidir:

> Kopernik Devrimi adını verdiğimiz devrim Kopernik tarafından yapılmamıştır. Kitabı, bir devrime yol açma amacını taşımıyordu. Çoğunun doğru olmadığını, bulgulara ters düştüğünü ve temel varsayımlarının kanıtlanamaz olduğunu biliyordu. İçindekilerin, Ortaçağın kompartımanlı kafalıları gibi, sadece yarısına inanıyordu. Bunun dışında bir ermişin temel niteliklerinden yoksundu. Bunlar: Bir misyon sahibi olduğuna inanma, bakışta orijinalite, inançta cesaret idi.[4]

Kopernik'in yaşadığı çağ, Rönesans'la canlanan büyücülük ve batıni (gizli) ilimlerin havasına iyiden iyiye kapılmış durumdaydı. Dolayısıyla o tarihlerde astroloji ile astronomi arasındaki sınır henüz çizilmiş olmadığı için bizim saf bir bilim adamı, gözünü budaktan esirgemeyen bir astronom (gökbilimci) olarak kahramanlaştırdığımız Kopernik ve takipçileri Tycho Brahe ve Johann Kepler, aslında kendi

3 John Losee, *A Historical Introduction to the Philosophy of Science*, Oxford University Press, 1972, s. 19-22; Michael J. Crowe, *Theories of the World from Atiquity to the Copernican Revolution*, New York, 990, Dower Publications, Inc., s. 69-84.

4 Arthur Koestler, *Sleepwalkers*, Pelican Books, 1977, s. 151'en aktaran Yalçın Küçük, *Bilim ve Edebiyat*, İstanbul 1985, Tekin Yayınevi, s. 584.

çağlarında astrolojide (falcılıkta) ıslahat yapan yenilikçi kişiler olarak değerlendiriliyorlardı [5].

Peki İddia edildiği gibi Kopernik'in kurduğu dünya modeli, Aristocu-Batlamyuscu modelden üstün veya en azından daha iyi mi açıklıyordu evreni? Ne gezer!

Bilimsel Devrimlerin Yapısı (1962) adlı eseriyle bilim tarihinde çığır açan Thomas S. Kuhn, konu üzerine yaptığı geniş incelemede (*The Copernican. Revolution*) Kopernik'in sisteminin son tahlilde Batlamyus'unkinden ne daha 'doğru', ne de daha 'basit' olduğunu söylemiştir. (Kendi sisteminin daha basit olduğu, Kopernik'in iddiasıydı.) Gerçekte Batlamyus, dünya modelini açıklarken 40 adet çember kullanmıştı, Kopernik ise bunu 48'e çıkarmıştı. Demek ki iddia ettiği gibi daha basit değildi kendi sistemi.

Kuhn daha da ileri giderek şunları söylüyor:

> Her bakımdan -dünyanın hareketi hariç- Kopernik'in *De Revolulionibus* kitabı, Antik ve Ortaçağ astronomlarının eserlerine, kendisinden sonraki nesillerin yazdıklarından çok daha yakından akrabaydı.[6]

Böylece Kopernik'in "devrimci' kitabı, yeni olmaktan uzaktı; Helenistik astronomların geleneğinde kaleme alınmış olup Batyamyus'un *Almagest* adlı eserini yakından takip etmişti. Üstelik Batlamyus'un yer-merkezli modeli (ve onun Kopernik zamanındaki çeşitlemeleri) astronomik gözlemlerin daha doğru ifadelerini içermekteydi.

Aslında Kopernik'in önünde zorlu bir çıkmaz bulunuyordu. Mevcut paradigmanın tamamen dışına çıkarak zannedildiği gibi yepyeni, sıfırdan bir sistem kurmuş olsa, astronomları -bütün refe-

5 Nicholas Champion, "Astrological historiography in the Renaissance", Editör: Annabella Kitson, *History and Astrology: Clio and Urania Confer*, London 1989, Unwin Paperhacks, s. 116. Kepler'i Batı'da yetişen 'son astrolog' olarak değerlendiren bir yazı için bkz. Nick Kollerstrom, "Kepler's belief in astrology", Kitson, age, 152-170; *Koestler'in The Watershed: A Biography of Johannes Kepler*'i de benzer bir tema üzerinden tartışmayı sürdürmektedir (Anchor Books, 1960). (Yazarın *Sleepwalkers* adlı kitabından bir bölüm olup ayrıca yayınlanmıştır.)

6 Aktaran: Richard H. Schlagel, *From Myth to Modern Mind: Copernicus Through Quantum Mechanics*, New York, 1996, Peter Lang, s. 67.

ranslarını ortadan kaldırdığı için- nasıl ikna edebilecekti yeniliğine? Edemeyecekti, doğal olarak. Ama o ikna etmek istiyordu. O zaman ne yapılmalıydı? Hesaplamaları ve astronomik tablolarının önceki sistem karşısında tercihe şayan olduğunu bir şekilde ortaya koymalıydı. İyi ama bunu yapmak için de kaçınılmaz olarak Batlamyus'un çerçevesinin büyük kısmını kabul etmek zorundaydı (eleştirecek bile olsa). Aksi halde bilim adamlarının önüne karşılaştırılabilir gözlem ve hesaplamalar koyamayacak ve kendi sisteminin üstünlüğünü savunamayacaktı.

Kaldı ki, burada başka bir ilginç nokta daha var.

Avrupa tarihi anlatılırken bize ne denilir? Rönesans, Reform, Aydınlanma... değil mi? Sanki ortak ve tekbir çizgi üzerinde ilerlemişler gibi anlatılır ama bu izlenim tamamen yanıltıcıdır.

İşte bu mantığa göre Kopernik'in 'devrimci' sistemini en önce benimsemesi gereken Reformasyon döneminin en önemli iki ismi, Martin Luther ve Calvin, Kopernik'in hipotezlerini "saçma" (*absurd*) ve "günahkârca" (*impious*) bularak reddetmişlerdi. Tam tersine, bir kez daha şaşırmaya hazırlanalım, Katolik ülkelerde Kopernik'in sistemi kilise tarafından benimsenmese bile hiçbir düşmanlıkla karşılanmamıştı. Üstelik de Kopernik bir Rahip olduğu halde kendisine dokunmadılar, eserini yasaklamadılar, bu "hipotezi" bir sorun haline getirmediler. Ne zaman ki, 17. yüzyıl geldi, Galile gibi güneş-merkezli teorinin yandaşları çoğaldı, o zaman Katolik kilisesi de bunu otoritesine bir meydan okuma olarak kabul ederek harekete geçti ve *De Revolitionibus'*u yasak kitaplar listesine (*index*) dahil etti.[7]

Belki de kilisenin yasak kitaplar listesine bu denli geç alınmasını sağlayan şey, Kopernik'in kitabın başına koyduğu bir ithaftır. İthaf kime yapılmıştır bilir misiniz? Papa cenaplarına!

Ve Galile'nin, Kopernik'in astronomisini Roma'da bir Cizvit olan hocasından öğrenmiş olması, belki de tarihin en ironik olaylarından birini oluşturur. Hocası, Galile'ye, Kopernik sistemini nasıl çürüteceğini öğretmek istemişti ama farkına varmadan gelecekte kendi

7 Schlagel, *age*, s. 69; Armitage, age, s. 172.

Kilisesi'ni de içine çekecek ve sonra da yüzyıllarca sürecek, neticede kilisenin görüşünü çürütecek bir büyük tartışmayı da tetiklemiş oldu.

İşte bu noktada karşımıza, Bir Katolik tarikatı olan Cizvitlerin modern bilimin "kayıp halkası rolünü oynadığı iddiası çıkıyor. Yeni araştırmalar, mesela Pietro Bedondi'nin *Galileo Eretico* (Sapkın Galile) adlı eseri, Ortaçağı modern bilime bağlayan mantıksal düşünce zincirinin kayıp halkasının Cizvitler olabileceği yönünde ilginç bulgular sunmaktadır.[8]

Aşağıdaki satırları çağımızın büyük bir bilim tarihçisinin yazmış olduğunu söylesem de inanmazsınız belki. Ama Kopernik'i güneş-merkezli bir evren modeline götüren bilim dışı, hatta akıl-dışı sebep, Vistıil nehri kıyısında doğan tabip-astronomun aynı zamanda Rönesans döneminde Avrupa şehirlerinde pıtrak gibi bitmeye başlayan batini (ezoterik) tarikatlardan birine mensup olduğu gerçeğiyle yüz. yüze getiriyor bizi.

Alexander Koyre'yi okuyoruz hep beraber. Hem de TÜBİTAK tarafından çevirtilip yayınlanan kitabından:

> Kopernik, teorisine nasıl ulaştı? Bunu söylemek çok zor; çünkü bu konuda kendisinin bize söyledikleri onun astronomisine götürmüyor. (.. Bilimsel düşüncenin evrimi anlamak için mantık dışı etkenleri hesaba katmak gerekir. Böyle bakıldıkça, Kopernik'in gerçekleştirdiği büyük astronomi düzeltiminin -ola ki en derin- nedenlerinden biri hiç de bilimsel değildir. (...) (Kopernik'in] güneşe taptığına inanmamak için hiçbir neden yoktur sanırım; modern astronomiyi gerçekten başlatan büyük astronom Kepler, Kopernik'ten daha da fazla tapar güneşe.[9]

8 Pietro Redondi "17. yüzyıl bilimsel devrimi: Yeni perspektifler", Hazırlayan. Osman Bahadır. *Bilim Tarihi Yazıları*, İstanbul 2000. İzdüşüm Yayınları, s. 8 ve 18-19. Alexander Koyré. *Bilim Tarihi Yazıları 1*, Çeviren: Kurtuluş Dinçer, İstanbul s. 120-121 (metinde bazı kelimeleri (örneğin gökbilimi yerine astronomi) ve bazı isimlerin imlasını (*Copernicus* yerine metnimizde devamlı kullandığımız gibi *Kopernik*) değiştirerek kullandım.

43

Kopernik, devrimini bir Müslümandan mı çaldı?

Kopernik, Meraga Okulu'nun
en dikkate değer takipçisiydi.

N. Swerdlow ve O. Neugebauer[1]

Bize sadece Osmanlı tarihi değil, Avrupa tarihi de tek yanlı öğretilmiştir. Kopernik'in gezegenler teorisini Şamlı bir İslam alimi olan İbnüş-Şâtır'dan alışı (veya çalışı) da Avrupa tarihinin meçhul kalmış yönlerindendir.

20. yüzyılın en büyük bilim tarihçilerinden A. Koyré'nin, TÜBİTAK tarafından yayınlanan kitabında bize Kopernik hakkında daha önce de zikrettiğimiz hoş bir ipucu uzattığını görüyoruz. Tekrar olsa da okuyoruz:

> Kopernik, teorisine nasıl ulaştı? Bunu söylemek çok zor; çünkü bu konuda kendisinin bize söyledikleri onun astronomisine götürmüyor. Onun güneşe taptığına inanmamak için hiçbir neden yoktur sanırım; modern astronomiyi gerçekten başlatan büyük astronom Kepler, Kopernik'ten daha da fazla tapar güneşe.[2]

1 Noel Swerdlow ve Otto Neugebauer, *Mathematical Astronomy in Copernicus' De Revolutionibus*, Berlin, 1984, Springer, s.295'ten aktaran: Hobson, age, s.180.

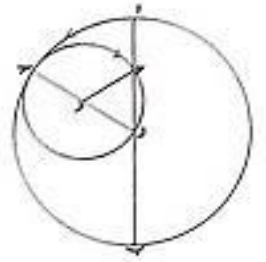
2 Alexander Koyré, *Bilim Tarihi Yazıları I*, s. 119-120.

Avrupa'nın ilk astronomları arasındaki bu "güneşe tapma" modası da ne ola? Hani modern bilim? Nerde bilimsellik?

Önceki bölümde gördüğümüz gibi Kopernik'in gezegenler teorinin merkezine güneşi koymasının sebebi, eski Mısır kökenli gizli bilimlerin etkisiyle açıklanabilir. Ancak bu teoriye teknik olarak hangi yollardan ulaştığı henüz açıklanabilmiş değildir.

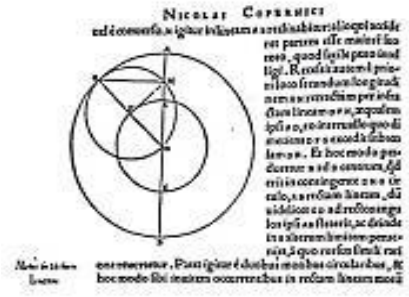
1950'li yıllarda Kopernik üzerine çalışan bilim tarihçisi Otto Neugebauer müthiş bir buluş yapmıştı. Şamlı astronom İbnü'ş-Şâtır'ın *Nihâyetü's-Sûlfi Tashihi'l-Usûl* adlı Arapça eserini, matematik profesörü Edward Kennedy'nin tavsiyesi üzerine dikkatle incelemiş ve tek kelime Arapça bilmemesine rağmen içerisindeki çizimlerin Kopernik'inkilere müthiş benzerliği karşısında şoke olmuştur. Yoksa Kopernik'in eseri orijinal değil miydi? Ve acaba nereden aldığını bilmediğimiz teorisinin kaynağı bulunmuş muydu?

Bilim tarihçisi George Saliba, bu buluşun, Avrupa biliminin kökenleri ile İslam bilimi arasında bir bağlantı noktası olabileceği görüşündedir. Dolayısıyla bir 'Avrupa mucizesi' yok, İslam bilim mirasından aktarmalar vardır. Vaktiyle Müslüman alimler de Yunanlılardan pek çok şey öğrenmişlerdi ama üstadlarından aldıklarını açıkça belirtiyorlardı. Oysa Kopernik bilgilerini nereden aldığını ısrarla gizlemişti.[3]

Zamanla araştırmalar derinleşti ve görüldü ki, Kopernik aslında sadece İbnü'ş-Şâtır'dan değil, ondan 1,5 asır önce yaşamış Nasirüddin Tûsi'den de "Tusi çifte bağı" denilen teorem ve bunun çizimini aynen almış ama yine kaynak belirtmemişti.

3 George Saliba, *İslam Bilimi ve Avrupa Rönesansı'nın Doğuşu*, Çeviren: Günseli Aksoy, İstanbul 2008, Butik Yayınlar, s. 225 vd.; aynı yazar, *A History df Arabic Astronomy*, Londra 1994, New York University Press, s. 64'ten aktaran- Hobson age, s. 180.

Bunlara, 1973 yılında yeni bir kanıt eklendiğinde heyecan doruğa çıkmış gibiydi. Willy Hartner adlı bilim tarihçisi bir adım daha atmış ve Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki bir yazma eserde, Kopernik'in kopya çektiğinin en ciddi kanıtını yakalamıştı.

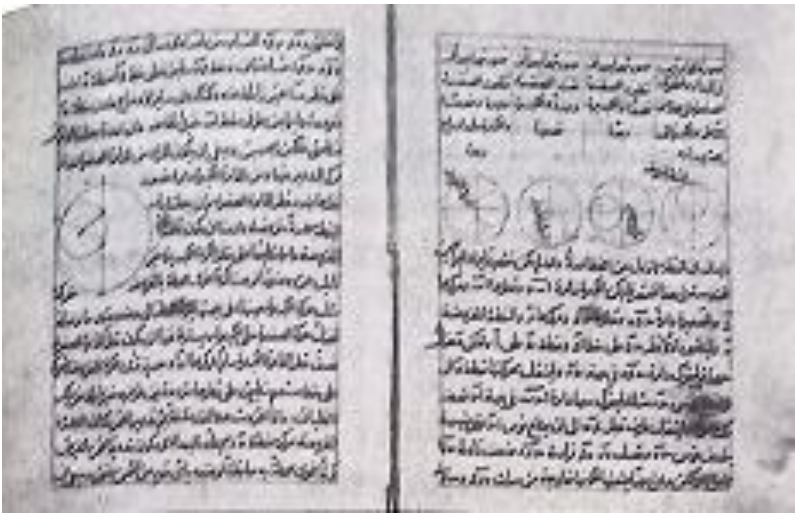
Buna göre Kopernik, kendisinden yaklaşık 300 yıl önce benzer bir kanıtlamaya giden Tusi'nin çizimindeki harfleri bile aynen kopya etmekten çekinmemişti. Tusi 'elif'i kullanıyor, Kopernik ise ona Latin alfabesinde A diyordu. Tusi 'be' derken Kopernik B yapıyordu onu. Aynı şekilde 'dal' harfi yerine D, 'ha' harfi yerine de H demişti. Fakat tekbir harf, orijinaldekinden değişikti: Tusi'nin 'ze' dediği yeri Kopernik F diye işaretlemişti. İşte bu tek harf değişikliği kafaları karıştırmış, ancak uzmanlar bunun, Arapça bilgisi kıt birinin bu metnin bir nüshasını Kopernik'e okurken 'ze'yi F diye okuduğu hükmüne varmışlardı. Çünkü Arapça el yazısında bu iki harf, yani 'ze' ile 'fe' harflerinin yazılışları birbirine çok benzemektedir.[4]

Böylece uzmanlar Kopernik'in, kaynak göstermeden Tusi ve İbnü'ş-Şâtır'ın çizim ve teoremlerini kitabına aktardığını tespit etmişlerdi. Ancak bir sorun kalmıştı geriye: Acaba Meraga astronomlarının eserlerindeki bu bilgiler veya eserler Kopernik'in eline hangi yolla ulaşmış olabilirdi?

Bu sorunun cevabı da çok geçmeden bulundu. Otto Neugebauer, Vatikan Kütüphanesi'ne girdi ve oradaki Bizans kaynaklarını incelerken Gr. 211 kodlu bir Rumca yazma buldu. Eser Arapçadan Yunancaya çevrilmişti ve Yunanca bilen Kopernik zamanında, 1475'te kütüphaneye ulaşmış bulunuyordu.[5] Ayrıca Kopernik'in kitabını yayınlamasından sadece 7 yıl önce Venedik'te Latince astronomi

4 Toby E. Huff, *The Rise of Early Modern Science: İslam, China and the West*, Cambridge 1993, Cambridge Uni. Press, s. 58; Saliba, İslam Bilimi, s. 231-234.

5 Henri Hugonnard-Roche, "İslam astronomisinin Ortaçağ Batı dünyasına etkisi", Editör: Rüşdi Raşid, *İslam Bilim Tarihi*, cilt I, Çeviren: Habip Türker ve Cemile İpar, İstanbul 2006, Litera Yayıncılık, s. 367; Saliba, age, s. 248;

hakkında bir risale de basılmıştı. Eser, açıkça Tusi'nin modellerinden yararlanmaktaydı. Bu risale de Kopernik tarafından eserinin yazımı sırasında incelenmiş olabilirdi.

Bu iki eser de bulununca, tabii ki yüzde yüz değil ama Kopernik'in -güneş kısmı hariç- gezegenler teoremini İslam bilim adamlarından yararlanarak kurduğu ancak kaynağını gizlediği anlaşılmıştı. Fakat Kopernik bu gizleme işini beceriksizce yapmış ve mızrağı çuvala sığdıramamıştı. Nitekim Noel Swerdlow adlı bilim tarihçisinin belirttiği gibi, Kopernik 1514'te yayınladığı ilk eserinde Merkür modelini incelemişti ama modelin ne kadar devrimci bir açıklama sunduğunun farkında değildi; ayrıca model ile Merkür'ün görünen hareketi arasındaki ilişkiden haberi yoktu. İşin garibi, modelini yanlış yorumluyordu. Swerdlow bu kanıtlardan hareketle Kopernik, İbnü'ş-Şâtır'a ait olan bu modeli "tam anlamadan" kopya etmişti, diyor.[6]

Koyré'nin baştaki sorusuna dönecek olursak, gerçekten de Kopernik bu teoriye nasıl ulaştığını bilmiyor olabilir mi? Mısır kökenli Hermetizmden aldığı güneşin merkezde yer aldığı gezegen sistemini, Arap bilim adamlarından aldığı matematiksel modelle tamamlamış bir Kopernik, Avrupa konusunda kös dinlemeye alışkın kulaklarımıza hala bir şeyler söyler mi acaba?

6 Saliba, *age*, a. 241

44
Darwin yargılanmış mıydı?

Darwin'i yıkmak için kırk dereden su getiren Müslümanların, ilerleme fikrini hiçbir soruşturmaya tabi tutmadan yürekten benimsemeleri, meseleye nasıl yüzeyden yaklaşıldığını gösterir.

İlhan Kutluer[1]

Bilim tarihi ile ilgili popüler veya yarı-bilimsel kitaplarda Galile ile Darwin'in yargılanmalarını aynı hizaya yerleştirmek neredeyse gelenek olmuştur. Daha doğrusu, özellikle 'bilim' ve 'din' çatışması gündeme geldiğinde bu iki büyük örneğin, yan yana zikredilmesi adet olmuştur.

Bundan önce "Galile'nin yargılanması" denilen olayın nasıl bir dostlar alışverişte görsünler mizanseni olduğunu görmüştük. Hatta Pietro Redondi adlı İtalyan bilim tarihçisi, yargılamanın, Galile'yi maddenin atomik yapısına ilişkin teorisinden dolayı daha ciddi bir dinsizlik suçlamasından kurtarmak için düzenlenmiş bir çeşit pazarlık olduğunu söylüyor ki,[2] üzerinde durulması gereken bir iddiadır. Kaldı ki, tekrar etmek gerekirse, Galile'ye asıl karşı çıkanlar din adamlarından önce profesörlerdi. Nitekim Darwin'in evrim te-

1 İlhan Kutluer, *Modern Bilimin Arkaplanı*, s. 106.

2 Pietro Redondi'nin Galileo Heretic (Princeton University Pres, 1987) adlı kitabından aktaran: Hal Hellman, *Büyük Çekişmeler: Bilim Tarihinden Seçilmiş On Tartışma,* Çeviren: Füsun Baytok, Ankara 2001, Tübitak Yayınları, s. 20.

orisine ilk karşı çıkanlar da, din adamları değil, belki dindar yönleri de olan bilim adamlarıydı.[3]

Bütün bunlar aslında aynı noktaya gelip dayanıyor: Bilim ile din birbiriyle çatışır diye bir davayı benimseyenler, iddialarına tarihten örnekler bulmak için uğraşmışlar ve Galile örneğini kendi bağlamından çıkartıp tamamen yabancısı olduğu, kiliseye savaş açmış bir bilim kahramanının eziyet görmesi gibi trajik bir tabloya taşımayı başarmışlardı. Ancak gerçek trajedi tam da burada yaşanıyordu. Bir uzmanın dediği gibi, eğer Galile bugün aramıza dönse, en çok adının, gönülden bağlı olduğu kutsal Katolik kilisesine ve onun yanılmazlığına karşı kullanıldığına esef ederdi.[4]

Şimdi aynı "yargılama" yalanına bu defa İngiltere'ye geçerek cevap vereceğiz. Bakalım hiç değilse Darwin yargılanmış mı?

Burada da pek çok bilinmeyen ve karanlık nokta mevcut. Rehberlerim ise ciddi bir bilim tarihçisi ve teolog olan Willem B. Drees'in Cambridge Üniversitesi Yayınları tarafından yayınlanan *Religion, Sicience anda Naturalism (Din, Bilim ve Natüralizm)* adlı çalışması ile Hal Hellman'ın Tübitak tarafından dilimize kazandırılan *Büyük Çekişmeler* adlı kitabı olacak.

Aslında Charles Darwin 1859'da *Türlerin Kökeni* (*Origin of Species*) adlı eserini yayınladığında henüz insanın maymundan geldiğini iddia etmemişti. Bu iddiayı ortaya attığı *İnsanın Türeyişi* (*The Descent of Man*) adlı ikinci kitabı ise bundan tam 12 yıl sonra, 1871'de yayınlanacaktır. Ancak bilim adamları olsun, din adamları olsun bu teorinin nereye gideceğini fark etmişlerdi. Mesele gelip insanın kökenine dayanacaktı.

Türlerin Kökeni'nin belli bir tepki çekmesi normaldi Zaten Darwin'in kendisi de epeyce tereddüt geçirmiş ve kitabının neşrini,

3 "Nitekim Darwin'e karşı olanlar cephesinin lideri olmakla suçlanan Piskopos Wilberforce, kendisine bir paleontolog olan Owen tarafından sunulan "bilgiler'den yola çıkıyordu. Başka bir deyişle, Darwin'i karşı direniş zamanın bilim çevrelerinden kaynaklanıyordu." Benjamin Farrington, *Darwin Gerçeği*, Çevirenler: Bozkurt Güvenç ve Yalçın İzbul, İstanbul 1985, Cep Kitapları, s. 64.

4 "He would not have wanted his name to be used against the authority and infallibility of his Church" Jerome J. Langford, *Galileo, Science and the Church*, s. 161

bu yüzden 20 yıl kadar ertelemiştir. Fakat tarihe dikkat edelim, 1859'dan, yani 19. yüzyılın ikinci yarısından söz ediyoruz şu an, 17. veya 18. yüzyıllardan değil. Hani o sözde 17. yüzyılda bile laikleşmiş sayılan Avrupa'nın 1859 yılında Kiliseyle ve bilim adamlarıyla ne alıp veremeyeceği olabilirdi ki, değil mi?

Siz öyle sanın. Kilise Avrupa'da ve Amerika Birleşik Devletleri'nde[5] hala sanıldığından çok daha temelli bir konuma sahiptir. Eğitimde de, bilimde de, sanatta da...

İyisi mi, söyleyeyim de şaşırın: Zamanın süper gücü İngiltere'de bilim hayatını kontrolünde tutan kuramların en önemlilerinden olan "British Association for the Advancement of Science", yani Britanya Bilimi Geliştirme Cemiyeti, hem bilimsel otoriteyi, hem de kiliseyi beraber temsil ediyordu Yani kilise mi bilimin içinde, bilim mi kilisenin içinde belli değildi. Üstelik bu cemiyetin 41 adedi bulan bilim şubelerinin başlarında 1865 yılına kadar papazlar bulunmaktaydı (ancak 20 yüzyılın başlarında bu rakam 3'e indirilebilmişti.)

İşte diyor fizikçi, filozof ve ilahiyatçı Willem Drees, bilimin bağımsız bir meslek haline gelişi sürecinde örgütlü din olan Kilise'nin bütün mücadelesi, özellikle eğitim kuramlarında elinde bulundurduğu tekeli kaybetmemek içindi. Yani son sözü kim söyleyecekti? Bilimi tekelinde tutan Kilise mi yoksa bilimi Kilise'nin elinden kurtarmaya ve bağımsız bir meslek haline getirmeye çalışan bilim adamları mı?

Meselenin can alıcı noktası burasıdır. Burasını anlamadıkça Darwin'in teorisinin zamanın din adamlarını niçin bu kadar derinden ilgilendirdiğini, hatta rahatsız ettiğini anlamak da mümkün olmayacaktır. Çünkü Darwin, teorisini Kilise'ye kabul ettirmek zorundaydı, daha doğrusu Kilise'nin elindeki bilim kurumlarına. Başka türlü kendi kendisini kandırmak olurdu yaptığı. Kendisi çalar kendi dinlerdi.

Nitekim 1860 Haziran'ında yapılan ve bilim çevrelerinde geniş yankılar uyandıran tartışmaya Kilise gayet iyi hazırlanmıştı Ne var ki, biraz münzevi, içine kapanık bir tip olan Darwin, hastalığını bahane

5 Mesela basına yansıyan bir habere göre Jeremy Thomas'ın yönetmenliğini yaptığı 'Son İmparator' adlı Darwin'in hayatını anlatan film, ABD'de dağıtımcı firma bulamadığı için gösterime girememişti. (*Milliyet*, 15 Eylül 2009)

ederek kendi kitabı hakkındaki müzakerelere katılmadı. Böylece onu savunmak, dostu ve destekçisi Thomas Huxley'e düşecekti.

Peki o tartışmada neler oldu? önce Hellman'ın anlatımından takip edelim:

Bir kere, başta da söylediğim gibi, o tartışma bir yargılama değildi, bir yıl ünce çıkmış olan Darwin'in kitabının bilim adamları arasında gerçekleştirilecek bir müzakeresiydi. British Association for the Advancement of Science tarafından düzenlenen toplantı, Oxford Üniversitesi'nin bir salonunda gerçekleştiriliyordu.

30 Haziran 1860 günü. Oxford'daki salonda 700 kişiden fazla insan mevcuttu (aslında 400 ila 700 kişi arasında). Az da olsa Darwin'in yandaşları da bulunuyordu salonda. Sonradan bilim ve din çatışması hakkındaki kitabı (*History of the Conflict between Religion and Science*), dilimize *Niza-i İlmü Din* (Bilim ve Din Çatışması) başlığıyla Ahmed Midhat Efendi tarafından çevrilecek olan John William Draper, genel olarak evrim teorisini olumlayan uzun bir açış konuşması yaptı. Ardından Piskopos Samuel Wilberforce çıktı sahneye ve güçlü hitabetiyle Darwin'in teorisini çürütmeye koyuldu.

Wilberforce, rakibi Huxley'nin anlatımına göre, bu sözde 'yargılama' sırasında hayvanat bahçesindeki maymunlardan biri kendi atası olarak gösterilirse bundan çok büyük rahatsızlık duyacağını söylemiş. Daha sonra Darwin'i savunmak için orada bulunan Huxley'e dönerek, muzip bir ifadeyle, soyunun büyükannesi tarafından mı yoksa büyük-babası tarafından mı maymundan geldiğini sormuş. Bunun üzerine Huxley, ayağa kalkarak maymundan gelmiş olmaktan utanç duymayacağını ama -Wilberforce'u kastederek- kültür ve belagat gibi nitelikleri düşmanlık ve yalanın hizmetinde kullanan bir atadan gelmiş olmanın daha utanç verici bir durum olduğunu söylemiştir.

Bunun üzerine ortalık karışmıştır. Din adamları Huxley'e öfke kusmuşlar, karşı tarafı alkışlamışlar, salonda bulunan öğrenciler de hangi tarafı tutuyorlarsa o tarafın lehine tezahüratta bulunmuşlardı. Bu arada Lady Brewster adlı bir kadın ise şok geçirerek bayılmıştı. Dahası, Darwin'in yol arkadaşlarından doğa bilimci Sir John Lubbock, Darwin'i desteklerken, eski Yeni Zelanda valisi Robert Fitzroy

ise ayağa kalkıp elindeki İncil'i başının üstünde tutarak bütün hakikatin kaynağının Kutsal Kitap olduğunu haykırmıştı.[6]

Bu tartışmanın efsanesini çürüteceğim ama burada bir parantez açmama izin verin. Mesele Darwin'in dindarlığı ise aslında Beagle adlı gemiyle Galapagos adalarına yolculuğa çıktığı ve evrimi keşfettiği gençlik gezisi sırasında Darwin'in gayet dindar bir bilim adamı olduğunu biliyoruz. Fakat sonraki yıllarında dinden yavaş yavaş uzaklaşmıştı. Yine de ateist olduğu söylenemezdi.

İlginç bir nokta olarak belirtelim ki, Darwin'in eşi, çok inançlı bir Hıristiyandı. Hatta *Türlerin Kökeni* adlı kitabının ilk baskısında Yaratıcı'dan hiç söz etmediği halde, kısa bir süre sonra yapılan ikinci baskısında metne "Yaratıcı" kelimesini sokmasında karısının üzüntülerini hafifletmek istemesinin rol oynadığı anlaşılmaktadır. İlk baskısında "hayatı oluşturan çeşitli güçlerin, hayatın başlangıcında birkaç ya da tek kalıba üflendiği görüşü"nden söz ederken, ikinci baskıda bu cümle şöyle düzeltilmişti: "Yaratıcı tarafından başlangıçta birkaç ya da tek kalıba üflenen..." [7]

Şimdi tekrar o salona girelim ve bakalım gerçekten Darwin yargılanmış mı?

Aslında bilim propagandistlerinin bizi inandırmaya çalıştıklarının tersine, Darwin tartışması veya yargılaması diye bir hadise cereyan etmemiştir. Bu her yıl yapılan bilimsel bir toplantıdır ve çeşitli bilim dallarından öğretim üyeleri, bu toplantının çeşitli seksiyonlarında görüşlerini karşılıklı olarak tartışmaktadırlar. Yani toplantı, zannedildiği gibi sadece Darwin'in görüşleri için bir maç ya da hesaplaşma randevusu şeklinde geçmemiştir. Bu bir.

İkincisi, diğer seksiyonlarda da tartışmalar yapılmış olup bir seksiyon da Darwin'in yeni yayınlanan kitabının bilim camiasında tartışılmasını amaçlamaktadır. Yani kesinlikle "yargılama" diye bir şey yoktur (Galile'ninki kadar bile). 28 Haziran'da botanik ve zooloji seksiyonunun ilk toplantısında British Museum'um Tabiat Tarihi Şubesinin önde gelen anatomisti Richard Owen ile tartışan Huxley, yine bilinenlerin aksine Darwin'i savunmak için oraya gel-

6 Hellman, age, s. 95-96.

7 Hellman, age, s. 99-100.

miş değildir. Zaten oturum da bir Wilberforce-Huxley maçı olarak düzenlenmemiştir.

Hatta Huxley'nin o gün akrabalarını ziyaret etmeye niyet ettiğini ve günlüğünde trene gitme zamanının yazılı olduğunu biliyoruz.

Toplantı şöyle cereyan etmişti:

Draper'in teknik konuşmasından sonra Oxford Piskoposu Wilberforce kürsüye davet edilir. Yarım saat kadar konuşur. Darwin'in teorisinin, tümevarım biliminin ilkelerine vurulduğu zaman çökecek bir hipotez olduğunu iddia eder. Bazı anlatılara göre, Huxley'e soyunun maymundan mı geldiğini sormuştur. Ancak bu soru, o günkü konuyla, yani Darwin'in kitabıyla ilgili olmayıp iki gün önce Owen'la yaptıkları tartışmayla ilgilidir. Zira 28 Haziran 1860 günü Owen, insanın maymundan gelemeyeceğini, zira insan beyninde bulunan arka lobların maymunlarda olmadığını, dolayısıyla insanlar ile maymunlar arasında "aşılması imkânsız bir uçurum" bulunduğunu iddia etmiş, buna karşılık Huxley, goril beyni ile insan beyni arasındaki farkın Prof. Owen tarafından ifade edildiği kadar büyük olmadığını savunmuştu. İşte Wilberforce'un Huxley'ye yönelttiği maymun suçlaması, 2 gün önceki tartışmanın bir devamı niteliğindeydi.

Fakat işin ilginç yanı, bu sorunun ve cevabının, toplantıda konuşulanları yayınlayan *Athenaum* dergisindeki yazıda bulunmayışı, bilinenlerin sadece Huxley'nin anlatımına dayandığıdır. Bu durumda ister istemez şüphe uyanıyor. Yoksa Huxley, haklı çıkmak için mi böyle bir öykü uydurmuştu? 2 ay kadar sonra bir dostuna yazdığı mektuptaki ifadeler zamanla yayılmış ve o Haziran günü Darwin'in yargılandığı gibi bir takla attırılmıştır gerçeğe.

Bilim tarihçisi Stephen Toulmin de onu söylemiyor muydu zaten: Bilimin yanından hiç eksik olmamıştır efsane bulutu. Bazen burada olduğu gibi onun üzerine dolu olup yağdığı da hiç nadir rastlanan bir durum değildir.

45
Voltaire zındık mıydı?

Biz tarihi çalınmış bir milletiz.

Kemal Tahir

Voltaire'i nasıl bilirsiniz? Genellikle zındıklığı ve İslâm düşmanlığı ile maruftur bu 18. yüzyılın ünlü Fransız dram yazarı ve filozofu (1694-1778). Onun aleyhinde teessüs etmiş bu yargının belki de ilk örneğini, daha ölümünden 20 yıl geçmeden Osmanlı Reisülküttâbı Âtıf Efendi veriyordu:

> Volter ve Ruso demekle maruf ve meşhur olan zındıkların ve anların misillu dehrîlerin.. tab' ve neşrettikleri te'lifât-ı müteaddidelerine.. sıbyân ve nisyâna varınca ekser-i nâs meyl ü rağbet ve mütâlâalarına müdâvemet ettikçe., itikadlarını ifsâd etmekle gürûh-i mekrûh tarafından lâyenkaf avâm-ı nâsa ilân olunduğu üzere saâdet-i kâmile-i dünyeviyeyi ihrâz etmek emniyesiyle müsâvat ve serbestiyete can attılar.

Âtıf Efendi'nin bu satırları, aslında Osmanlı'nın Fransız İhtilali'ne bakışındaki değişimi de sergilemektedir.

Başlangıcından itibaren ihtilali Avrupa'nın içindeki dengeleri bozduğu için zararsız bir hadise olarak gören Osmanlı ricali, yukarıdaki satırların yazıldığı 1798 yılında Napolyon'un Mısır'ı işgali üzerine

tavrını değiştirmiş ve ihtilalin 'muzır kaynaklarını' tesbite yönelmişti. Şüphesiz Âtıf Efendi, Voltaire ile Rousseau arasında cereyan eden aydınlanmanın diyalektiğinin kutuplarını teşkil edecek keskin çatışmayı (bu çatışmanın izlerinin çağımıza kadar devam ettiğini söylemek mübalağa olmaz) ve "gürûh-i mekrûh"un kendi içindeki farkları tebarüz ettirecek durumda değildir. Hele hele Voltaire'in "te'lifat-ı müteaddide"si arasında kayda değer bir yekûn tutan tarih çalışmalarının hiç farkında değil gibidir.

Ne var ki, Âtıf Efendi aşağıdaki satırlarını okumuş olsaydı, Voltaire hakkında yine aynı şeyleri düşünür müydü acaba?

> Biz o kitaba (Kur'an'a) sayısız yaveler kondurduk. Oysa Kur'an'-da bunların hiçbiri yoktur. Keşişlerimizin asıl derdi, Müslüman olan Türkler'le (Osmanlılar'la) idi. İstanbul'un fatihlerine başka türlü karşı konulamayınca, onlar aleyhine sürüyle kitaplar yazıp durdular. Sayıca yeniçerilerden üstün olan yazarlarımız, kadınları partilerine (kendi taraflarına) kazanmaya uğraştılar. Güya Muhammed kadınları akıllı yaratıklardan saymazmış;

Kur'an hükümlerine göre hepsi köle imiş. Bu dünyada hiçbir varlıkları olmadığı gibi cennette de yerleri yokmuş.

Baştan başa yalan olan bütün bunlara Avrupalılar inanmıştır.

Ardından Kur'an'dan ayetleri delil göstererek durumun aslında tam da tersi olduğunu söylüyor:

> Görülüyor ki, onlara (kadınlara) karşı sanıldığı gibi sert davranmamış. Onu her bakımdan haklı göstermeğe kalkışacak değiliz. Ancak Allah'ın birliği üzerine kurduğu doktrin aleyhine bir şey söylenemez.

Aydınlanma Çağı'nın bu haşarı ve delişmen zekâsı, İslâmiyet'i Hıristiyanlık ile kıyaslarken ne kadar da bizden biri gibi konuşmaktadır:

> Kısacası, bu sözlerimiz, tarihçi ve kalemşörlerimizin bize aşıladığı boş inançları yeter derecede yalanlamaktadır. Ama hakikat onlarla savaşmalı. Şimdilik biz şu tarihî gerçekle yetinelim: Müslümanlığı kuran güçlü, yaman adam, doktrinini cesaret ve silahlarıyla yaydıktan sonra ortaya merhameti ve bağışlaması bol bir din çıkıverdi. Oysa İsâ, sakin ömrü boyunca kötülüğe karşı hoşgörüyü öğütlediği halde onun aziz, tatlı dini, birtakım gayretkeşlerin himmetiyle dinlerin en katısı, en barbarı olmuştur.

Voltaire'in bu pek bilinmeyen cephesi, herhalde üzerinde daha fazla durulmayı hak etmektedir.

Voltaire ve İslamiyet

Voltaire, *Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar* adlı kitabında genellikle diyaloglara dayalı olarak gündeme getirmeye tercih eder fikirlerini. Yine böyle bir diyalog esnasında "Namuslu Adam" adını verdiği kişi kendi fikirlerine tercüman olmaktadır:

> Dinlerin en parlağı olan Muhammed'in dini müstesna, hemen bütün dinler bu şekilde (halkı kandırmaya yönelik kurnaz insanların faaliyeti şeklinde) kurulmuştur; evet Muhammed'in dini en parlak dindir; çünkü dikkat ederseniz görürsünüz ki, mevcudiyetini zaferlere borçlu olan bu din doğduğu günden beri tanrı tarafından korunmaktadır.

Voltaire görüşlerini İslam'ın Hıristiyanlığın tersine temel kaynaklarının değişmediği noktasında yoğunlaştırıyor:

> Bundan başka Müslüman dini, aradan bin ikiyüz yıl geçtiği halde hâlâ kurucusu zamanındakinin aynıdır. Bizzat Muhammed tarafından yazılan yasalar bugün değerlerinden hiçbir şey kaybetmemişlerdir. Kur'an adındaki kitaba Türkiye'de olduğu kadar İran'da, Hindistan'da olduğu kadar da Afrika'da saygı gösterilmektedir; her yerde harfi harfine onun sözlerine uyarlar; Müslümanlar arasında yalnız Ali ile Ömer'in veraseti (hilafeti) üzerinde bir anlaşmazlık vardır. Hıristiyanlık ise her bakımdan İsa'nın dininden farklıdır.

İslam'ın değişmezliği üzerindeki vurgusunu bir başka yazısında bir papaza karşı tekrarlar Voltaire:

> Muhammed'in dini hiç değişmedi, sizler ise dininizi değiştirdiniz.

Bundan sonra bir kontesin ağzından Hz. Hasan (r.a.) hakkında bir menkıbeyi aktarır. Bir gün hamamda yıkanırken kölesi Hz. Hasan'ın üzerine yanlışlıkla kaynar su dökmüş, maiyetindekiler köleyi cezalandırmak isteyince Hz. Hasan onlara mani olmuş ve üstelik köleye 20 altın vermelerini istemiş. "Çünkü demiş, iyi bir işi mükafatlandırmak için para verenler cennette bir yer alırlar; kötülüğü affedenler daha

üstün bir yer alırlar; istemeyerek yapılan bir kötülüğü mükafatlandıranlar ise daha üstün bir yer alırlar."

Karnesin bu sözlerine kocası kont, "Doğrusu tam ilk zamanlardaki Müslümanlar'a layık bir hareket!" diye cevap verir.

Aslında Voltaire'in İslam ile ilgili bir Aydınlanma devri filozofundan beklenmeyecek derinlikteki bilgileri, tarafsız kalmaya özen gösteren bakış açısı, tahlillerindeki isabet değil bizi şaşırtması gereken. Asıl, onu İslamiyet'i 'savunması' sırasındaki cedelciliği ile tanımak gerekir. Bir papaz ile de Grancey adlı bir madamı konuşturduğu diyalogunda kadın meselesinde bakın İslamiyet'i nasıl müdafaa ediyor Voltaire:

> Madam, Muhammed'in kadınları hakir görün germediğini, cennete kadınların giremeyeceğini söyletip söylemediğini sorar papaz efendiye. Papaz da, hamiyetperver bir Müslüman edasıyla "... Ama korkmayın, Müslüman dini hakkında burada söylenenlerin hiçbiri doğru değil. On iki yıl Babıali'de büyükelçilik eden kardeşimin dediği gibi, o cahil, kötü papazlarımız bizi kandırmışlar."

Bunun üzerine şaşıran madam, "Demek Muhammed'in erkekleri yuvalarına bağlamak için bir kaç kere evlenmeyi ortaya attığı doğru değil, öyle mi? Türkiye'de kadının köle olduğu, camiye gidip Tanrı'ya dua (ibadet) etmesi yasak olduğu doğru değil, öyle mi?' diye sorar. Papaz kendinden gayet emin bir tonda, "Bunların hiçbiri doğru değil Madam" der. Dahası, günümüzde bile birçok Müslüman imrendirecek bir zihin berraklığı ile şunları ekler: "Muhammed, çok (kadınla) evlenmeyi ortaya atmak şöyle dursun, bilakis, böyle bir geleneği ortadan kaldırmaya, sınırlandırmaya çalışmış. Bilge Hz. Süleyman'ın yedi yüz karısı varmış. Muhammed bunu dörde indirmiş. Bayanlar da, baylar da cennete gidecekler..."

Madam de Grancey, "O halde Türkiye'de kadınlar neden köleymiş?" diye sorar, Avrupa'daki Müslüman kadının olumsuz imajını gündeme getirerek. Papazın cevabı hazırdır. "Köle filan değildirler, onların da kendi malları vardır, gerektiği zaman vasiyetname yazarlar, kocalarından boşanırlar, vakti gelince camiye de giderler… Birkaç yıl önce siz maske ile dolaşıyordunuz, değil mi? Onlar da sokakta yüzlerinde bir örtü (peçe) ile gezerler...'

Papaz da Chatasuneuf ihtida etmiş midir, bilinmez ama Voltaire, kurumsallaşmış ve kilise ile cisimleşmiş bir din karşısında İslam'ın engizisyonsuz, aforozsuz, kilisesiz ve katı bir şekilde kurumsallaşmamış yapısı, buna ilaveten açık ve 'yaygın' bir din anlayışını felsefesine ve gerçekçiliğine daha uygun bulduğunda şüphe yoktur. Nitekim "Dünyada bir tek yasa kuran ya da ülke açan (kişi) yoktur ki, yaşamı Hazret-i Muhammed'inki kadar büyük ayrıntılar, tüm bir gerçeklikle yazılmış olsun'' demekten kendisini alıkoyamaz.

Voltaire ve "Osmanlı Demokrasisi"

Voltaire, filozofluğunda olduğu gibi tarihçiliğinde de olabildiğince tarafsız kalmaya özen gösteriyor ve çağının önyargılarını cesaretle eleştiriyor. Engizisyonun işkence ve zulmünden şikayet ettiği bir diyalogunda kahramanlarından birisi olan Osmanlı idaresinde yaşayan bir Yunan papazına,"... Bereket versin, memleketlerinde yaşadığım Türkler kimseye işkence etmezler" dedirtir. Papazın konuştuğu namuslu adamın cevabı daha da ilginçtir: "İnşallah bütün Avrupa milletleri de Türkler gibi olur." Fatih'in babası II. Murad'ın tahtından iki defa çekilmesinin, onu filozoflar arasında yer almasını gerektiren bir kahraman mertebesine çıkardığını söyler. Keza Fatih'in iki defa tahttan inmeyi kabul etmesini de, "Tarihte eşsiz bir olaydır" diye yorumlar. İstanbul'"un fethi üzerine ise şunları söyler:

> Doğrusunu isterseniz İstanbul düşmeliydi ve düştü: çünkü yardımla tutunmak isteyen her kurum çökmeğe mahkumdur.

Bundan sonra Voltaire, Batılı tarihçilerin Osmanlılar ve İstanbul'un fethiyle ilgili 'uydurmalarını' cerhe girişir:

> Bütün tarihçilerimiz, en modernlerine kadar, keşişlerin o zaman uydurdukları saçmaları tekrarlayıp dururlar. Fatih, İstanbul'u kana, ateşe boğan bir barbarmış; bir kavunu kimin yediğini anlamak için ondört uşağının karnını yardırmış; yeniçerilerine hoş görünmek amacıyla sevgilisi İrena'nın başını kestirmiş!.. Kimi Batılı tarihçiler. Müslümanların Venüs'e taptıklarını, Allah'ı inkâr ettiklerini ileri sürdüler. Grotius dahi, Muhammed'in bir güvercini kulağı etrafında

> uçmaya alıştırdığını, Tanrı buyruklarının bu güvercin aracılığıyla kendisine ulaştığını zannettirmeye çalıştığını tekrarlayıp dururdu. Çoğu birer alfabetik yalan dergisi olan sözlüklerimizde böyle gülünç masallara sık sık rastlanır.

Fatih'in Avrupa krallarının hepsinden daha terbiyeli ve kültürlü olduğunu ekleyerek sözlerine devam eden Voltaire, yeniçerilerin padişahın haremine karışabileceğini söylemek için Türk gelenekleri konusunda zırcahil olmak gerektiğini söyler. Ardından da Fatih'in İstanbul'u fethettikten sonra Rumlara pekçok imtiyaz verdiğini, kiliselerine Yavuz dönemine kadar dokunulmadığını ve onlara "İsevî camileri" denildiğini nakleder.

Patrikhane'nin bulunduğu mahallede eski Yunanca, Aristo felsefesi, ilahiyat ve tababet okutulan bir akademi açılmasına müsaade edildiğinin ve Konstantin Dukas'ların, Mavrokordato'ların, Dimitri Kantemir'lerin o okulda yetiştiklerinin altını çizer.

Görüldüğü gibi Voltaire yalnız usta bir oyun yazarı ve filozof değil, aynı zamanda dürüst bir tarihçidir de. Voltaire'in gözünde Osmanlılar yalnız adalet ve müsamahalarıyla değil, sınıfsız bir toplum olmaları dolayısıyla da takdire şayandırlar. Üstelik Montesquieu'nün ortaya attığı "Doğu despotizmi" kavramının Osmanlılar'a uygulanamayacağını söyleyecek kadar da cesaretlidir:

> Türk (Osmanlı) İmparatorluğu Avrupa devletlerinden hiç birine benzemez., oradaki kanunların, bir kişinin keyfi üzerine kitleleri asıp kesmeye elverişli olduğunu düşünmek hatadır... Yeryüzünde en güçlü (kişi) görünen sultan, tahtından pek az emindir. Bir günlük ayaklanma onu tepetaklak edebilir... Bir padişah için en büyük fren, azledilmek korkusudur. Şeyhülislam'dan bir fetva çıkarmakla yanındaki adamlardan dilediğinin canına kıyabilirse de, devlet işlerinde keyfine göre hareket edemez; vergileri artıramaz, Hazine'nin parasına dokunamaz.

Günümüzde bile birçok Müslüman aydının içerisine yuvarlandığı yanılgılar mezarlığına bilinçli bir dikkatle yaklaşır Voltaire. "Osmanlı despotizmi" kavramının yanlışlığına değinen şu satırların 2.5 asır

önce, üstelik "Freng-i bed-renk" bir Avrupalı'nın kaleminden çıktığına doğrusu, insanın inanası gelmiyor:

> Sultanlar da (despot) değildirler. Bütün tarihçilerimiz, Türk imparatorluğunu istibdada dayanan bir devlet olarak göstermekle bizi çok aldatmışlardır... İstanbul'da bulunan yeniçeri ocağı, sultanı hapse atmak, öldürmek, yerine başka (bir padişahı) getirmek yetkisindedir. Savaş açmak ya da barış yapmak için padişah çok kez askerî ve siyasal çevrelere danışmak yükümünde (mecburiyetinde) kalır. Paşalar da taşrada alabildiğine buyuramazlar. Kentin ileri gelenleri onlar hakkında divana rapor yazıp şikayet edebilirler.

Son ve bence bu en önemli cümlesi ise şöyle:

> Türk devleti bir demokrasidir.

Voltaire'den ne İslâm'ı, ne de Osmanlı'yı öğrenmeye ihtiyacımız yok şüphesiz. Fakat bazen insan Osmanlı hakkında yazan yerli kalemlerin gaflet perdelerinin yırtılması için Voltaire'i okumalarının yararlı olacağını düşünmeden de edemiyor.

Not: Bu yazıda Voltaire'den çevrilen *Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar* adlı kitaptan yararlanılmıştır (İstanbul 1962, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2 cilt). Çeviren: Fehmi Baldaş.

46

Nobel'in bilinmeyen yönleri

Alfred Nobel sebatlı ve başarılı çalışmaları sonucunda insanlığa "dinamit" adındaki patlayıcı maddeyi ve kendi adını taşımakta olup her yıl 5 alanda dağıtılan "Nobel Armağanı"nı kazandırdı.

Samih Tiryakioğlu[1]

Dünya, 100 yılı aşkın bir süredir her 10 Aralık günü nefesini tutup o yılki Nobel ödüllerinin sahibinin kimler olacağını bekliyor. Batı uygarlığının en insanî yönünü temsil ettiği söylenen Nobel ödüllerinin de epeyce karanlık tarafları var. Hem ödülün arkasında, hem de verilişi sırasında oluşan bu karanlık taraflara geçmeden önce temel bilgileri edinmekte yarar var:

Nobel ödülleri toplam 6 dalda verilir. Fizik, kimya, fizyoloji ya da tıp, edebiyat, barış ve 1969'dan itibaren de ekonomi dallarında 'bir önceki yıl insanlığa en büyük yararı sağlayanlar' titiz bir eleme ve incelemeden sonra seçilir.

Böyle yazıyor ansiklopediler. Ancak ödüllerin ne kadar insanlığa en büyük yararı sağlamak kriterine göre dağıtıldığı şüpheli olduğu

1 Samih Tiryakioğlu, "İsveçli kimyacı Alfred Nobel'in hayat hikâyesi", *Tarih Konuşuyor*, Sayı: 22, Kasım 1965, s. 1815.

kadar titiz ve objektif bir değerlendirme sonucunda mı verildiği noktası epeyce bulanık. Ayrıca adam veya okul kayırmanın ve siyasi kimliklerin de Nobel Ödülii'ne layık görülmekle etkili olup olmadığı, en önemlisi kimlerin seçtiği başlı başına bir tartışma konusu. Tartışılan bir diğer konu ise ödüllerin arkasındaki servetin karanlık, kurucusunun ise epeyce karışık olan hayat hikâyesi...

Alfred Nobel 1833'de İsveçli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Mühendis olan babası ve 3 kardeşiyle birlikle giriştikleri iş hayatı, Stockholm, Saint Petersburg ve Bakü ekseninde seyretti. Patlayıcılar konusundaki dinmez merakı, bir kardeşinin hayatına mal oldu ama o yine de yılmadı. Önce nitrogliserinin güvenli bir şekilde korunabildiğini ve gerektiğinde infilak ettirilebildiğini keşfetti, sonra da asıl büyük icadı olan dinamit geldi.

Nobel kardeşlerin muazzam servetini dinamitten kazandıkları söylenir. Bu da yarım hakikatlerden veya yarım yalanlardan biridir. İşin aslı ise şudur:

Alfred Nobel, laboratuvarında patlayıcılarıyla meşgulken, biraderleri Ludvig ve Robert, Azerbaycan'da o kuyu senin, bu kuyu benim, petrol aramaktadırlar. Rus Petrolleri adına Bakü'de görülmemiş zenginlikte petrol yatakları keşfeden Nobel kardeşler, Alfred'in icadı olan dinamitleri sayesinde petrole başkalarına kıyasla o kadar hızlı bir şekilde ulaşırlar ki, kısa zamanda, Azericedeki deyişle "Milyonçu" (Dolar milyoneri) olmayı başarırlar. Tıpkı filmlerdeki gibi masalımsı bir hayat yaşayan Milyonçu Tagiyef gibi yerli "Milyonçular" nadirattandır yine de.[2]

Velhasıl Alfred Nobel'in servetinin içerisinden dinamit ve petrol kokuları yükselmektedir. Nobel Ödülleri'nin bir ayağı dinamit lokumuna, öbürü Bakü'deki petrol kuyularının direklerine bağlıdır.

Nobel bilim ödülleri ne kadar objektiftir?

1977 yılında yayınlanan Harriet Zuckerman'ın *Scientific Elite* adlı kitabı, Nobel Bilim (Fizik, Kimya ve Biyoloji/Tıp) ödüllerinin

2 Tagiyef in masallara taş çıkartacak ilginçlikteki hayatı için bkz. Okan Yeşilot, *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*, İstanbul 2004, Kaknüs Yayınları. Tagiyef ve ailesinin kâh sevinçli, kâh hüzünlü hikâyesi için bkz. Sâmiha Ayverdi, *Âbide Şahsiyetler*, İstanbul 1976, Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 231-237.

Amerika Birleşik Devletleri'ndeki arka planına güçlü bir ışık tutuyor[3]. Zuckerman, 1907'den 1972 yılına kadar bütün ödüllü Amerikan bilim adamlarının hayatlarını inceleyerek Nobel almış bilim adamlarının nasıl bir kast oluşturacak şekilde dar bir çevreden çıktıklarını ve hemen hemen aynı bilim anlayışını paylaştıklarını ortaya koyuyor. Yazara göre Amerika'nın Nobelli bilim adamları, düpedüz belli bir "cemaat"in mensuplarıdır.

İlk başta insana biraz "Atıyor olmasın!" endişesinden hisse senetleri dağıtıyorsa da, iddialar 300 sayfalık koca bir kitaptan, üstelik Columbia Üniversitesi'ndeki bir sosyoloji profesöründen gelince iş değişiyor. Nitekim Zuckerman, epeyce çalışmış ödevini: Amerika'da yaşayan Nobel ödüllü bilim adamlarının beşte dördüyle yüz yüze görüşmeler yaptıktan sonra kaleme almış iddialı kitabını.

Nobel ödüllerinin ilki 1901 yılında verilmiş; o gün bugündür en muteber, en "pahalı" ve en uzun ömürlü ödül unvanını koruyor. Nobel'e aday olmak bile bazı çevrelerde (uzun yıllar aday gösterilen Yaşar Kemal örneği hatırlardadır) bir imtiyaz ve rütbe sayılıyor. Ödül, neredeyse verildiği dalların "altın standardı"nı oluşturuyor.

Gelin görün ki, Nobel ödülünü dağıtan jürilerin pek de masum olmadıklarını gösteren pek çok örnek var elimizde. Mesela 1926 yılında Johannes Fibinger, kansere sebep olan kurtçuğu keşfettiği için Nobel Tıp Ödülü'ne layık bulunmuş. Lakin geçerli olsaydı gerçekten de çığır açacak olan bu buluşun bilimsel bir tarafının bulunmadığı ödül verildikten sonra ortaya çıkınca Nobel Ödülü'nün bilimsel statüsü ağır bir darbe yemiş oldu. Daha da garibi, tövbekâr olan jürinin tam 40 yıl boyunca bir daha kanser araştırmalarına ödül vermemesi! (Sütten ağzı yanan yoğurdu üfleyerek yer hesabı.) Yani Nobel jürileri yediği darbeden sonra gayet bilimsel davranarak(!) ne olur, ne olmaz diye Nobel Tıp Ödülü'nü dikkatle kanserden uzak tutmaya çalışmış!

Bir başka örnek ise 1923 yılına ait. İskoç laboratuvar yöneticisi John J. R. McLeod'un insülini bulduğu için ödüllendirilmesi ise tam bir komedi olmuş. Çünkü McLeod'un tek yaptığı şey, bilim adamla-

3 Harriet Zuckerman, *Scientific Elite: Nobel Laureates in the United States*, New York, 1977, Free Press.

rına laboratuvarının imkânlarını açmakmış. Hatta bırakın insülini bulmasını, bu çalışmalar sırasında laboratuvarında çalışanların yanlarına bile uğramadığı söyleniyor!

Başka skandallar da yaşanmış ödüllerin tarihinde. Bir örnek verelim sadece. 15 yıl boyunca kocasının yanından hiç ayrılmamış olan bilim kadını Isabella Karie, kocası Jerome'a 1985 yılında verilen Kimya Ödülü'ne ortak edilmemiş nedense. Oysa cümle alem çalışmalarını beraberce gerçekleştirdiklerini biliyormuş.

Sosyologumuz Harriet Zuckerman kitabında 2 temel soru daha soruyor ki, kafamız fena halde karışıyor:

1) Nobel ödüllerinin ezici bir bölümü neden ille de Amerika Birleşik Devletleri vatandaşı olan bilim adamlarına verilmektedir? Mesela İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ödül alanların yüzde 45'i ABD'li iken, bu oran 1985-1994 döneminde tamı tamına yüzde 65'e çıkmış. Ve bu yüzdenin miktarı giderek de artıyor. Neden ABD'li bilim adamları bu denli kayırılmaktadır?

2) ABD'deki nüfusları ve profesörlük oranları daha düşük olmasına rağmen Nobel ödülleri neden ille de Yahudi bilim adamlarına yağmaktadır da, çok daha yüksek bir nüfusa sahip bulunan ve çok daha fazla profesörlüğü ellerinde tutan Katoliklerin aldığı ödüller neden yüzde 1'ler seviyesinde sürünmektedir? ABD vatandaşı olan Yahudi bilim adamlarının diğerlerinden ne farkı vardır?

Nedendir sahiden de?

Bu arada Nobel ödüllerinin -Obama'ya verilen Barış Ödülü dahildünyadaki çatışmaları körükleyen ve oradan nemalanan silah sanayiinden beslendiğini hatırlatalım. Çünkü hisseler kazandıkça ödüller de cömertleşmektedir.

Bakın, daha astronomlara ve matematikçilere neden Nobel verilmediğini tartışmaya başlamadık bile...

47
Sekülerizasyon efsanesi

Hiç şüphe yok ki tektanrıcılık kokusunu alır almaz, Batı kültürü aklını kaybeder, laik referansları tehlikeli bir şekilde parçalanır. Batı mı tanrıdan uzak? Batı mı büyüden çıkmış?

Georges Corm

Sekülerizasyon (dünyevileşme ve laikleşme) tezi, sosyolojinin ürettiği modern, 'bilimsel' bir efsane; hem de haşmetli makro-teorilerin baş tacı ettiği türden göğsü madalyalarla kaplı bir efsane... Bu efsaneyi düzenler arasında Auguste Comte, Karl Marx, Max Weber ve Emile Durkheim gibi sosyolojinin kurucu babaları da var. Ancak efsane, bir yüzyıl zor yaşayabildi ve 20. yüzyılın ikinci yarısında hızla çözülmeye ve bizzat onu hararetle savunanlar tarafından bile reddedilmeye başlandı.

Peki neydi şimdiden "modernliğin şehitleri" kervanına katılan sekülerizasyon efsanesi?

Bu efsaneye göre din, modern toplumda sanayileşme, kentleşme, bürokratikleşme, ilişkilerin gayri şahsileşmesi ve dünyanın kutsalla olan bağını, dolayısıyla büyüsünü yitirmesi gibi modern gelişmelerin etkisiyle kendi kabuğuna çekilecek ve kamusal alandaki otorite, hatta iddiasını terk edecekti. Din, asıl yuvası olan vicdanlara hapsolacaktı. Dindarlık bireyselleşecek, onun yerini bilimin kuru, tarafsız ve kesin çehresinin hakim olduğu efsunu bozulmuş bir seküler toplum görüntüsü kaplayacaktı. Mesela Max Weber şunu yazmıştı:

> Bilim ve teknolojinin gelişmesiyle insanoğlu büyüsel güçlere, ruhlara, şeytanlara inanmaktan vazgeçti; İlahi vahyin anlamını, her şeyden önce kutsalın anlamını kaybetti. İnsanların ruhlarında büyük bir boşluk bırakan hakikat gamlı, düz ve faydacı oldu, insanlar bu boşluğu öfkeli faaliyetler ve çeşitli aygıt ve dinin yerine ikame edilen şeylerle doldurmaya çalışıyorlar.[1]

Gelin görün ki, bir asırlık tecrübeden sonra bu tez, hüsrana uğradı ve sonuçta hiç beklenmeyen bir gelişme oldu; bu defa 'bilimsel mitolojiler' pıtrak gibi bitmeye başladı sözde modern toplumun bağrından. Mitlerin özelliği, kendilerinin mit olmadığına, gerçeğin ta kendisi olduklarına inanmalarıydı. 'Çağdaş bilimsel mitoloji' de sürekli olarak tek gerçek olduğuna inandırmıyor mu bizleri?

Bazılarına göre sekülerizasyon teorisi, felsefi anlamda Şeytan'ın eseriydi. Şeytan, Tanrı'nın olmadığı bir dünyanın ilhamını vermişti; Tanrı olmayınca kendisi de olmayacaktı ortalıkta. Ancak Şeytan'ın en büyük çalımı da burada ortaya çıktı. Zira insanların dünyasında Tanrı merkezi yerini kaybedince Şeytan da en büyük başarısını yakalayacak ve kendi izini kaybettirecekti. Olmadığına inandıracaktı insanları. Var olduğunun bilinmesinden daha etkili bir sahne sağlayacaktı bu durum. Gerçek olmadığına inananlar kendisine karşı daha savunmasız kalacaklar ve böylelikle krallığını kurabilmek için daha müsait bir ortam sağlayabilecekti.[2]

Peki bu çağdaş mitlerin üniversitelerdeki ithalat şirketi olan sosyal bilimcilerimizin, onlara bel bağlayarak sözde-din üzerine tumturaklı söylevler vermelerini nasıl değerlendirmeli? Ne bu ülkenin ampirik gerçekleriyle, ne de Peter Glasner, R. N. Bellah, Daniel Bell, Rodney Stark, ikinci dönemiyle Peter Berger gibi sosyal bilimci ve düşünürlerin yeni araştırmalarıyla beslenebilen üniversitelerimizin dinin modern dönüşümlerini ne kadar anladığı ve anlayabileceği, medyadaki tartışmalarda 'hayranı olduğumuz' hâl-i pürmelâllerinden de belli olmuyor mu?

1 Julien Freund, *The Sociology of Max Weber*, New York, 1969, s. 24'ten aktaran: Daniel Bell, "The return of the sacred", *British Journal of Sociology*, Vol. 28, No. 4, December 1977, s. 422.

2 Bkz. Ernest Gellner, *The Devil in Modern Philosophy*, London ve Boston, Routledge & Kegan Paul, 1974, s. 3-7. Bu makaleyi yıllar önce Türkçeye aktarmıştım: "Modern felsefedeki şeytan", *Yeni Dergi*, Sayı: 4, Ağustos-Eylül 1994, s. 96-99.

Sözü Peter E. Glasner'ın Sekülarizasyonun Sosyolojisi adlı kitabına getirmek istiyorum.[3] Avustralya National University'de sosyoloji bölümünde görevli olan Prof, Glasner, kitabında modernleşme teorilerinin temel bir yanlışını, hatta tuzağını işaret ediyor: Modern toplumu meşrulaştırmak ve merkeze almak amacıyla modern öncesi toplumları taşlaşmış, değişmez, katı kurallara tabi, siyasal ve toplumsal hayattaki her noktayı kutsallık tarafından bir zar gibi kuşatılmış gösteren sosyoloji, böylelikle kendisinin hareket sahasının da genişlettiğine inanmaktadır. Yani sosyolojinin kalkış noktası, modern toplumdur. Bu toplumu bir kere esas aldınız mı, onun öncesine ilkel formlar, sonrasına da "Yapacak fen şu siyah toprağı altın" iyimserliğiyle bakmanız kaçınılmaz olmaktadır.

Bu iddiaya göre sosyoloji modern dönemde ortaya çıkabilirdi ancak. Dinin tepeden tırnağa toplumu zar gibi kuşattığı bir dönemde sosyologlar toplumsal olanı nasıl fütursuzca didikleyebileceklerdi ki?

İşin göze görünmeyen bir noktası ise şurası: Bir bilim dalı olarak kabul edilme emellerine nail olabilmek için sosyologların en az 'ilkel' ve 'geleneksel' dönemdeki kadar güçlü efsanelere ve meşrutiyet temellerine ihtiyaç vardı. Bunun için de 'geleneksel toplum'un baskıcı, ferdileşmeye imkân vermeyen, ayrımlaşmamış, akıcılaşmamış, bürokrasisi evlere şenlik toplum tipinden bunların tam tersine doğru yol alan 'gelişmiş, modern, ileri sanayi toplumları'nı odağa almışlardı. Diğer toplumlar bu odağa göre ölçülüp biçilecekti.

Bu arada bir şey daha yapıldı: Modern toplumun akılcı, bireyci, kurallara riayetkâr, medeni, gelişmiş, ilerlemiş olduğu yolundaki önyargılara bu toplumun seküler (laik) özelliği de ilave olundu. Yani modern insan, tabiatüstü güçlere körü körüne inanan geleneksel toplumdaki hemcinsine göre kendi güç ve sorumluluklarının daha fazla bilincindeydi, karşılaştığı sorunları tabiatüstüne devretmiyor, bizzat kendisi çözüyordu. Nasıl? Bu 'nasıl'ın cevabı, 1914'te patlayan birinci dünya paylaşım savaşında kısmen verildi. Ama asıl cevap için dünya savaşlarının ikincisini beklemek gerekecekti. Dünyanın en gelişmiş topraklarında sergilenen savaş, sekülerizasyon tezini sınamak için uygun bir laboratuar olacaktı.

3 Peter E. Glasner, *The Sociology of Secularisation: A Critique of a Concept*, Routledge &Kegan Paul, 1977.

İşte Adorno, Horkheimer, Marcuse ve Fromm gibi düşünürler, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünyaları dinden boşaltılmış olduğu varsayılan insanların Führerlere, Duçelere nasıl olup da tapınırcasına bağlandıklarını, bu akıldışı mitlere ve ideolojilere nasıl bu denli gönülden tutunduklarını araştırdılar. Çıkan sonuç şuydu: Modern toplumların hayatında dinî bağlanma ihtiyacı, geleneksel dönemde işgal ettiği yeri büyük ölçüde muhafaza etmekteydi. Değişen şey, öz değildi, bağlanmanın biçimiydi. Demek ki, asıl bu bağlanma ihtiyacını ortadan kaldırmadıkça, din bu dünyadan süpürülemeyecekti. Dün papazlara bağlananlar, bugün eugenics'e (insan ırkının saflaştırılması efsanesine) bağlanmaktaydılar. Peki değişen ne olmuştu?

Sosyolog Peter Glasner işte bu efsaneyi sorguluyor kitabında. Bir kere hayatın katıksız bir biçimde kutsalla kaplanmış olduğu bir toplum tipi düşünülemez, diyor. Din, dünyayı reddedip ortadan kaldırmaz, ona da yaşayacağı bir alan bırakır. Sosyologların ortaya attığı sekülerizasyon teorisi, ancak bir manastır veya tekkedeki dindarlığın sınırsız yaşandığı boyutun bütün bir topluma yayıldığını varsayar ki, toplumun temelde farklılaşmaya açık dinamikleri böyle tek bir aktörün veya değişkenin gücüne terk edilemez. Aksi halde, incelenen nesne bir toplum olamaz; en başta 'etkileşen bir fonksiyonlar kümesi' şeklindeki toplum tanımına aykırıdır o.

Ayrıca geleneksel toplumun salt dinî, modern toplumun ise salt seküler (dünyevi veya laik) olduğunu ispat edecek deliller nerededir? Cami yahut kiliselerin geleneksel dönemde daha çok yapılmasından mı bir çıkarsamada bulunacağız? (Oysa mesela İstanbul'da Cumhuriyet döneminde yapılan cami sayısı Osmanlı dönemindekinden kat be kat fazladır.)

Sosyolog Rodney Stark'ın 1979 yılında verdiği bir konferansta söyledikleri, sekülerizasyon efsanesinin nasıl sahte temeller üzerinde durduğunu bir kere daha gözler önüne sermektedir:

> Seküler [laik] devletler dinin kökünü kazıyamazlar... Dinin kökünü ne kadar çok kazımaya çalışırlarsa karşılarında o kadar çok dinî başkaldırı bulurlar... Lenin'in bedeni belki sırça katafalkta sergilenebilir. Ama hiç kimse onun Marx'ın sağında, hatta solunda oturmak için göğe yükseltildiğini düşünmez. Volga nehri üzerine kurulan barajlar insanlara evrenin anlamını anlatamaz. Dahası, baskıcı devletler birey-

> sel mahrumiyetlerini arttırdıkça dinî uyaranlar kıvılcımlanır. Belki de din hiçbir vakit yeraltına indiği zamanki kadar güçlü olamaz.[4]

Türkiye'de de aynı sahneler yaşanmadı mı? Sekülerleşme (laiklik) ile birlikte dinin toplum üzerindeki denetim ve otoritesinin zayıflayıp ortadan kalkacağı varsayıldı, bu beklenti içine girildi. Ancak yine 1940'ların ikinci yarısıyla birlikte bir dini canlanmanın başlaması ve hızlanarak sürmesi, din-modernleşme karşıtlığı şeklinde kurgulanan çatışma kalıbının yeniden sorgulanmasını beraberinde getirdi. Nitekim Stark, aynı yazısında İslam ile ilgili çarpıcı tespitlerde bulunmuştur. Buna göre,

> İslamî inanç ile modernleşme arasında, sekülerleşme doktrinini olağanüstü derecede yalanlayan derin bir uygunluk görünmektedir. Dünyanın birbirinden oldukça farklı bölgelerinde yapılan çeşitli araştırmalar Müslümanlar'ın dinî bağlılıklarının modernleşmeyle [birlikte] arttığını göstermektedir.[5]

> Aynı gelişme, 1800'lü yıllarda Avrupa'da Hıristiyanları için yaşanmıştır. Hollandalı tarihçi Peter Raedst, basın-yayın ve kitle eğitimi sayesinde Avrupa'da Hıristiyanların daha önce olmadığı kadar bilinçlendiklerini yazmıştır. Yazara göre "İnanç Çağı'nın olabilmesi için özel bir eğitim sürecinin olması gerekir ki, böyle bir şey de bundan 200 yıl öncesine kadar zaten gerçekleşmemiştir." [6]

Kısacası, sekülerleşme efsanesini üretenlerin temel hatası, dini sabit bir şey olarak el almış olmalarıdır. Oysa din, esnek, kırılgan ve değişken bir yapıdadır ve bu yapı, onların yeni şartlara uyumunu -tabii hepsi aynı derecede esnek değildir-, hatta o yeni şartları eskiden bulamadıkları imkânlar olarak yeni açılım fırsatları olarak değerlendirmelerini mümkün kılmaktadır.

4 Rodney Stark, "Toprağın bol olsun sekülerleşrne", Hazırlayan: Ali Köse, *Sekülerizm Sorgulanıyor: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği*, İstanbul 2002, Ufuk Kitapları, s. 62. Prof. Ali Köse'nin yayına hazırladığı bu kitap, diğer bir yayını olan *Laik ama Kutsal* (İstanbul 2006, Etkileşim Yayınları} ile birlikte bu yazıda belirtilen konuların geniş olarak tartışıldığı din sosyolojisiyle ilgili bazı metinleri bir araya getirmektedir.

5 Ali Köse, *Sekülerizm Sorgulanıyor,* s. 63.

6 William H. Swatos ve Kevin J. Christiano, "*Sekülerleşrne teorisi: Bir kavramın serüveni",* Ali Köse, *age,* s. 109.

48

Modern Haritalar emperyalizmin sözcüleri mi?

Haritalar, en az toplar ve savaş gemileri kadar
emperyalizmin silahları olagelmiştir..

J. B. Harley,
"Maps, knowledge and power"

Timothy Mitchell, post-kolonyal aklın eleştirisi vadisinde çığır açan *Colonizing Egypt (Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi)* adlı çalışmasında, 1856-57 kışında İstanbul'a yolu düşen ünlü yazar Herman Melville'in, şehrin bir labirenti andıran dar, dolambaçlı, sık sık çıkmazlarla kesintiye uğrayan girift sokak dokusu karşısında günlüğüne, "[İstanbul'da] sokakların hiçbir planı yok... Hiçbir şey yok" satırlarını düştüğünden söz eder.[1] Sokakların adları, evlerin kapı numaraları bile yoktur gerçekten de ama Melville'in asıl derdi, bir Batılı gözün, İstanbul'un labirentlerinde şehri bir bütün olarak kavrama noktasında içine düştüğü çaresizliği bir türlü aşamayışıdır. O, "bir kılavuz, bir işaret, bir harita, bir metin ya da bir talimatname" gibi şehrin kaos ve bulmacaya benzeyen yapısını çözmesine yarayacak bir "dekoder" aramaktadır aslında. Şehir ve içindeki "şeyler"in bir başka "dil"e, Batılı zihnin kavrayacağı bir plana ya da Batılı insana göre

1 Timothy Mitchell, *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, Çeviren: Zeynep Altok, İstanbul 2001, İletişim Yayınlan, s. 75.

kodlanmış bir gösterene (işarete) dönüştürülerek temsil edilmesini arzu etmektedir Melville. Ne var ki, bu şehir, İstanbul, kendisini bu şekilde sunmaya hiç mi hiç niyetli değildir. Çünkü "Sokakların *adı* yoktu, yollarda *işaret yoktu, harita yoktu*." [2]

Haritasızlık, gerek İstanbullular, gerekse diğer Doğu şehirleri sakinleri için herhangi bir problem oluşturmazken, gerek seyyahların, gerekse işgalci kuvvetler veya onların keşif kollarının önüne ciddi bir *anlama problemi* çıkartıyordu. Önce kendisi "akl"ın, bürokrasinin "demir kafesi" (*iron cage*) içine alınmış Batılı özne için plansızlık, bağışlanabilir, dahası anlaşılabilir bir şey olamazdı. Nitekim Mısır'ı işgal eden Fransız kuvvetlerinin, öncelikle ülkedeki bu dağınıklığı ve kaosu, bu "anarşi "ye çok benzeyen *opaque*, yani içini göstermeyen, kendisini açmayan ve sunmayan örtüyü kaldırmak[3], ardından da onun bu acayip ve içinden çıkılmaz kaotik görüntüsüne bir çeki düzen vermek için kolları sıvamaları gerekecekti:

> Mısır'ı sömürgeleştirmek için, modern bir iktidar kurmak için "planın saptanması" gerekecekti. Bir plan ya da çerçeve, güya bir nesne-dünyayı, onu algılayan gözlemciden ayırarak Melville'in eksikliğini duyduğu nesnellik görüntüsünü yaratacaktı. Sömürgecilik bu türden bir çerçeveyi Mısır'a getirmekle kalmayacak, onu bir efekt olarak Mısır'a yerleştirecekti.[4]

Sömürgeciliğin asıl amacı, şehri veya ülkeyi "okunaklı" kılmaktı. Bir başka deyişle Mısır, "resme benzer bir şeye dönüştürülecek", o zor okunan yazısı okunur hale getirilecek ve yenisiyle değiştirilecek, böylece işgalcilerin siyasî ve ekonomik hesaplarına uygun bir kılığa

2 Mitchell, *age*, s. 75 (altlarını ben çizdim- M. A.).

3 Türkçeye "keşif" olarak tercüme ettiğimiz *discover* kelimesi, aslında 'kapalı olan bir şeyi açmak' veya 'örtüsünü kaldırmak' şeklinde (*dis-cover*) de anlaşılabilir. (Tasavvuftaki *keşfü'l-mahcûb* bu anlama gelmekle birlikte aslında 'açılmak' gibi kökten farklı ve mistik bir nüansa da sahiptir.) Bu durumda bütün bir 19. yüzyıl keşif edebiyatı, aslında Batılı olmayan toplumların ve topraklarının Batılı öznenin kullanımına 'açılması' şeklinde okunmalıdır. Kâşif de bu örtüyü açan öznedir (*discoverer*). Hatırlanacağı üzere 1988'de havada infilak eden Amerikan uzay aracının adı da *Discovery* (Keşif) idi. Yeryüzünde kaldırılacak örtü kalmayınca, sıranın uzayın bilinmeyenlerine gelmesi, beklenen bir gelişme olmalıdır.

4 Mitchell, *age*, s. 76.

büründürülmüş olacaktı. "Kolonyal (sömürgeci) iktidar, ülkenin bizim anladığımız anlamda bir kitap gibi okunabilecek bir hale gelmesini gerekli görüyordu." Fakat "Mısır" adlı bu çetrefil "metni" okunaklı kılmak, o metnin hakikatinin kendi diline göre anlaşılması değil, sömürgecinin mantığına tercüme edilmesi, onun anlam dünyasına aktarılması (daha doğru bir deyişle onun düzeyine "indirgenmesi") ve böylece kendisinin dışında ve yabancı bir başka gerçeklik düzeni ve anlayışı içinde kapsanması, çerçevelenmesi demekti. Bu kapsanma, bu çerçevelenme, bu kuşatma "işgal"in önünden ve tabiatıyla arkasından gelecek olan gerçek anlamda "fetih" demekti.

Yerküre'nin fethi

Modern çağın temel hadisesi,
dünyanın bir resim olarak fethidir.

Martin Heidegger,
"The Age of the world picture"

19. yüzyılda Avrupa'da "yeryüzünü feth"in teşhir vesileleri olarak nitelendirilebilecek olan "Dünya Sergileri" (*Exposition Üniverselle'*-ler) düzenleme modası yaygındı; bu sergilerde, özellikle Avrupa (İngiltere ve Fransa'dan başlayarak) ve sonra da Amerikan şehirlerinde dünyanın dört bir yanından gelen eşya ve mallar, ülkelere tahsis edilmiş standlarda veya ülkelerinin özelliklerini yansıtan hususi mekânlarda burjuvaziye sunulur, daha doğru bir tabirle görücüye çıkardı. 1889 yalında düzenlenen bir *Exposition Üniverselle*'de, özel olarak inşa edilmiş bir binaya yerleştirilen devasa bir yerküre modeli de sergilenen "nesneler" arasında yerini almıştı. Ziyaretçiler tarafından hayret ve hayranlıkla seyredildiğini öğrendiğimiz bu acayip icadın, bu dev kürenin gerçeğine nasıl da "olağanüstü derecede" benzediği, adının et-Tunûsî olduğunu öğrendiğimiz bir Arap yazarın kaleminden çıkan hayretengiz ifadelere şöyle yansıyordu:

> Bu kürenin çapı 12,72 metre, çevresi de 40 metre. Kürenin yüzeyindeki her milimetre, dünya yüzeyinde(ki) bir kilometreye denk düşüyor... Yüzeyine dağlar, vadiler, okyanuslar yapılmış. Dağlar

> yüzeyden dışarı doğru başlarını kaldırmışlar. 20.000 feetlik [6096 metrelik] bir dağ 6 milimetreden fazla bir çıkıntı yapıyor, bu da onu rahatça görmeyi mümkün kılıyor. Küre, 24 saatte kendi ekseni etrafında bir turu tamamlıyor ve her saniye yarım milimetre dönüyor.[5]

Yeryüzünü küçük (minyatür) bir ölçekte neredeyse bire bir temsil edeceği düşünülen kürenin gerçekliği kapsama veya fetih iddiası, emperyalizmin dünyayı fetih tutkusundan ayrı düşünülemezdi.

Baron Georges Haussmann, III. Napolyon'un iradesini arkasına alarak Ortaçağ Paris'ini acımasızca yıkıp yeni baştan düzenlemişti. Şehir haritası üzerine koyduğu cetvelle çizdiği yollar, Paris'in geleneksel "kaotik" sokak dokusunu halk hareketlerine ve isyanlarına kapatacak düzenlemeler yapmış ve bu yüzdendir ki, yaptıkları, bazı çevrelerce Avrupa'yı istila eden Hunların hükümdarı Atilla'nın tahribatına benzetilmişti.[6] (Onu olumlayanlarca ise *creative destruction*, yani "yaratıcı yıkım" diye adlandırılacaktı bu strateji.) "Atilla Haussmann" örneğinde de görüldüğü üzere mekânın fethi veya Henri Lefebvre'den ödünç aldığımız bir kavramla söylersek "mekânın üretimi" (*production of spaced*)[7], yukarıdaki tavrın bir başka uzantısı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bir dünya tasarımının oluşması, büyük ölçüde Rönesans'ın getirdiği perspektif ızgarasının matematiksel olarak tek-biçimliliğe kavuşturulmasıyla ilgili bir husustur. Batlamyus'un ızgarası (*grid*), Piri Reis'in haritalarında da gördüğümüz üzere adeta bu dünyadan bakılarak yapılmamış, sanki "hiçbir yerden bakmıyormuş gibi bakan" bir açıdan yapılmıştı. Oysa modern kartografyanın babası sayılan Gerard (ya da Gerardus) Mercator'un dünya haritalarının ardından gelen ve bugün de kullanılan Rönesans-sonrası haritaları, harita

5 Et-Tunûsî'den nakleden: Mitchell, *age*, s. 38.

6 Mark Kishlansky, Patrick Geary, Patricia O'Brien, R. Bin Wong, *Societies and Cultures in World History*, Volume II, 1500 to the Present, Harper Collins 1995, s. 778.

7 Henri Lefebvre'in *The Production of Space* (Blackwell, 1991) adlı bu kitabından yapılan bir özet şu eserde bulunabilir: Henri Lefebvre, "The Production of space", editörler: Michael J. Dear ve Steven Flusty, The Spaces of Postmodernity: *Reading in Human Geography*, Blackwell, 2002, s. 131-141.

yapımcısının, dışarıdan mutlak bir "göz"e sahip olduğu, uzaydan bir pencereyi açmış da dünyaya bakıyormuşçasına belirgin ve sabit bir konumdan görülen "dünya resimleri"dir. Bu, her haritanın arkasında, görünmez bir yerinde gizlenmiş, dünyayı dikizleyen ve dünyayı bize sözde tarafsız bir şekilde sunduğunu iddia eden Haritacının eseridir. [8]

Rönesans resminin getirdiği dünyaya ve tabiata bakıştaki değişiklik, aslında farazî bir sabit nokta üzerinde gözün merkezîleşmesi hadisesidir. Bakan gözün "baktığı yer", dünyanın nereden görüleceğini de tayin etmektedir. Oysa klasik (Rönesans öncesi) dönem haritalarında gerçekten de şaşırtıcı bir enginlik, çeşitlilik ve "renklilik" sözkonusudur. Dünya, bakan öznenin baktığı noktadan bağımsız bir şekilde ele alınmıştır adeta. Tıpkı minyatür sanatında gördüğümüz gibi bir "hiyerarşi" yoktur. Her şey, geleneksel haritacıya eşit uzaklıktaymış gibi görünür ve nesneler, düz bir çizim yüzeyi üzerine, perspektif kuralına uyularak çizilen resim ve haritalarda görülemeyecek ayrıntılar ve süslemelerle birlikte yerleşir.

Sanat tarihçisi Svetlana Alpers'in değerli çalışmalarından Felemenk ya da Hollanda resim sanatında da benzer bir yönelimin mevcut olduğunu öğreniyoruz. Rönesans sonrası İtalyan sanatının, özellikle de Alberti'nin, monoküler (tek-gözlü) bir öznenin ayrıcalıklı, kurucu rolünü reddeden Kuzey (Felemenk) sanatı, düz bir tuval üzerine resmedilen nesneler dünyasının, bakan kişinin konumundan bağımsız olarak ele alınmasına dayanmaktaydı. Doğu/İslam minyatür sanatı da bu bakımdan Rönesans sonrası Batı resminin sanat zihniyetinin tam karşısında yer almaktaydı. Rönesans sonrası anlayışından farklı olarak bu sanat zihniyeti, gördüğü şeyleri mecazlaştırma (*allegorizatiori*) veya tipleştirme (*typologization*) kışkırtmasına karşı bir direnişi temsil etmekteydi aynı zamanda. [9]

Sonuç olarak Rönesans resmi veya haritacılığı, yerküreyi fethe yönelmiş Avrupa-merkezli gözün bakışıdır. Dünyaya bakışın bakan

8 Svetlana Alpers, *The Art of Describing: Dutch Art in the Seventeenth Century*, Chicago University Press, 1983, s. 138'den nakleden: Martin Jay, "Scopic regimes of modernity", editörler: Scott Lash ve Jonathan Friedman, Modernity and Identity, Blackwell, 1992, s. 185-6.

9 Alpers'den nakleden, Jay, agy, s. 185.

şahsın, durduğu veya baktığı yerden bağımsız olmadığı veya olamadığı bir bakış üslûbudur. Büyük ölçüde de, Ortaçağlarda oluşmaya başlayan Hıristiyan-Avrupa merkezli bir dünya tasarımının devamıdır.

Nitekim Mercator'un 16. yüzyılda öncelikle denizciler için yaptığı haritalardan uç verecek modern kartografya çalışmaları da, aynı doğrultuda gelişecek ve günümüze kadar "dünya resmi" üzerindeki mutlak egemenliğini koruyacaktır. Bu egemenlik, aynı zamanda "Batı gözü" nün (*Western eye* veya *Western gaze*) egemenliğidir. Mitchell'-in deyişiyle, bütün dünyanın bir nizam ve intizama, bir plan ve programa, kısacası bir *survey* ve haritaya kavuşturulması girişimi olan emperyalizmin öznelerinin egemenlik çabasını yansıtır. Özetle, bütün yerkürenin "Batı gözü"nün önünde hizaya getirilmesi ameliyesinin (daha doğrusu "ameliyatı"nın) vazgeçilmez unsurlarından biridir.

"Modern" haritalar: Avrupa-merkezciliğin kartografik takdisi

Dünyaya bakan Avrupa...,
büyük bir güven içinde
kıtaları [kendi] aydınlığıyla taramaktadır.

Thierry Hentsch, Hayali Doğu

Bir bakıma her kültür kendi "zihnî hapishanesi"ne gömülüdür.[10] Bu çok genel bir sosyo-kültürel realite olmakla birlikte bizi en azından 16. yüzyıldan beri meşgul eden "zihinler hapishanesi" [11], Batı medeniyetininki olmuştur. "Kâşifler ve fâtihler"in açtığı yoldan "bâkir" diyarlara adım atan Batı medeniyetinin nüfuzu, sadece kendi coğ-

10 Norman Daniel'in bu enfes benzetmesi için bkz.: *The Cultural Barrier: Problems in the Exchange of Ideas*, Edinburgh University Pres, 1975, s. 88.

11 19. yüzyılda Çarlık Rusyası için Avrupa mahfillerinde sık sık söylenen "halklar hapishanesi" deyimine atfen kullanıyoruz bu terimi. Ayrıca, istesek de istemesek de bizlerin kendi geçmişimizin hapishanesinde yaşadığını söyleyen J. B. Harley de aynı noktayı vurgulamaktadır. Bkz. "Deconstructing the map", editörler: Michael J. Dear ve Steven Flusty, *age*, s. 278.

rafyası veya en azından kültürel coğrafyası ile sınırlı kalmamış, gerek doğrudan doğruya emperyalizm ve sömürgecilik[12] yoluyla, gerekse bunun uzun vadeli ve dolaylı etkileri bakımından söylemek gerekirse, kültür emperyalizmi kanalıyla diğer (Batı-dışı) toplumların "zihnî hapishanesi'ni kırıp parçalamış ve onları kendisininkine göre yeniden düzenleyerek "Batı gözü"ne göre sil baştan dizayn etmiş ve yeryüzünün her noktasında geçerli olacak bugünkü mevcut "Batı kültürü hapishanesi "ni inşa etmiştir.

Şüphesiz Batı medeniyetinin tahripkâr ve asimile edici yönü, sadece karşısındaki kültürlerin zaafıyla izah edilemez. Batı'nın emperyal yanlışında, diğer kültürlerin başvurmadığı veya başvurmayı zül saydığı bazı yöntemlerin deneye sokulması da sözkonusudur. Bu yöntemlerin en etkililerinden birisi, "ötekileştirme"dir. Ötekileştirme süreci, Huntington'ın "medeniyetler çatışması" tezinde, en son olarak da 11 Evlül 2001 tarihinde Amerika'da vuku bulan terör eylemlerini müteakip yeniden bütün hararetiyle gündeme gelen "Batı" (*West*) ve "diğerleri" (*rest*) ayrımında en belirgin ifadesine kavuşmuş bulunuyor.

Öteki, Batı için nesnesi zaman zaman değişmiş olmakla birlikte, büyük ölçüde Doğu'dur. (Doğu (*Orient*) kavramının, büyük bir muğlaklık içermekle birlikte, Asya ve Afrika'da "Avrupalı olmayan" topraklara ve toplumlara göndermede bulunduğu söylenmelidir.) Batı Doğu ile arasına bir "ayrım" (*difference*) koymak suretiyle, kendisini mutlak bir standart haline getirmekte, kendisi haricindekiler ise inşa edilen bu standarda göre ölçülüp biçilmektedir. Dahası, Batı gibi olmayan, karanlıkta yaşayan ve cahil toplumlar, Aydınlık'ın ışığını ancak Batı'dan gelecek bir destek ve yardımla alabilecek durumdadırlar. Bu yardımın içeriği ise epeyce kafa karıştırıcıdır.

Önce *öteki* ilan edilen Doğu, Avrupalıların muhayyilelerinde berbat bir imaj olarak; ama aynı zamanda *haz verici* bir diyar olarak resmedilmiştir. Onun içerisine düştüğü bu bataklıktan çıkartılması ve

12 Emperyalizm {imperialism) ile sömürgecilik (colonialism) terimleri arasındaki fark için bkz. Edward Said, *Culture and Imperialism*, Chatto&Windus,1993, s. 8.

kıymetini bilmediği nimetlere el konulması, aynı niyetin iki yüzünü oluşturmakta, öte yandan ise biri diğerini beslemektedir. Böylece son Irak savaşında Amerikalıların despot Baba'nın (Saddam) elinde örselenmekte olan "zavallı" bir halkı kurtarmaya gittikleri inancının köklerine de dokunmuş bulunuyoruz. Halkın kendilerini güllerle karşılayacaklarını uman Amerikalı "fâtihler" veya Irak halkını özgürleştirmeye / uygarlaştırmaya yazgılı Amerikalı askerlerin gözünde bu topraklar fethedilmeye muhtaç bir "bakire" gibi beklemekteydi onları. Böylece Öteki, fethedilmeye muhtaçtır; boyun eğdirilmeye, satılmaya ve sömürülmeye.[13] Kısacası, bazı metinlerde geçtiği gibi Uyuyan Güzel'dir Doğu; kendisini yüzlerce yıllık uykusundan uyandırmasını beklemektedir Batılı erkek özneden.[14]

Hentsch'e göre, bizde de bilip bilmeden tekrarlanan Osmanlı Devleti'nin yönetim sistemine yönelik aşırı, aşağılayıcı eleştirilerin asıl gayesi, "Doğu kuramlarının, uygarlığın ilerlemelerinin ölçüsüne vurulduğunda artık hiçbir meşruluğunun kalmadığını" belgelemektir. Bir başka deyişle, yıkılmaya *müstahak* olduğunu belgelemeye yönelik bir strateji devrededir bu eleştirilerde. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî, hukukî ve sosyal yapılarının meşruiyetlerini kaybetmesi, her cinsten sömürgeci iştahı kabartacak ve müdahaleci zihniyetin ekmeğine yağ sürecektir. (Bu söylemin, Osmanlı'dan kopmak isteyen Cumhuriyet'in kurucu neslinin işini ne kadar kolaylaştırdığı, hatta devrin ideolojisine bir eldiven gibi uyduğu da gözden kaçırılmaması gereken bir husustur.) Dolaylı olarak bu belgeleme, "en karanlık girişimlerin, en küçümseyici davranışların aklanmasına hizmet edecektir.

> Bilginin peşinen sömürgeciliğin hizmetine sunulmuş olması yüzünden değil, sömürgeciliğin bilgiyi kendi hizmetine almakta çok hızlı davranması sayesinde. İşte o andan itibaren öteki hakkında oluş-

13 Thierry Hentsch, *Hayali Doğu: Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı*, Çeviren: Bahadır Bayrıl, İstanbul 1998, Metis Yayınları, s. 113. "Sömürgeleştirilmek istenen veya sömürgeleştirilmiş toprağın dişileştirilmesi (feminising) sömürge düşüncesindeki kinayelerden biridir." Bkz. Kadiatu Kanneh, "Feminism and the colonial body", Editörler: Bill Aschroff, Gareth Griffiths ve Helen Tiffin, *The Post-Colonial Studies Reader*, Routledge 2002, s. 346.

14 Hentsch, *age*, s. 84.

> turulan imgeyi biçimlendiren şey,... düpedüz Avrupalı'nm elindeki ona egemen olma ve sömürme gücüdür.[15]

Unutulmamalıdır ki, bu aşağılama, yalnız tarih alanına değil, coğrafya alanına da yönelmiştir. Daha doğrusu, coğrafyayı ve onun bilgi içerisinde kuşatılmış ve bir dünya resmi olarak fethedilmiş şekli olan haritaya da...Nitekim ünlü filozof Leibniz, Fransa Kralı XIV. Louis'ye sunduğu ünlü layihasında Mısır'ın Osmanlıların elinden alınması gerektiğinden dem vurarak ona akıl verirken, Osmanlıların henüz doğru dürüst bir haritaya bile sahip olmadıklarını özellikle vurgulamak ihtiyacını duyuyordu:

> İmparatorluğun durumundan bizzat (Türk) bakanların [vezirlerin-M.A.] bile haberi yok; en basit tarih ve coğrafya kavramlarından da tamamen bihaberler ve her yerde cehalet ve barbarlık egemen. Türk gemilerinde, usta bir süvarinin güvenmeye cesaret edebileceği bir tek deniz haritası bile bulamazsınız. Bu ülke adeta karanlıklar ve barbarlıklar ülkesidir.[16]

Leibniz, aynı layihada "Bu Türklerin bizim gibi kafası yok mu acaba?" diye sorarken muhtemelen samimidir, zira sahip olduğu "akl"ın, harita gibi fethe dönük araçlardan mahrum bir devletin nasıl olup da hâlâ ayakta durabildiğini anlamasına imkân kalmamıştır.

Gerçekten de haritacılık, bir dünyayı kavrama felsefesi, ideolojisi ve daha da temelde bir dünya görüşü üzerinde yükselmiştir modern Avrupa'da. Nitekim Leibniz'in önerisi, Napolyon Bonapart'ın rüyasına girecek ve Mısır'ın işgaline kapı aralayacaktır.

15 Hentsch, *age*, s. 172.

16 Hentsch, *age*, s. 130. Leibniz'in bu projesi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Trandafir G. Djuvara, *Türkiye'nin Paylaşılması Hakkında Yüz Proje* (1281-1913), Çeviren: Pulat Tacar, Gündoğan Yayınları, Ankara 1999, s. 156-158. Djuvara, bu projenin "halis" bir Alman olan Leibniz'in Fransa Kralı'nın dikkatini Almanya'dan başka bir yere, Doğuya kaydırmaya yönelik olabileceğine dair Albert Sorel'in görüşünü de zikretme ihtiyacını duyar her ihtimale karşı (s. 158).

Küresel bir dünya resmi: harita

Bugün kullandığımız küresel coğrafi çalının
Avrupalı gücün kartografik bir takdisinden
ibaret bulunması bir tesadüf değildir.

Martin W. Lewis-Karen E. Wigen,
The Myth of Continets

Nasıl Napolyon Mısır'ı işgale başlamadan önce Mısır'ın haritalarını ve "zenginlikleri"ni çıkartmak için, Baron de Tott gibi subay olarak Osmanlı hizmetine giren Fransız casus-seyyahların notlarından ve çizimlerinden yararlandıysa, Tayland'a veya Siyam'a çıkan İngilizler de benzeri bir keşif + fetih hareketine girişeceklerdir:

> Avrupalı sömürgecilerin beraberlerinde getirdikleri Merkator haritaları, yayın aracılığıyla Güneydoğu Asyalıların muhayyilesini biçimlendirmeye başlamıştı. [17]

Böylece "Batı gözü"nün evrensel egemenliğine hazırlanmış olacaklardı ötekiler. Yeryüzünün her bir noktası, kendisine ve başkalarına o aynı "göz"le bakmaya başlayacak, etrafına "o" gözle bakmayı öğrendiğinde ise tam bir "küresel vizyon"a erişilmiş olacaktı. "Muasır medeniyet seviyesi", küre'ye (*the globe*) evrensel bir geçerlilik kazandırılarak "küresel" (*global*) bir standart haline gelecektir. Bir başka deyişle, küreselleşme, "küre"nin yerküre ölçeğindeki egemenliği tesis edildikten sonraki tabii safha olacaktır.

Başlangıçta sömürgecilik, İspanyol sömürgeciliği, "Hıristiyan olmayan ruhları cehennem ateşinden kurtarmak uğruna yemin edilmiş kutsal bir amaç" [18] iken, sonraları, bu asırların karanlığına gömülmüş dünyayı "aydınlatma" misyonuna dönüşmüştü. Artık aydınlatmanın araçları da değişmişti. Eskiden İncil verilip karşılığında toprak alınırken, şimdi Merkator götürülüp bilimsel bir vaftizden geçirildikten

17 Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Çeviren: İskender Savaşır, 2. baskı, İstanbul 1995, Metis Yayınları, s. 190.

18 J. K. Galbraith, *Kuşku Çağı: Sosyo- Ekonomik Düşünceler ve Sonuçları*, Çevirenler: Nilgün Himmetoğlu-Reşit Aşçıoğlu, İstanbul 1980, Altın Kitaplar, s. 121.

sonra fethediliyordu haritalarda kendilerine vaad edilmiş topraklar. Önce haritaya bakmayı öğreniyordu yerliler. Haritaya bakmayı öğrendiklerinde ise iş işten geçmiş oluyordu çünkü baktıkları topraklar, çoktan kendi mülkiyetlerinden çıkmış oluyordu!

Nasıl yerliler nüfus sayımları yapılınca Batı aklının tasnif kategorilerine (kutularına) yerleştiriliyorlarsa, aynı şekilde haritalarının çıkartılmasıyla da, o "geometrik ızgara"nın (*grid*), o matematiksel işlemlerin kutularından birisinin içine yerleştiriliyorlardı. Paralel ve meridyenlerin yatay ve dikey olarak "ızgara" içine alındığı dünyanın belli bir kutusunun doldurulması işi, kâşiflere, araştırmacılara ve askerî kuvvetlere havale edilecek ve böylece iktidar ile harita ilişkisi, her adımda biraz daha pekiştirilerek ilerleyecekti.[19]

Bundan sonraki adım, imparatorluğun, sömürgelerini harita üzerinde göstermesi olacaktı. Sömürgeler, haritada imparatorluğun rengine boyanırlardı 20. yüzyılın ortalarına kadar. Mesela Londra'da yapılan haritalarda Britanya'nın sömürgeleri genellikle *pembe-kırmızı*, Fransa'nın sömürgeleri *mor-mavi,* Hollanda'nın sömürgeleri ise *sarı-kahverengi* gibi renklere boyanırdı.[20] 1924 yılında Leipzig'de basılmış bir Alman haritasında ise 1914 yılındaki "sömürge renkleri" şöyleydi: İngiltere *pembe*, İspanya *sarı*, İtalya *kavuniçi,* Almanya *kahverengi-gri,* Fransa *mor*... Elimizdeki bu haritada dünya, ABD ve Rusya dışında neredeyse tamamen Avrupa emperyalistlerinin renklerine boyanmış durumdadır.[21]

Dahası, emperyalist ülkelerin haritacıları, sadece kendi ülkeleri ve sömürgelerini göstermek amacıyla geriye kalan bütün ülkeleri beyaz (boyanmamış) bırakan bir harita tekniği de geliştirmişlerdi. Bütün diğer coğrafî unsurları, eski deyişle "hazf" eden bu haritalar, bakan kişiye bir nevi "yap-boz oyunu" oynama imkânını bağışlıyordu. (Joseph Conrad'ın *Heart of Darkness (Karanlığın Yüreği)* adlı romanının kahramanı Marlow, henüz yetişme çağlarında haritaları nasıl incelediğini ve bu beyaz bölgelere büyüyünce gitme arzusunun

19 Anderson, *Hayali Cemaatler*, s. 192-3.

20 Anderson, *age*, s. 194.

21 *E. Debes' Grosser Schulatlas*, Leipzig 1924, s.

içini nasıl kapladığını anlatırken bu haritalara bakan Batılı öznenin içeriden bir resmini sunmaktaydı bize.) Muhtemelen bu beyaz (henüz keşfedilmemiş) bölgeleri içeren haritaların imalatçıları, dünyada fethedilecek, daha doğrusu fethedilmeyi bekleyen diğer bölgelerin hangileri olması gerektiğine karar vermelerini bekliyordu onlardan.

Bizim *Güliuer'in Maceraları*'nın yazarı olarak tanıdığımız Jonathan Swift, bir şiirinde Afrika'nın haritalarını yapanların boşlukları "vahşi resimlerce doldurduklarını, insanın yaşamadığına inandıktan güneye doğru inilince şehir yerine "fil" resimleri koyduklarını söyleyerek alay eder bu dizayn edici zihniyetle.[22]

Bu durum böyle devam edip giderken sömürgelerde neler olup bitiyordu?

Hint yarıkıtasının günümüzde yetiştirdiği en keskin ve uyanık zihinlerden Arjun Appadurai, sömürge mantığında sayı ve kesinliğin yerini sorgulayan çalışmasında Hindistan'daki Britanya işgal yönetiminin mevcut yerli haritaları ve sayısal verileri nasıl "yetersiz" bulduklarını ve "ana vatan"dan getirdikleri yeni sayısal mantık ve eğitim-öğretim teknikleriyle emperyalizmin istatistik ve kartografik ideolojisini nasıl adım adım yürürlüğe koyduklarını nâfîz bir nazarla incelemektedir.[23] "Hintlilerin bedenleri" demektedir Appadurai, "tedricen kategorize edilmekle kalmadı, verili niceliksel değerler haline getirildi.[24] " Böylece zoraki olarak uygulanan "etiketleme" veya "yaftalama" (*labelling*) faaliyetiyle yeni türden benliklerin yaratılmasına girişildi ki, Ian Hacking bu sürece "dinamik nominalizm" adını vermektedir. Yani nesnelerin (bu nesnelere Hintlilerin "bedenleri" ve "beyinleri" de dahildir) adları üzerinde operasyona giderek onların gerçekliğini dönüştürme ameliyesi.

Sömürgecilik tarihine baktığımızda bu ameliyeyi, sözde-tarafsız haritacılar ve bilim adamlarının bihakkın yerine getirdiklerini görebiliyoruz.

22 Aktaran: Daniel R. Hendrick, *Enformasyon Çağı: Akıl ve Devrim Çağında Bilgi Teknolojileri,* 1700-1850, Çev: Zülal Kılıç, İstanbul 2002, Kitap Yayınevi, s. 112.

23 Arjun Appadurai, *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization,* University of Minnesota Press, 1996, s. 121 vd.

24 Appadurai, *age,* s. 125.

Yerkürenin haritasını çıkarmak: Efsane üstü efsane

Batılı aklın tarihi, efsaneden kurtuluşun efsanesidir.

Gianni Vattimo, *The Transparant Society*

İnsanın ve dünyanın tamamen Avrupalılaştırılması veya Batılı kodlara dönüştürülmesi diye tarif edebileceğimiz bu dinamik nominalizm, diğer kültürlerin kendilerine, Batıya ve dünyaya bakışlarını kökten değiştirmeye yönelik bir girişim olarak okunmalıdır. Bu açıdan günümüzde ulaştığı haliyle küreselleşme, "özü olan her şeyi", yeni Heidegger'in deyişiyle *Wesen*'in her ortaya çıkışında, kaynağında yok etme ve "susturma" girişimi olarak değerlendirilebilir. Bu anlamda, tam küreselleşmenin "Batılılaşmanın sonu"ndan (bu harika tesbitin Remo Guidieri'ye ait olduğunu söylemeliyim,) bile söz etmek mümkündür, çünkü bir yerden sonra "her şey" Batılılaştığında, artık Batılılaşacak bir şey de kalmamış olacaktır.[25]

Fakat Batılılaşmanın, Batı-dışı toplumların gönüllü olarak katıldıkları bir süreç olmaktan uzak olduğu söylenmelidir. Batılılaşma ya da modernleşmenin tahakküm ve egemenliğin yayılması boyutu, asla ihmal edilmemelidir. Bu "yayılma"da, askerî güçlerin yanı sıra "bilimsel" bir keşif kolu da hep devrede olmuştur:

> Batılılaşma ilk olarak siyasî hakimiyet düzeyinde ortaya çıkar, özellikle de kültürel modellerin yayılması düzeyinde. Fakat bu siyasî ve kültürel vecheye, daha bilimsel ve metodolojik bir başka veche eşlik eder: Sözde ilkel toplumların, tamamen 'Batılı' kategorilerin egemen olduğu bir bilgi türünün nesneleri olarak görülmesi. [26]

Batılılaşma, kendi dışındaki kültürleri hızla birbirine benzetmekte, homojenleştirmekte ve böylece kendi içindeki "çöl''ü, bütün dün-

25 Gianni Vattimo, *The End of Modernity. Nihilism and Hermeneutics in Postmodern Culture*, İngilizceye çeviren ve Giriş: Jon R. Synder, The Johns Hopkins Universin' Pres, 1991, s. 151-152.

26 Vattimo, *age*, s.152

yaya yaymakta, böylece dünyayı da çölleştirmektedir.[27] Çölleşmenin boyutları dış dünyayla, bedenle sınırlı kalmamakta, giderek bilinçleri, zihinleri ve kalpleri olduğu kadar bilinçaltlarını da sarmaktadır.

Böylece, halkları hurafe ve batıl inançlardan kurtarıp aklın egemenliğini ve ışığını ona muhtaç olanlara götürme iddiasındaki Batılı güçler, aslında bir türlü suya kandıramadığı içindeki susuzluğu, çölü taşımaktadır gittiği yerlere. Çöl, dünyaya yürümektedir, Gittiği yerlerde var olan bitki ve canlı yapısının üzerini örtmektedir[28]. Hayatı durdurmaktadır. Ancak götürdüğünü iddia ettiği hayat ve ışık, medenileştirme misyonu, ne kendi susuzluğunu, ne de gittiği yerlerdeki insanlarınkini giderebilecektir.

Medeniyetin güneşi, ufukları kavuran öldürücü bir ısı tayfununa dönüşmektedir. Bu güneşin faydasızlığını göstermek için "Batı'nın antropolojikleştirilmesi", yani Batı-dışı toplumların incelenmesi amacıyla icad edilen antropolojinin yolunun bu defa Batı toplumlarına yönlendirilmesi, Avrupa'nın, yeni keşfedilen "ilkel" toplumlar gibi yeniden keşfinin gündeme getirilmesi gerekir. [29] Bunun için de Batılı insanın davranışlarının "mutlak" ve "en iyi" olmaktan çıkartılarak izafi ve muhtemel düzeyine indirgenmesi gerekmektedir.

Bu noktada haritacılık, önemli bir rehber olarak karsımıza çıkmaktadır.

27 "Çölleşme", Kitab-ı Mukaddeste "şehrin sonu" anlamında kullanılan bir metafordur. Bir anlamda Eliot'un *Çorak Ülke* dediği yer. Theodor Roszak'ın *Batı Diyarının Bittiği Yer (Where the Westland Ends)* dediği nokra belki de.

28 Mecazî olarak değil, gerçekten de Avrupa'nın tarımsal ihtiyaçtan sömürge ülkelere dayatılarak bir ekolojik sömürgecilik yapılmıştır. .Alfred Crosby'nin *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe*, 900-1900 (Cambridge University Press, 1986) adlı kitabında açıklandığına göre, Batılı insanın ihtiyacı olan gıdaların üretilmesi, sömürgelerin ekolojisini yok etmiş ve yerel bitki örtüsünü, büyük ölçüde Avrupa'ya benzetmiştir. Bkz. Said, *age*, s. 271-272.

29 David Slater, "Postmodernin diğer alanlarını incelerken: Kavimmerkezciliğin ve kuzey-güney bölünmesinin sorunları". Editörler: Ali Ranansi-Sallie Westwood, *Irkçılık, Modernite ve Kimlik*, Çeviren: Sevda Akyüz. İstanbul 1997, Sarmal Yayınevi s. 124.

Dünya hakimiyetinin aracı olarak haritalar

Emperyalizm herşeyden önce
coğrafî bir şiddet eylemidir; bu şiddet aracılığıyla
dünyadaki her uzay parçayı keşfedilir,
haritası çıkartılır ve nihayet kontrol altına alınır.

Edward Said, *Culture and Imperialism*

Yazımızın başında, Timothy Mitchell'in 1889 Dünya Fuarı'nda mevcudiyetinden bahsettiği devasa kürenin (çapı 12,72, çevresi ise 40 metredir) öncülerinden birisi, 1851 yılında Londra'da sergilenmiştir. Bu kürenin ("Dünya Modeli" adını taşıyordu) çapı ise tam 56 feet'tir (yaklaşık 16 metre), bir başka deyişle yeryüzündeki en büyük küredir. İngiliz emperyalizminin küresel iştiyakını somutlaştırmakta olan bu dev küre, yapıcısı olan İngiliz kartograf (haritabilimci) James Wyld'a göre, İngilizlerin kudretine pâyân olmadığını ve 'dünya halkına' İngilizlerin kaçınılmaz bir 'kader' olduğunu göstermeyi amaçlıyordu. Kürenin kendisi, Britanya'nın, dünyayı kuşatmış bu imparatorluğun kudretinin taşıyıcısı rolünü üstlenmişti.[30]

Fransız Devrimi hakkındaki ünlü "aykırı" konuşmanın sahibi muhafazakâr Edmund Burke, dünya hakimiyetinin alınlarına yazılmış olduğunun gururuyla başı dönmüş bir vaziyette, *History of America* (Amerika Tarihi) adlı kitabını kutlarken yazar William Robertson'a şu satırları yazıyordu:

> [İşte ş]imdi İnsanlığın Muazzam Haritası önümüzde yayılmış duruyor; ve Bakışımız altında aynı anda göremediğimiz hiçbir devlet veya barbarlık Derecesi ve hiçbir rafinman tarzı mevcut değildir. Avrupa ve Çin'in Medeniyeti birbirinden çok farklıdır. İran ve Habeşistan'ın barbarlığı, Tatarların bâtıl (*erratic*) adetleri ve Arapların, Kuzey Amerika'nın Yaban Devleti ve Yeni Zelanda'nın.[31]

30 Tony Ballantyne, "Empire. Knowledge and culture: From proto-globalization to modem globalization", Editör: A. G. Hopkins, *Globalization in World History*, Pimlico 2002, s. 120-121.

31 Zikreden: Tony Ballantyne, *agy*, s. 121.

Bu ünlü alınlı, hem kartografik bir bilincin doğuşunu (burada kültürel farklılığın bir 'İnsanlık Haritası' aracılığıyla nasıl tasavvur edildiğine dikkat edelim), hem de bilginin küreselleşmesine ilişkin güçlü bir bilinci yansıtmakladır. Burke Asya'yı, Arap âlemini, Amerikaları ve Pasifik'i 'aynı anda' karşılaştırabilen birisi sıfatıyla konuşmaktadır. [32]

Bunun içindir ki, Heidegger, "Dünya resmi çağı" ("The Age of the world picture") adlı yazısında, "Modern çağın temel hadisesi, dünyanın bir resim olarak fethidir" demişti.[33] Dünya bir kez resim olarak kavranınca, bir başka deyişle fethedilince, siyasî ve askeri fethe onun arkasından gelmek düşecekti. Küreselleşme, önce kürenin bilgisinin küreselleşmesiyle başlamıştı. Burke'ün sevinç çığlığı, küreselleşmenin 200 yıl sonra ulaşacağı noktanın serabını görmüş olmasındandı.

Artık 'dünya', paralel ve meridyenlerin ızgarasına kıstırılmıştı; kıstıranlar ise ızgaraların hapishanesine tıkılanlarla diledikleri gibi oynayacaklardı. Diledikleri gibi, yani "Western eye" ya da "Oksidental gaze", Batılı veya Oryantalist bakışın gerektirdiği gibi...

İmparatorluğun ajanları (aktörleri), sömürge devletlerinin, kültürel bölgeler ve emperyal sistemlerin sınırları boyunca etnografik veri ve yöntemlerin yaygın değiş-tokuşunu kolaylaştıran entelektüel ağlar geliştirdiler. Bunun sonucu olarak İngiliz "ajanları", Malay yarımadası ve komşularını şöyle inşa ettiler (kurguladılar): Ona 'Uzak Hindistan' veya 'Hint takımadaları' dediler ve onu, o zamanlar kendi sömürgeleri olan Hindistan'ın kültürel ve coğrafî bir uzantısı olarak gördüler.

Bu kurgulama, başlangıçta Avrupalılar tarafından, şimdilerde 'Pasifik' olarak adlandırılan bölge için de geçerlidir (oysa aynı bölge, Avrupalılar tarafından başlangıçta 'Asya' ile ilişkilendirilmişti, sonradan Asya'dan kopartıldı). Bu bölge, uzun bir süre Avustralya ve merkezî Pasifik, 'Doğu Hint Adaları' veya 'Orient'in (Doğu'nun) kav-

32 *Agy*, s. 121.

33 Martin Heidegger, *The Question Concerning Technology and Other Essays*, Almancadan çeviren ve giriş: William Lovitt, Harper Torchbooks, 1977, s. 134.

ramsal coğrafyasının bir parçası olarak görülürken, sömürgecilerin değişen çıkarlarına paralel olarak bölgenin "anlamı'' da değişecekti. 1770'lerden itibaren Avustralya bilim adamlarınca 'Doğu'dan koparılıp kendine özgü bir kültür ve toplum olarak lanse edildi dünyaya. Malay dili ve kültürü, diğerlerinin önünde ve üstün tutuldu (tam 200 dil konuşuluyordu oysa). Aslında bu, hiç de ekonomik çıkarlardan bağımsız bir uygulama değildi.[34]

İngiliz çıkarları Pasifik'i, Hindistan'daki çıkarları Asya'da görmesini gerektirdiğinde "Avustralasya" gibi tabirler icad etmeye zorlarken, Pasifik'in Asya'dan kopartılıp bağımsız ve kendi çıkarlarının eseri olan bir bölge haline getirilmesi icab ettiğinde ise Asya'ya karşı ve müstakil bir "kıta" olarak konumlandırmakta tereddüt göstermemişti.

Böylece haritalara nasıl yalan söyletildiği konusuna geliyoruz. Ama bu başlı başına ele alınması gereken bir konu. Bu "küçük beyaz yalanlar"[35] faslını bir başka yazımıza bırakalım ve son sözü, çağımızın en büyük kartografi tarihçisi J. B. Harley'e verelim:

> Haritabilimciler iktidarı imal ederler; uzayda bir panoptikon yaratırlar. Bu, haritanın metnine gömülü bulunan bir iktidardır.[36]

34 Ballantyne, *agy*, s. 129-132.

35 John Noble Wilford, *The Mapmakers: The Story of the Great Pioneers in Cartography. From Antiquity to the Space Age*, Revised Edition, Pimlico 2002, s. 15.

36 J. B. Harley, "Deconstructing the map", editörler: Michael J. Dear ve Steven Flusty, *age*, s. 286.

49

Haritalar nasıl yalan söyler?

Haritalar, yaratılmasına yardımcı oldukları
dünyaya inancın en güçlü ifadelerinden biridir.

Sylvia Thomasch

Haritalara bakmayı biliyor muyuz? Hiç önünüze bir dünya haritasını veya bir küreyi koyup üzerinde gözlerinizle saatlerce ülkeden ülkeye, kıtadan kıtaya atlaya atlaya gezdiğiniz oldu mu? Ufkunuzu, bulunduğunuz odanın duvarlarından kurtarıp yerkürenin bütününe açtınız mı?

Nedense haritaların yeryüzünün minik suretleri veya aslına sadık yansımaları olduğunu düşünürüz hep.[1] Onlar adeta uzaydan çekilmiş gerçek dünyanın parçaları gibidir. Bilimsel bir kesinliğe haizdir haritalar gözümüzde. Çoğu zaman neredeyse birer insan ürünü olduklarını bile unuturuz. Haritalar, yeryüzünü nasılsa öyle, yani olduğu gibi tespit eden tartışmasız birer fotoğraftır kamuoyunun bakışında.

Artık alamet-i farikamız haline gelen soruyu soralım burada yine: Acaba öyle mi? Acaba gerçekten de haritalar gerçeğin kendisi midir yoksa onun "çarpıtılmış" birer inşası (kurgusu) mu?

1 John Noble Wilford, The Mapmakers: The Story of the Great Pioneers in Cartography-from Antiquity to the Space Age, Pimlico, 2002, s. x.

İlginçtir, harita-bilimciler (kartograflar) ve coğrafyacılar hepimizin doğru zannettiği bu hükmün aslında bir efsane olduğunu söylüyorlar. Yani bizim haritalar ve dünya hakkındaki bilgilerimiz, daha doğrusu kanaatlerimiz bilimsel olarak doğru şeyler olmaktan uzak. Çünkü dünyanın kusursuz bir haritasını yapmak hiç bir kula nasip olmamış bugüne kadar!

Uzmanlar böyle diyor. Şaşırtıcı ama gerçek.

Bütün mesele de şu basit ama can sıkıcı olgudan kaynaklanıyor: Dünya, tam bir küre olmadığı, "elipsoid" olduğu için onu düz bir satıh üzerinde temsil etmek geometrik olarak mümkün olamıyor. Aslında dünya silindir şeklinde olsaydı, onu ortasından boylamasına kestiğimizde dikdörtgen şeklinde doğruya yakın bir resmine ulaşabilirdik. Tam bir küre şeklinde olsaydı, işimiz gene kısmen kolaydı. Ama dünya, kutuplarda basık ve ekvatorda şişkin bir küre. Ekvatordan geçen çember, kutuplardan geçen çemberden 67 km daha uzun. Bu da haritacıların işini büsbütün zorlaştırıyor.

Şöyle düşünelim:

Bir karpuzun içini bir aletle boşalttıktan sonra çıkan kabuğunu düz bir yüzey, mesela bir dikdörtgen haline nasıl getiririz? Tabii ki keserek, değil mi? Ama karpuzun dilimleri ortalarda genişken uçlarda daralır ve dilimler düz değil de eğri bir kabuk şeklinde olduğu için onu, kendisine zarar vermeden düzleştirerek bir yüzey haline getiremeyiz. İşte küresel bir şekle sahip olan dünyanın haritasını düz bir yüzey üzerine çıkarmanın güçlüğü buradan kaynaklanıyor. Bu, aslında 19. yüzyılda temelleri atılan yeni "küresel geometri"nin de varlık sebebini oluşturuyor.

California, Berkeley'deki Matematik Bilimleri Araştırma Enstitüsü Müdür Yardımcısı Robert Osserman, TÜBİTAK Yayınları arasında çıkan *Evrenin Şiiri* adlı kitabında aynen şunları söylüyor: "Yerkürenin 'eğriliği' yüzünden, çizdiğimiz haritalar ancak gerçekliğin çarpık birer resmi olur." Haritalarımızın mahiyetinden kaynaklanan bu

2 Robert Osserman, *Evrenin Şiiri*, Çeviren: İsmet Birkan, Ankara 2001, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, s. 104. Nitekim Müslüman Araplar, Yunancadan aldıkları kartografya kelimesine başlangıçta "sûretü'l-arz" demişlerdi. Sonradan

çarpıklığın sonucu ne oluyor biliyor musunuz? Açtığınız bir dünya haritasında kuzey yarımküredeki ülkeler, güney yarımküredeki ülkelere göre, kuzey kutbuna doğru çıkıldıkça olduğundan daha büyük görünmek durumunda.

İşin ilginci, bu durum matematiksel olarak aşılamayacak bir güçlük çıkartıyor haritacıların karşısına. Yani Kuzey Amerika kaçınılmaz olarak Afrika'dan büyük görünecek, Grönland kaçınılmaz olarak olduğundan büyük yapılacaktır. Başka bir yolu yok. (Var aslında. Mesela Peter projeksiyonu, Mercator haritalarındaki bu çarpıklıkları telafi etmek için geliştirildi. Ama haritaları Peter tekniğine göre yaptığınızda bu defa yine kaçınılmaz olarak kıtaların şekilleri çarpık olarak resmedilmek durumunda.)

Bu, işin "insan bilgisinin sınırları" diyebileceğimiz kısmıyla alakalı. Yani beşerî acziyetimizin dünyanın hatasız bir haritasını bile çıkartmaya müsaade etmemesidir söz konusu olan. Peki bir de ideolojik çarpıtma girerse devreye? (Nitekim girmiştir de.) Nasıl mı?

Neden kuzey kutbu haritaların üstünde, güney kutbu altında yapılır? Yoksa uzayın her noktasından da dünya aynı şekilde, yani haritacıların baktığı o sabit açıdan mı görünmektedir? (Böyle bir sabit açı var mıdır?) Nottingham Üniversitesi Coğrafya Şubesi hocalarından John P. Cole, bilimsel değil, sağduyuya dayalı bir 'haritaya bakma alışkanlığımız' olduğunu ve bunun da bizi, yerküreyi belli bir açıdan görmeye zorladığını söylüyor. Evrende alt ve üst diye bir şey olmadığına göre dünyanın da altından veya üstünden söz etmek sözkonusu olamaz ona göre. Haritanın tepesine kuzeyi koymak kadar güneyi de koymak mümkündür. İlginç bir örnek de veriyor kendisi. Öyleyse, diyor Cole, Kuzey Kutbu'nu göstermek üzere hazırlanmış bir harita düşünün. Bu haritada Kuzey Kutbu haritanın merkezine yerleştirilirse, haritanın "üst"ünde bu defa güneyinde kalan bölgeler yer almayacak mıdır? Bu durumda kuzey kutbunun üstte, güney kutbunun da altta yapılmasının mutlak bir bilimsel dayanağını bulmak

yaygınlaşan harita" kelimesi de Batı dillerindeki "chart" veya "carta" kelimeleriyle aynı kökten gelmektedir.

mümkün değildir.[3] Sonuç olarak büyük ölçüde bize öğretilen belli bir haritaya bakış tarzının esiriyizdir. [4]

Haritacılar, neyi göstereceklerini ve onu nasıl göstereceklerini, dahası neyi göstermeyeceklerini de tercih eden manipülatörlerdir bir bakıma. Dünyayı parçalara ayırır, sonra da yeniden birleştirirler seçtikleri parçaları. Bu yüzden de haritaları gerçekliğin kendisi değil, gerçeklik hakkındaki izlenimler şeklinde görmeyi öğrenmemiz gerekiyor.

Demek ki, haritalarda bile vazgeçemediğimiz efsane ve dogmalar eksik etmiyor gölgesini üzerimizden. Dolayısıyla her harita, kaçınılmaz olarak şu yaman çelişkinin boynuzlarına yakalanacaktır: Ya ölçüsü çarpık olacak ya da şekli. Şeklen doğru olduğu zaman bölgelerin büyüklükleri kuzey yarımküresinin lehine olmak üzere çarpıtılacaktır, aksi halde yüzölçümleri doğru olacak ama bu defa da kıtalar bildiğimizden farklı şekiller alacaktır.

Nitekim haritacılığın bu yakıcı aczini aşmak isteyenler çıkmıştır (Arno Peter veya John Synder adlı haritacıların girişimleri). Ancak bu haritalar da haritalardan bildiğimiz "dünya"ya pek benzememektedir. Mesela bir haritada dünyanın merkezi, kuzey kutbu olarak tasarlanmış ve kıtalar onun uzantıları olarak tasvir edilmiştir. Matematiksel olarak doğru ama her kıtanın dilimlere bölündüğü ilginç harita yapma girişimleri de olmuştur. (Bartholomew'nun bölgesel projeksiyonu gibi.) Sonuçta haritalarımızın doğru olmaya doğru gittikçe sağduyusal dünya resmimizden, yani bildiğimiz dünya haritalarından uzaklaşacağını, hatta tanınmaz teknik çizimler haline geleceğini kabul etmek durumundayız diyor uzmanlar.

3 J. P. Cole, *Geography of World Affairs*, Penguin Books, 1964, s. 19.

4 Nitekim Annin K. Lobeck bunu "Haritaların Söylemedikleri" adlı kitabında örneklerle ortaya koymuştur: *Things Maps Don't Tell Us*, University of Chicago Press, 1993. Modern dönem öncesi haritalarında zaman zaman güney kutbunun yukarıda, kuzey kutbunun ise aşağıda yapılmasının sebebi, o dönemlerde bugünkü gibi bir haritaya bakış eğitiminin evrenselleşmemiş olmasıdır. Örnekler için bkz. *XIV-XVIII. Yüzyıl Portolan ve Deniz Haritaları*, İtalyan Kültür Merkezi, İstanbul 1994.

Bu işin teknik zorluğuyla ilgili kısmı. Bir de ideolojiler devreye girerse neler olacağını tahmin etmek zor olmasa gerek.

Soruların bizi özgürleştireceğini düşünüyorum. Beynimizi, bir mıknatıs gibi soruları çekmeye alıştırmalıyız; zihin selametimiz bakımından son derece gerekli bu. Soru sormayı bilmeyen bir zihin, esir düşmeye mahkûmdur çünkü.

Öncelikle şu soruları düstur olarak benimsemek ve düşüncenin kıvılcımları olarak etrafa sıçratmak zorundayız: Bu işi "kim" yapıyor? "Niçin" yapıyor? ve "Nasıl" yapıyor?

İlk sorudan başlayalım: Bugünkü haritalar "kim"in mamulatıdır? El-cevap: Avrupalılar ve Amerikalıların. Peki "bizim" bir haritamız var mıdır? Maalesef. Peki zamanında Müslümanların yaptıkları haritalar ile Avrupalıların haritaları "aynı" mıydı? (Mesela İdrisî'nin dünya haritasında neden güney kutbu üsttedir de kuzey kutbu alttadır?) Cevabın nasıl geleceğini biliyorum: Birinciler ilkeldi, İkinciler bilimsel. Acaba?

Peki Avrupa, kendisini, her türlü coğrafî gerçekliğin hilafına, bir "kıta" olarak vasfetme cüretini nereden buluyor? Avrupa aslında Asya'nın bir alt-kıtasından, bir uzamışından, Paul Valery'nin deyişiyle "burnundan" ibaret değil midir? Ama "Euro-Asia", yani "Avrasya" terkibinde olduğu gibi, kendisini ait olduğu Asya kıtasının "önüne" koyan bir zihniyet ne kadar bilimseldir dersiniz? Peki neden "Asyavrupa" demiyoruz da "Avrasya" diyoruz, hiç düşündünüz mü?

Kendi toprağını bir yarımada iken bir kıta olarak görüyor da Avrupalı, kendi sözde "kıta"sının toplam nüfusundan çok daha kalabalık bir "ülke" olan Hindistan'ı neden "yarımada" konumuna layık görüyor dersiniz? Ya dünyanın en kalabalık nüfusuna sahip olan Çin neden bir "ülke"dir sadece de onun onda biri kadar nüfusa sahip olan Avrupa, Avrasya'nın geri kalanına denk bir "kıta" olarak resmedilir haritalarda?

İkinci olarak, Avrupalılar bu haritaları niçin yapmış olabilirler? Cevabını ben değil, biri ünlü coğrafya hocası, öbürü tarihçi iki uzman veriyor. Hem de bizim bile söylemeye cesaret edemeyeceğimiz bir netlikte:

> Bugün kullanmakta olduğumuz küresel coğrafî çatının, temelde Avrupa'nın iktidarının haritacılık düzeyinde kutsanması (takdisi) oluşu bir tesadüf değildir. Yüzyıllar süren emperyalizmin ardından bir zamanlar egemen olan bir metropolün küstah dünya görüşü, bugün dünyanın entelektüel donanımı haline gelmiştir. Sömürgeciliğe karşı çıkan ve alternatif bir küresel düzen için yeni vizyonlar imal etmeye kendilerini adamış entelektüeller bile Avrasya'nın Uzak Batısından [harika! Avrupa demeye getiriyor yazarlarımız-M.A.] neşet eden dar kafalı jeo-tarihî kategorilerin koleksiyonuna saplanmış bulurlar kendilerini.

Halbuki, diyor Duke Üniversitesi'nden uzmanlarımız Lewis ve Wigen, bizim bildiğimiz coğrafî kategoriler, tamamen Ortaçağ Avrupa haritacılığının uzantısıdır ve bu haritacılık geleneği hiçbir zaman kesintiye uğramamıştır! Bir başka deyişle, modern haritalarda Ortaçağ Hıristiyan Avrupa'sının nabzı atmaya devam etmektedir.

Bunu söyleyen biz olsak, adımız çoktan gericiye çıkmıştı. Allah'tan ki dünya üzerinde böyle dürüst ve müdakkik ehl-i ilm temsilcileri var da, Garp-zedelerin zinhar telaffuz etmeye yanaşmadıkları gerçekleri haykırarak gözlerimizdeki perdeleri indirmeye yardımcı oluyorlar.

Anlayacağınız, bugün imal edilmiş olan haritalar, Avrupa emperyalizmine hizmet etmesi için istihdam edilen sözüm ona "uzmanlar"ın elinden çıkmadır ve *The Myth of Continents*'da da sık sık vurgulandığı gibi, "küre"yi ele geçirmeye ahdetmiş bir zihniyetin çarpıtmalarıyla ikinci kez sakatlanmış durumdadır.

Unutuyordum az kalsın. Üçüncü sorumuz, nasıl yapıldığıyla ilgiliydi. Eh, buna örnek olarak da, Avustralya'nın 1650'lerdeki erken modern haritalarda Asya kıtasına ait olarak gösterilirken, emperyalizmin değişen çıkarları doğrultusunda 1770'lerden itibaren Pasifik'e ait bağımsız bir kıta yapıldığını söylemem yeterli olacaktır sanırım.[5]

5 Tonny Ballantyne, "Empire, knowledgw and culture", Haz.: A.G.Hopkins, *Globalization in World History,* Pimlica 2002, s. 129

50

Ortadoğu nasıl icad ve imal edildi?

Ortadoğu terimi, ancak Batı Avrupa perspektifinden anlamlı olan askerî bir dizayndır.

Martin Lewis ve Karen E. Wigen

Rahmetli Turgut Özal da vaktiyle 'Ortadoğu'da haritalar yeniden çizilecek' derken bunu kasdetmiş olmalı. Ortadoğu, yeni küresel saltanat rejimine göre silbaştan kesilip biçilecek, yeniden tanımlanacak, sınırlar küresel hedeflere göre mevcut sınır taşlarını, halkları, kültürleri boydan boya yarıp geçecek. Haritalar, bir kere daha gerçekliği değil, patronun istediği "şeyi" gösterecek.

Çağımızın gözkapakları olmayan zekâlarından J. B. Harley'in sarsıcı sorgulaması sürüyor:

Haritaların kullanım tarihi bize gösteriyor ki, onlar hiçbir zaman gerçekliği göstermezler; farklı bir gerçekliğin üretilmesine hizmet ederler.

Bugün imal edilmekte olan farklı gerçeğin burnumuzun dibindeki adı ise BOP, yani "Büyük Ortadoğu Projesi", önce Amerikan basınından öğrendik onu, ardından da Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın 2004 yılında Diyarbakır'ı bu projenin merkezi yapmak istedikleri yolundaki beyanatıyla karşılaştık ve Harley'e bir kez daha hak verdik.

İleride göreceğimiz gibi haritacılar, yeni bir gerçekliği imal etmeye koyulmuştu bir kere. Kim durabilirdi ki önlerinde?

Peki bugünkü Ortadoğu kimin eseridir? Mevcut Ortadoğu'yu belirleyen sınırlar bize sanki apaçık, doğal sınırlarmış gibi geliyor. Sanki orada evvel eski "Ortadoğu" diye bir "bölge" varmış gibi davranıyoruz. Halbuki bu bölge de, en az haritalar kadar yapay, en az onun kadar yalancı, en az onun kadar hayalî.

Mesela bölgedeki Müslümanların kendilerini neden "Doğu'nun ortasında" görmeleri gerektiğini düşündük mü hiç? Yani biz kalkıp İngiltere'ye "Uzak Batı", Almanya'ya "Orta Batı" diyor muyuz hiç? İyi de, neden "onlar" bizi Ortadoğu, Yakındoğu, Uzakdoğu gibi kavram hapishanelerine tıkıştırdıklarında gardiyanlık yapmaktan pek bir memnun oluyoruz, sesimiz soluğumuz çıkmıyor? Üstelik de bu görevimizden pek bir mutlu oluyoruz.

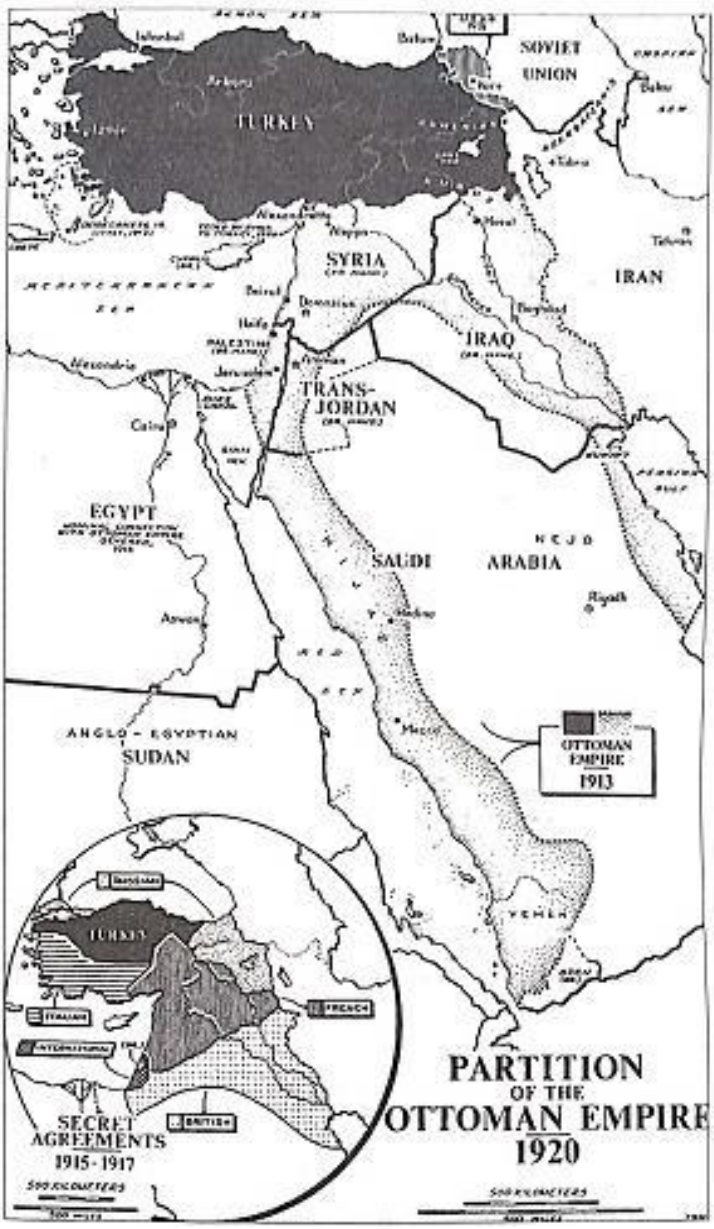
Duke Üniversitesi'nden iki değerli araştırmacı, Martin Lewis ve Karen Wigen, haklı olarak 'Neden Batı sabit bir çekirdeğe sahiptir de Doğu neden, sürekli değişir?' sorusunu yöneltiyorlar kireçlenen idrakimize[1].

Sahiden de neden "Batı" denilince "sabit bir yer" aklımıza gelirken, Doğu bu kadar kaygan bir zeminde durmakta ve her on veya yirmi yılda bir yeni baştan tanımlanmaktadır?

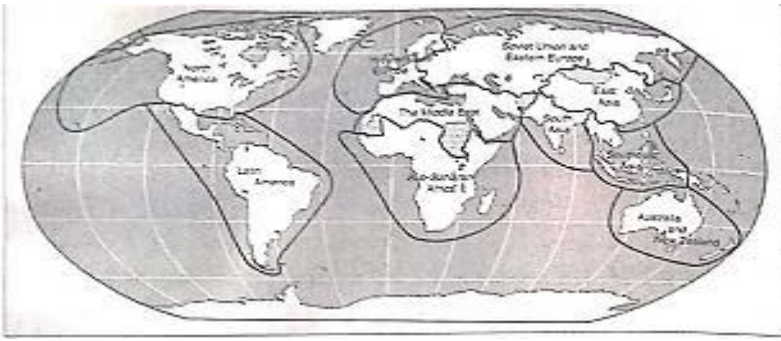
İspanya'nın General Franco döneminde gerçek Avrupa'nın dışında, bir bakıma "Avrupa'nın Güneydoğusu" olarak tanımlandığına işaret eden yazarlarımız, aynı silahın Soğuk Savaş yıllarında Sovyetler Birliği'ne de yöneltildiğine dikkat çekiyorlar. Birisi Faşist, diğeri Komünist rejimlerle yönetiliyor olmak, İspanya ve SSCB'yi Avrupalı bilincinin dışına itmek için yeterli bahaneyi oluşturmuştur zamanın dünya düzeni tasarımcıları için!

Kıtalar yerinde duruyor ama onlara yüklenen anlamlar sürekli olarak yer değiştiriyor yerküre üzerinde. Sınırlar bir o yana, bir bu

1 Martin W. Lewis ve Karen E. Wigen, *The Myth of Continents: A Critique ofMetageography*, California University Press, 1997.

1920 yılında Osmanlı Devleti'nin nasıl parçalanacağına ilişkin çalışmaları gösteren bir harita taslağı. Solda daire içindeki haritada 1915-1917 gizli antlaşmalarına göre Osmanlı'nın nasıl parçalanacağı gösteriliyor.

Dünyanın siyasal olarak hangi nüfuz bölgelerine ayrıldığını gösteren bir dünya haritası örneği. 10 bölgeye ayrılan dünyada Türkiye'ye, Fas'a ve Orta Afrika'ya kadar uzatılan "The Middle East" (Orta Doğu) kategorisi içinde yer verilmesi anlamlıdır.

yana gidip geliyor ve sonuçta devrin egemeninin çıkar ve niyetlerine göre şekilleniyor.

Ne var ki, "haritacı imalatçıları"nın (*mapmakers*) kafası, Ortadoğu konusunda fazla karışık olmuş öteden beri. Burayı bir din ile, İslâmiyet'le özdeşleştirmeye çalışmışlar önce, ama tutmamış; çünkü önemli miktarda Hıristiyan nüfus ile azımsanmayacak bir Yahudi topluluğu da ikamet etmektedir burada. Bir ara Kafkasları da içine katmayı planlamışlar ama Gürcistan ve Ermenistan gibi Ortodoks ülkeleri nereye koyacaklarını bilememişler."Akdeniz ülkeleri" demek istemişler ama bu sefer de İran'ın, Kuveyt'in, Yemen'in Akdeniz'le bir alâkasını bulamamışlar. Üstelik Ortadoğu içerisinde sayılan Fas, Cezayir ve Tunus'un coğrafi konumu itibariyle birçok Avrupa ülkesinden çok daha "Batı'da" yer alıyor olmasını da kendi kendilerine izah edememişler bir türlü. (Unutmayalım ki, Fas, Londra'dan bile daha batıdadır!) Düşünün, 1890'larda İngiliz gazetelerine bakacak olsaydınız, Ortadoğu'nun Bosna'da başladığını okuyor olacaktınız.[2]

Ortadoğu, Asya ile Avrupa arasında kültürel bir bölge ise, o zaman Avrupa'nın doğusunda değil de güneyinde yer alan Kuzey Afrika ülkelerinin ne işi vardır Ortadoğu'da? Demek ki, Ortadoğu sadece

2 Ahmet Davutoğlu, *Küresel Bunalım: 11 Eylül Konuşmaları*, 3. baskı, İstanbul 2002, Küre Yayınlan, s. 118.

coğrafi anlamda Doğu'da (*East*) olmayı değil, aynı zamanda kültürel anlamda tarif edilmiş bir Doğu'da (*Orient*) bulunmayı da ifade etmektedir.[3]

"Ortadoğu" (*Middle East*) terimi, ilk olarak 1902 yılında icad edilmiş. Binlerce yıllık geçmişi olan bu bölge için yeni bir duvak yani. İcad eden kim mi? Şaşıracaksınız belki ama bir askerî teorisyen olan Alfred Thayer Mahan. Gelin görün ki, Mahan'ın Ortadoğu'su, Basra Körfezi çevresinden ibarettir. Ona göre, sözünü ettiği bölgenin sorunları, Akdeniz ülkelerini kasdettiği Yakındoğu'dan da, Japonya'dan Hindistan'a kadarki alanı kaplayan Uzak Doğu'dan da farklılık arz eder.[4]

Mahan'dan sonra, onun koyduğu sınırlar kayganlaşıvermiş hemen. Kimi aklı evveller Tibet'i, kimisi de Nepal'i Ortadoğu'ya katmaya çalışmış. Ünlü casus Arminius Vambery[5] ise 1906 yılında Hindistan'ı dahil etmiştir Ortadoğu sınırlarının içerisine. Derken o uğursuz 1914 yılı gelip çatmış ve savaş çanlarıyla birlikte İngiliz stratejistleri, bu kavramın, başlarının derde girmeye başladığı Hindistan ve civarını da kapsaması gerektiğine karar vermişler. Pek fazla tutulmamış olmasına rağmen, bu strateji değişikliği bize Ortadoğu'nun temelde 'üzerinde güneş batmayan imparatorluk'un sömürgelerini yönetmek için bir araç olarak nasıl icad ve imal edildiğine dair güçlü bir ışık tutuyor.

İkinci Dünya Savaşı, Ortadoğu kavramını büyük ölçüde yeniden - tabii yine askerî amaçlarla- şekillendirmiştir. 1932'de İngiliz Kraliyet

3 Mesela Atlantik Okyanusu'nda bulunan Faroe adaları ile İzlanda'nın Avrupa kıtasına dahil edilmesine mukabil, 20. yüzyılın başına kadar Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Akdeniz'in göbeğindeki Kıbrıs ve Girit adaları, Avrupalıların eline geçinceye kadar Asya'ya ait kabul edilmekteydi. Bkz. Sandra Halperin, *War and Social Change in Modem Europe: The Great Transformation Revisited,* Cambridge 2004, Cambridge University Press, s. 297-298.

4 Mahan'ın 1890 yılında yayınlanmış olan çığır açıcı kitabı "Tarihin Akışı Üzerinde Deniz Gücünün Etkisi, 1660-1783" hakkında iyi bir özet için bkz.: Robert B. Downs, "File karşı su canavarı", *Dünyayı Değiştiren Kitaplar*, Çeviren:?, İstanbul 1980, Tur Yayınları, s. 164-180.

5 Vambery'nin özellikle Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti'yle ilgili faaliyet ve düşünceleri için şu kitap iyi bir rehber niteliğindedir: Mim Kemal öke, *Saraydaki Casus: Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery*, İstanbul 1998, İrfan Yayımcılık.

Hava Kuvvetleri, iki komutanlığa ayrılmış, Merkezi lrak'da bulunan komutanlığa Ortadoğu Komutanlığı, Mısır'da bulunana ise Yakın doğu Komutanlığı adı verilmiş. 1939'larda Tropikal Afrika, Sudan ve Somali de girmiş yeni Ortadoğu şemsiyesinin altına.

Böylece savaşın sonunda (I918) Ortadoğu'nun sınırları Libya'dan Afganistan'a kadar genişlemiştir.

Gelin görün ki, Ortadoğu'nun kaygan sınırları biç yerinde durmaz. Bu defa Somali dışarı çıkartılır, Fas, Cezayir ve Tunus içeri buyur edilir. Bu yeni Ortadoğu, kısa zamanda 19. yüzyıl sonlarında diplomatik çevrelerde Osmanlı topraklarını ifade etmek için icad edilen Yakındoğu (*Near Hast*) kavramının pabucunu dama atacaktır. Çünkü artık Osmanlı Devleti, yani bu "bölücü kavram"ın siyasi ve hukukî muhatabı sahneden çekilmiştir. Dolayısıyla artık bu "eskimiş'' kavrama ihtiyaçları yoktur. Operasyon tamamdır. Çöpe atılabilir.

"Ya bugün?" der gibisiniz. Bütün bu malumatı bugünü aydınlatmak için anlattım zaten.[6] Ortadoğu büyür, küçülür; ülkeler, milletler içine girer, çıkar, önemli olan bizim nerede yaşadığımıza ve nerede yaşamak istediğimize dair bir bilincimizin olup olmadığıdır.

Sahi biz bir Ortadoğu ülkesi miyiz? Peki kim karar vermiştir buna?...

6 Yeni Ortadoğu sınırının daha doğuya kaydığına dair güncel gelişmeler dikkate alınırsa Doğu-Batı sınırı günümüzde Gürcistan, Doğu Karadeniz, İran-Türkiye sınırı ve Basra Körfezi olarak belirlenme eğilimindedir. Kimler tarafından? Elbette ABD ve Avrupa Birliği tarafından. 11 Eylül'den sonra yerinden oynayan sınır taşları, yeni güvenlik alanlarını bir şekilde belirleyecekti; nitekim belirliyor. Bkz. İbrahim Karagül, "Birileri çok kötü şeyler planlıyor!", *Yeni Şafak*, 15 Eylül 2009.

Sonsöz

Değiştirebileceğimiz tek şey geçmiştir.
Biz de onu her zaman değiştiririz.

Ninian Smart[1]

Yaklaşık olarak 1970'lere kadar Avrupalılar yazdı yerkürenin tarihini. 17. yüzyıldan itibaren Avrupalı ya da daha da geniş anlamda 'Batılı' özne, kendi tarihini merkeze alır ve onu bir "dünya tarihi" olarak konumlandırırken, gerek sömürgecilik, gerekse kültür emperyalizmi kanallarından diğer halklara da Avrupa'nın tecrübesini kendi geçmişleriymiş gibi öğretmeyi başardı.

Yıllar yılı kendi suretimizi bu ayarı bozuk merceklerden, bizi çarpuk çurpuk gösteren yalancı aynalarda seyrettik; dahası, Avrupa'nın yalanlarını has gerçeklerimizmiş gibi, üstelik sanki kendi gerçeklerimizin yerine geçirilebilirmiş gibi gıpta ederek ve üstelik sahiplenip böbürlenerek anlattık. Kimse bize vekalet vermediği halde avukatlığını üstlendik gönüllü olarak. İşin kötüsü, vekilimizin kim olduğunu, ne iş yaptığını ve çıktığı yolun kaçıncı kilometresinde bulunduğunu da bilmiyorduk. Perde arkasını ise hiç mi hiç bilmiyorduk. Bilemez-

1 Ninian Smart, "Tradition, retrospective perception, nationalism and modernism", Editör: Paul Heelas, *Religion, Modernity and Postmodernity*, Blackwell Publishers 1998, s. 79.

dik belki de... Göremezdik, çünkü gözlerimiz bağlanmıştı. Gözlerin açık oynandığı bir körebe oyunu sahneleniyordu bütün dünyada...

Modernleşme bizde, kendi babamızı kapı dışarı ederek yabancı bir babayı içeri buyur etme süreci olarak yorumlanabilir. O gelmesini beklediğimiz üvey baba ise eşikten içeri adım atmayacak kadar mağrurdur. Sadece gölgesini göndermiştir hanemize ve bizden tek istediği, kovalım veya kovmayalım, öz babamızı değil, kendisini dinlememizdir.

Velhasıl bugüne kadarki sorunlarımız, özellikle de tarih alanındaki sorunlarımız, 'yanlış babayı dinlemek'ten ileri gelmiştir. Bu 'sahte baba'nın bize anlattığı masalları 'tarih' diye kabul etmişiz ama eziyet edip dışladığımız öz babamızın kısık sesle ara sıra anlatabildiği kendi hikâyemizden nefret etmek, en hafifinden kulak ardı etmek, bize dayatılan modernliğin ayrılmaz bir parçası sayılmıştır.

Oysa Avrupa medeniyeti, bu yeni 'baba'yı kendi bünyesinden çıkarabilmiş, kilise adlı 'baba'nın yerine aydınların oluşturduğu yeni koroyu onu kovmadan, aynı evde kurabilmişti. Ayrı bir oyun sahnelemekten vazgeçtik, 'Biz neden bu oyunu aynı şekilde oynamayalım?' diye düşüneceğimize, hazır 'baba'yı ithal etmeyi tercih ettik, çünkü kolayımıza gelmişti. Nasıl bir toplumun en büyük egemenlik alameti sayılan kanun yapma işini İsviçre'den, İtalya'dan, Almanya'dan ithal etmek suretiyle hallettiysek, aynı şekilde tarihimizi ve dünya tarihinin akış şeklini de kendi kaynaklarımızdan türetmek gibi sarp bir yola girmek yerine, Avrupa'da bulunan hazırlop çözümleri davet edip onları kültürümüzün bağrına serbestçe saldık.

Sonuçta olan, hem kendi tarihimizin tanınmayacak şekilde tahribi, hem de bize Batı tarihini bir 'dünya tarihi' olarak belleten aynı derecede tahripkâr bir başka zaman algısının idrakimize bir 'deli gömleği' gibi giydirilmesiydi.

"Vatan şairi"miz Namık Kemal, 1860'larda Londra'ya gitmişti ve gördüğü bu 'medeniyet Kâbe'si karşısında içine düştüğü duygu çukurunu *İbret* gazetesine yazdığı 'Terakki' başlıklı yazısına olanca tonlarıyla aktarmıştı. Bu yazıda "Hürriyet kasidesi"nin o kükreyen Namık Kemal'inden eser yoktur, hatta neredeyse gördüklerinden büyülenmiş bir meczup vardır karşımızda. Ve üstad bir türlü görememiştir gerçek Londra'yı. Hem de kendisiyle yaklaşık aynı yıllarda

Londra ya gitmiş olan Alman şairi Heinrich Heine ve Rus romancısı Fyodor Dostoyevski, gördükleri bu mendebur şehirden tiksinirken, Namık Kemal Avrupa medeniyetinin haramzade devletinin başkentinin cilalı vitrinlerini anlatmaya memur hissetmiştir kendisini. Neticede görmek istediğini görmüş, istemediğini de görmemiş ve göstermemiştir.[2]

Londra'yı, o tarihlerde mevcut olan ve *Punch* dergisindeki karikatürlere varıncaya kadar sık sık konu olan "slum"ları, yani sefalet ve koleranın kol gezdiği tenekeden işçi barakalarının oluşturduğu mahalleleri[3] nedense görmeden gezen Namık Kemal, belki de Avrupa'yı, Niyazi Berkes'in dediği gibi[4], bir kavanozu dışından yalamak cinsinden asla içine giremeden tanıyacak aydınlarımızın erken bir tipidir. Ama son tip olmadığı kesin.

Avrupa'yı sadece ilerlemeci ve liberal "Whig" tarih yorumundan hareketle tanımanın pek çok örtük veya açık tuzağı içerisinde barındırdığını bizzat İngiliz tarihçileri bile itiraf etmekten çekinmiyorlar. Zira Avrupa tarihini biricik, yani benzersiz, İngiltere'nin tarihini de ondan daha benzersiz bir istisna safsatasıyla açıklamak (safsata, zira istisnanın bilimi olmaz, bilim geneldir), siyasetteki Whigizm (*Whiggism*) akımının tarihçiye hazırladığı en yaman tuzaklardan biridir.[5]

Bu Avrupa merkezli tarih, 1492 yılında, Kristof Kolomb'un *Nina, Pinta* ve *Santa Maria* adlı üç gemisiyle Amerika kıtasına ayak basmasıyla başlatılır. Böylece salt Avrupa'ya özgü kılınan bir milat sayesinde Avrupa'nın bu tarihten önceki Doğu'ya olan bütün borç defterleri tasfiye edilir. 1492'de Avrupa'nın dünyada en ileri medeniyet olduğu ve o tarihte hamle yapacak kudretteki tek medeniyetin Avrupa topraklarında barındığı cümle aleme ilan edilmiş olur. Eski hesaplar hızla tasfiye olunurken, o tarihten sonra açılan yeni "dünya tarihi"

2 Bu konuda yazdığım bir yazı için bkz. "İki şehrin hikâyesi: Heine, Dostoyevski ve Namık Kemal'in Londra'sı", *Osmanlı'nın Kayıp Atlası*, İstanbul 2008, Ufuk Çizgisi Yayınları, s. 243-260.

3 Bir örnek olarak devrin gazete ve dergilerindeki karikatür ve çizimlerden yararlanarak bir tablo oluşturan G. M. Trevelyan'm kitabına bakılabilir (*Illustrated English Social History: 4*, Penguin Books, 1964).

4 Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Ankara, 1975, Bilgi Yay.evi, s.183.

5 Whig tarih anlayışı hk. bkz. Stephen Pumfrey, "The Scientific Revolution", Editör: Michael Bentley, *Companion to Historiography*, London ve New York, 2002, Routledge, s.294 vd.

epik tiyatrosunun baş aktörünün, yani Avrupa'nın oyunu, sonuna kadar sürükleyeceği varsayılmıştır.

Avrupa merkezci söylem, dolayısıyla kitabımızda bir kısmını özet olarak işleyebildiğimiz yalan mekanizması şu mantık doğrultusunda işlemektedir:

Avrupa, Rönesans'tan itibaren kilisenin egemenliğinden kurtulmuştur, akılcılığı benimsemiştir, bilimsel bir dünya görüşüne sahip olmuştur, sürekli olarak ilerlemiş ve kendisini geliştirmiştir, dünyayı tanımaya çalışmış ve ardından keşif gezilerine çıkmış, böylece bir mucizeyi andıran modern çağın gelişmelerinin temellerini atmış ve onu 20. yüzyılda "sanayi sonrası toplum" noktasına ulaştırmıştır.

Oysa Doğu ne yapmıştır bu süreçte? Daima akıl dışı dürtülerle hareket etmiştir; zaten Doğu insanı mistiktir, duygusaldır, içine kapanmıştır, dünyayı tanımak dahi istememiş, hatta 'seyahat etmeyi sevmemiş', bu yüzden de Volney'in dediği gibi zamanla donuklaşıp taşlaşmış, bir medeniyet fosili haline dönüşmüştür. Ta ki, Avrupa medeniyetinin genç prensi (belki de Napolyon'un 1798 Mısır seferi bunun sembolik düzeydeki başlangıcı olmuştur) evine gelip de onu ölümsüz kılacak öpücüğüyle uyandırıncaya kadar. Bu uyanışa da Batılılaşma veya Modernleşme diyoruz bildiğiniz gibi.

Açıktır ki, bu sözde "tarih", Avrupa merkezli olarak kurgulanmıştır ve beyinlere o merkezden empoze edilmiştir. Örtük olarak zihnimize ekmek istediği fikir tohumu ise şudur: Doğası gereği ekonomik geriliğe, durağanlığa ve atalete mahkûm bulunan pıhtılaşmış durumdaki Doğu'nun anahtarları, Avrupalıların aydınlık zihinleri ve cevval girişimciliğinde yatmaktadır. Marx'ın Hindistan'daki İngiliz egemenliği için söylediği gibi Batı bu örümcek bağlamış kapının paslı kilidini açtı ve Doğu'yu uyandırdı. Öyleyse onun izinden gidilmeli, Batı mutlaka taklit edilmelidir. Zaten Batı haricinde herhangi bir çağdaş çözüm yoktur ve olamaz da!

Bu yaklaşıma şimdilerde "Avrupa-merkezcilik" (*Eurocentrism*) deniliyor ve Avrupa'nın içinden ve dışından bilim ve düşünce adamları tarafından giderek artan dozlarda şiddetli hücumlara uğruyor. Dünya tarihi yeni baştan yazılıyor adeta. Amerika'nın Kristof Kolomb tarafından keşfedilmediği, tam tersine onun tarafından işgal ve icad edildiği yazılıyor mesela. Hindistan tarihi de, Çin tarihi de, Latin

Amerika tarihi de "Avrupa-merkezci olmayan'' bir gözle yeniden kaleme alınıyor, üzerini kaplamış küllere aşkla üfürülüyor, kabuğundaki asırlık sömürgeci ve oryantalist toz toprak silkeleniyor, adeta arkeolojik kalıntılar gibi toprağın altından bir bir sürgün veriyor şoke eden belge ve bilgiler.

Bir açıdan bakılırsa, gömülmüş tarihler ayağa kalkıyor.

Mesela Bilimsel Devrim, Sanayi Devrimi denilen Avrupa'nın modern çağdaki telaşlı hamlelerini, tam da onun uzun yüzyıllar süren geri kalmışlığını telafi etme adımları olarak değerlendirmek neden bize sağlıksız bir düşünme yolu gibi gözüküyor dersiniz? Neden Avrupa'nın ancak 1500-1800 döneminde Doğu'yu yakalayabilecek bir düzeye eriştiği bilgisini görmezden geliyoruz? Neden şu sözü söylemek için bir Andre Gunder Frank'ın gelmesi gerekiyor olsun: "Avrupa 'ekonomik geriliğin avantajlarını' kullanmak suretiyle erken değil, geç gelişen bir kıtadır."

Ya da kitabımızda ismi sık sık geçen gerçek bir efsane- savar öncü, J. M. Blaut'un aşağıdaki sözünü bizim Avrupa hayranlarının vaktiyle söylemiş olması gerekmez miydi: "Amerikalılar keşf edilmediler, enfekte edildiler." Yazar, Amerikalı yerlilerin Avrupalılar tarafından kasıtlı olarak kendilerinin aşılı oldukları virüslere kurban edildiği gerçeğini anlatmaktaydı bu sözlerle. Milyonlarca Amerikalı yerli, bu gibi vahşiyane yöntemlerle kırıla kırıla nüfusları 30 milyondan bir milyona indirilirken, bunun hala mutlu bir keşif öyküsü olarak anlatılması ve üstelik bütün toplumlar için mutlu bir öykü olduğunun iddia edilmesi ne kadar mantıklıdır, siz değerlendirin.

Peki neden bir 17. yüzyıl Bilimsel Devrim'inden söz edilir de, 10. yüzyılda gerçekleşen ve birkaç yüzyıl süren İslam Bilim Devrimi'nden söz edilmez? Neden Avrupa Rönesansı'ndan söz edilir de, Müslümanların Rönesanslarını en az 5 yüzyıl önce gerçekleştirdiklerinden dem vurulmaz? Neden Kolomb'un Amerika'ya giderken kullandığı gemilerin Çin donanmasındakiler yanında maket gibi kaldığı itiraf edilmez? Ve neden Vatikan yazmalar katalogundaki İbnu'ş-Şâtır'a ait eserde, kendisi dindar bir Katolik olan Kopernik'in, gezegen teorisini açıklarken kullandığına tıpatıp benzeyen bir çizimin bulunduğu gözlerden gizlenir? Yoksa 'Batı mucizesi'nin büyüsünün bozulmasından mı endişe edilmektedir?

O büyü bozulursa ne olur peki? Kim bilir belki de asıl korkuları bundandır.

İlk hareketli harflerden oluşan matbaanın Gutenberg'in buluşu olup olmadığını kitapta tartıştığımızı göreceksiniz. Fakat daha derine inen bir tartışmaya yerimiz kalmamıştı. O da, ilk hareketli (*movable*) matbaayı Gutenberg'den tam 400 yıl önce, 1040 yılında Çin'de Pi Şeng adlı şahsın icat ettiği bilgisidir. Hatta bazı Avrupa merkezci yaklaşım sahipleri Gutenberg'in icadının üstünlüğünü, ilk kez ağaç değil, metal harfleri kullanması olarak verirken, ondan 40 küsur yıl önce, 1403'de Kore'de metal harfli hareketli matbaada kitaplar basıldığını ve muhtemelen orada ticaretle uğraşan Avrupalılar tarafından Gutenberg'in bu icattan haberdar edildiğini görmezden gelirler.[6]

O büyü bozulursa ne olur peki? demiştik yukarıda.

Eğer ben geri kalmış bir medeniyetin değil, tarihçi Arnold Toynbee'nin deyişiyle dışarıdan müdahaleyle 'durdurulmuş' bir medeniyetin çocuğu olarak bakmaya başlarsam kendime ve dünyaya, aklıma giydirilmek istenen deli gömleğine isyan edeceğim tabidir.

Nasıl bir mağaraya kapatılmış olduğumu fark edeceğim; gölgelerin gerçeğini bulmaya, zincirlerimi kırmaya, aklımın önündeki engelleri yıkmaya, gözümün önündeki perdeleri yırtmaya, kısacası "yanlış baba"yı değil, "kendi baba"mı dinlemeye bırakılırsam, bütün dikkatimizin yöneltilmek istendiği kutuplara güneş değecek, beynimizin karları eriyecek ve kendimi geçmişte başlayan, ancak bir süreliğine kesintiye uğrayan bir seferberliğin içine konumlandırılmış bulacağımdır. Böylece "1492 efsanesi"yle kesintiye uğratılan bir süreci yeniden başlatma arzum kabaracak ve kabına sığmayan bir özgürleşmenin kapısını çalacağımdır.

Tarih bize bu özgürleşmenin kapısını aralamakta ve içeriyi göstermekte, uzattığı umut desteleriyle bir şeylerin değişebildiğini ve değişebileceğini öğretmektedir. O zaman tarihin bu cömertliği karşısında şu soruyu sorma hakkımızı neden erteleyelim:

Geçmiş değişebiliyorsa gelecek neden değişmesin?

6 John M. Hobson, *Eastern Origins of Western Civilization*, s. 183-186.

Avrupa bir gerçekten çok, bir efsane. Tatlı bir yalan. Olmak isteyip de olamadığımız ne varsa içine tıkıştırdığımız bir arzu nesnesi. Kendimizi aynasında seyretmekten hoşlandığımız, zaman zaman ona bakarak kendimize öfke kustuğumuz bir "put", "Avrupa putu", temeli olmayan bir 'mucize' gibi. Peki bu yalan neden söylendi? Bu efsaneler nereden ithal edildi? Gerçekliğin pürüzlü yüzeyi nasıl cilalandı?

Şimdiye kadar daha çok Osmanlı tarihi ve yakın tarih üzerine yazdığı sorgulamacı tarih çalışmalarından tanıdığınız *Mustafa Armağan*, bu defa çoğumuzun çekindiği Avrupa tarihini sokuyor sorgu odasına. Gerçek Avrupa ile bize yutturulan sahte Avrupa arasındaki çatlağa cesaretle elini sokarak madalyonun öbür yüzüne bakıyor. Yunan mucizesi'nden Magna Carta'ya, Newton'dan Kopernik'e, keşif efsanelerinden laikliğe, Sanayi Devrimi'nden Bilimsel Devrim'e kadar pek çok yanlış bilinen konunun maskesini sıyırıp altına bakmayı deniyor. Kısacası, *Avrupa tabusuna dokunma cesaretini gösteriyor*. Yüzlerce yabancı kaynaktan süzdüğü bilgilerle önümüze bildiğimizden çok farklı bir Avrupa fotoğrafı düşürüyor. Bu fotoğraf, eminiz mevcut bilgilerinizle çatıştıkça çoğunuzda rahatsızlık duygusu uyandıracak, 'Olmaz bu kadar!' dedirtecek. Yazarın amacı da bu zaten: Düşünmek, şaşırmakla başlar ona göre.

AVRUPA'NIN 50 BÜYÜK YALANI

Avrupa'nın 50 Büyük Yalanı, şaşırmak ve düşünmek isteyenler için kaçırılmayacak bir rehber. Zengin kaynakçası, okurunu daha ileri okumalar için kışkırtan cömert dipnotları ve her şeyden güzeli, her bölümünde bir bulmacayı adım adım çözdüğünüzü hissettiren ilginç üslubuyla elinizden bırakamayacağınız bir Mustafa Armağan klasiği daha.

15 TL

timas.com.tr